

Strukturalna i kulturna individualizacija u hrvatskom društvu od 1999. do 2018. godine

Jurlina, Juraj

Doctoral thesis / Disertacija

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

<https://doi.org/10.17234/diss.2023.349109D>

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:973020>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-04**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Juraj Jurlina

**STRUKTURNA I KULTURNA
INDIVIDUALIZACIJA U HRVATSKOM
DRUŠTVU OD 1999. DO 2018. GODINE**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2023.

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Juraj Jurlina

**STRUKTURNA I KULTURNA
INDIVIDUALIZACIJA U HRVATSKOM
DRUŠTVU OD 1999. DO 2018. GODINE**

DOKTORSKI RAD

Mentor: prof. dr. sc. Krunoslav Nikodem

Zagreb, 2023.

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

Juraj Jurlina

**STRUCTURAL AND CULTURAL
INDIVIDUALIZATION IN CROATIAN
SOCIETY BETWEEN 1999 AND 2018**

DOCTORAL THESIS

Supervisor: Krunoslav Nikodem, PhD, full professor

Zagreb, 2023

O MENTORU

Krunoslav Nikodem (1971.) diplomirao je (1997.), magistrirao (2002.) i doktorirao (2006.) sociologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Redoviti je profesor na Odsjeku za sociologiju tog Fakulteta, na kojem na preddiplomskom studiju predaje kolegije *Suvremene sociološke teorije 1* i *Sociologija religije*, a na diplomskom studiju kolegij *Sociologija cyber kulture*. Dosad je objavio nekoliko knjiga i više od pedeset znanstvenih radova. Recenzent je desetak znanstvenih knjiga i više znanstvenih radova u nacionalnim i međunarodnim znanstvenim časopisima. Oko dvadeset i pet godina radi na empirijskim istraživanjima religioznosti i sustava vrijednosti u Hrvatskoj i u Europi. Sudjelovao je na sedam međunarodnih i nekoliko nacionalnih znanstvenoistraživačkih projekata. Aktivno je sudjelovao u radu trideset međunarodnih znanstvenih konferencija u Hrvatskoj i u Europi. Od 2011. godine do danas član je predsjedništva Hrvatskoga sociološkog društva. Član je uredništva znanstvenih časopisa *Socijalna ekologija* i *Raziskave in rasprave*.

Zahvale

Ingi i Mariju – za beskrajnu podršku u svemu što radim.

Josipi – za najveću ljubav i strpljenje.

Krunoslavu – za dragocjene savjete i prijateljstvo.

SAŽETAK

Doktorski rad *Strukturna i kulturna individualizacija u hrvatskom društvu od 1999. do 2019. godine* uključuje teorijsko i empirijsko istraživanje procesa individualizacije kao važne dimenzije modernizacijskih procesa i vrijednosnih promjena. Na temelju analitičkog pristupa teorijskoj građi iz korpusa klasičnih i suvremenih društvenih teorija, individualizacija je podijeljena na strukturnu i kulturnu. Strukturna individualizacija konceptualizirana je kao oslobađanje od spona društvenih struktura (institucija i uloga), a kulturna individualizacija kao porast individualističkih vrijednosnih orijentacija koje se odražavaju u opadanju kolektivismu, solidarnosti i društvene odgovornosti kao univerzalnih vrijednosnih orijentacija. Ciljevi su disertacije analizirati trendove strukturne i kulturne individualizacije; istražiti njihovu povezanost u hrvatskom društvu; te istražiti njihovu povezanost višerazinskim regresijskim modelima na uzorku odabranih europskih država. U disertaciji je testirana i potvrđena glavna hipoteza *Kulturna individualizacija povezana je sa strukturnom individualizacijom*. Testirane su i hipoteze o rastućem trendu strukturne i kulturne individualizacije te o povezanosti pojedinih dimenzija kulturne individualizacije kao kriterija i strukturne individualizacije kao prediktorskog sklopa varijabli. Pomoću podataka *Europske studije vrijednosti* iz 1999., 2008. i 2018. godine dotični su koncepti operacionalizirani te pretvoreni u indekse i skale koje su korištene u analizama. U okviru većine pokazatelja utvrđen je rastući trend strukturne individualizacije. U slučaju kulturne individualizacije nema jednoznačnog obrasca, međutim nijedan pokazatelj nije imao najveću vrijednost u posljednjoj vremenskoj točki. U hrvatskom su društvu više razine egoističnog individualizma povezane sa strukturnom individualizacijom u domenama religije, obitelji i rada. Anomijski individualizam pozitivno je povezan sa svim istraživanim domenama strukturne individualizacije, dok je ekonomski individualizam pozitivno povezan s detradicionalizacijom obitelji. Višerazinskim regresijskim analizama utvrđeno je da na stupanj kulturne individualizacije najvećim dijelom utječu pokazatelji strukturne individualizacije mikro-razine, dok većina makro-pokazatelja nije povezana s kulturnom individualizacijom.

Ključne riječi: individualizacija, strukturna individualizacija, kulturna individualizacija, individualizam, modernizacija, hrvatsko društvo, vrijednosti, sociologija kulture

SUMMARY

The doctoral thesis *Structural and Cultural Individualization in Croatian Society Between 1999 and 2018* includes theoretical and empirical research on the process of individualization as an important dimension of modernization processes and value changes in contemporary societies. The first part of the thesis offers an overview of the most important theories on individualism and individualization, which includes the works of many authors: from Tocqueville, Simmel, Durkheim and Weber to Beck, Beck-Gernsheim, Bauman and Giddens. After a review of relevant theoretical works, the results of previous empirical research on the topic in question are presented. Among the researchers represented are Inglehart, Hofstede, Schwartz, Triandis, Halman and others. The next part concerns the conceptualization of the main phenomena. Based on an analytical approach to the corpus of classical and contemporary social theories and previous empirical research, individualization is divided into structural and cultural individualization. While structural individualization is conceptualized as liberation from the bonds of social structures, institutions and roles, cultural individualization is seen as an increase in individualistic value orientations that are reflected in the decline of collectivism, solidarity, and social responsibility as universal value orientations. The research objectives of the thesis were to analyze the trends of structural and cultural individualization in Croatian society, with reference to the European context; to investigate the connections between structural and cultural individualization in Croatian society; and to investigate the connection between structural and cultural individualization by implementing multilevel regression models in the context of selected European countries. In accordance with the stated goals, the main hypothesis *Cultural individualization is correlated to structural individualization* was tested and confirmed. In addition to the main hypothesis, hypotheses about the growing trend of structural and cultural individualization and auxiliary hypotheses about the connection were tested, which refer to certain dimensions of cultural individualization as a dependent variable and structural individualization as a predictor set of variables. Using the variables from the databases of the European Values Study from 1999, 2008 and 2018, the respective concepts were operationalized and converted into indices and scales that were used in correlation analyses. Within most of our indicators, a growing trend of structural individualization was established. In the case of cultural individualization, there is no unequivocal pattern, however none of the indicators had the highest value in the last wave of research.

Multilevel regression analyses revealed that the degree of cultural individualization is mostly influenced by indicators of structural individualization at the micro-level, and most macro-indicators are not related to cultural individualization. Significant and positive correlations between structural individualization and anomic individualism and egoistic individualism (social indifference and identity indifference) were found, while correlations between structural individualization and economic individualism were mostly negative. Individualized political participation was negatively related to cultural individualization, which indicates a positive effect of individualized civic participation on social solidarity and cohesion. The scientific contribution of this doctoral thesis is reflected in the fact that the process of individualization was approached with an innovative theoretical-conceptual framework and empirical indicators from several domains and at several levels of analysis.

Keywords: individualization, structural individualization, cultural individualization, individualism, modernization, Croatian society, values, sociology of culture

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. TEORIJSKA POLAZIŠTA	8
2.1. Modernizacija	11
2.2. Modernizacija u kontekstu hrvatskog društva.....	14
2.3. Individualizacija u korpusu klasične sociologije	19
2.3.1. Alexis de Tocqueville	19
2.3.2. Max Weber.....	21
2.3.3. Émile Durkheim.....	23
2.3.4. Georg Simmel	25
2.4. Individualizacija u korpusu suvremene sociologije	28
2.4.1. Institucionalna individualizacija – Ulrich Beck i Elizabeth Beck-Gernsheim	29
2.4.2. Identitet kao refleksivni projekt – Anthony Giddens.....	33
2.4.3. Individualizam u tekućoj modernosti – Zygmunt Bauman.....	36
2.4.4. Dva tipa suvremenog individualizma – Robert N. Bellah	38
3. PRIJAŠNJA EMPIRIJSKA ISTRAŽIVANJA INDIVIDUALIZACIJE.....	39
4. KONCEPTUALNI OKVIR	45
4.1. Strukturna individualizacija	47
4.1.1. Detradicionalizacija obitelji	49
4.1.2. Sekularizacija.....	52
4.1.3. Detradicionalizacija radne etike.....	54
4.1.4. Subpolitika	57
4.1.5. Heterogenizacija životnih stilova.....	59
4.2. Kulturna individualizacija	61

4.2.1.	Ekonomski individualizam	64
4.2.2.	Egoistični individualizam	65
4.2.3.	Anomijski individualizam.....	66
5.	CILJEVI I HIPOTEZE.....	68
6.	PODACI I METODE	70
6.1.	Operacionalizacija strukturne individualizacije	74
6.1.1.	Detradicionalizacija obitelji	76
6.1.2.	Sekularizacija.....	77
6.1.3.	Detradicionalizacija radne etike.....	79
6.1.4.	Subpolitika	80
6.1.5.	Heterogenizacija životnih stilova.....	82
6.2.	Operacionalizacija kulturne individualizacije	83
6.2.1.	Ekonomski individualizam	83
6.2.2.	Egoistični individualizam	84
6.2.3.	Anomijski individualizam.....	86
7.	REZULTATI.....	88
7.1.	Trendovi pokazatelja strukturne individualizacije.....	89
7.1.1.	Detradicionalizacija obitelji	89
7.1.2.	Sekularizacija.....	100
7.1.3.	Detradicionalizacija radne etike.....	104
7.1.4.	Subpolitika	109
7.1.5.	Heterogenizacija životnih stilova.....	113
7.2.	Trendovi pokazatelja kulturne individualizacije	116
7.2.1.	Ekonomski individualizam	116
7.2.2.	Egoistični individualizam – socijalna indiferentnost.....	119

7.2.3.	Egoistični individualizam – identitetska indiferentnost.....	123
7.2.4.	Anomijski individualizam.....	127
7.3.	Povezanost kulturne i strukturne individualizacije u hrvatskom društvu	131
7.3.1.	Povezanost ekonomskog individualizma i strukturne individualizacije.....	131
7.3.2.	Povezanost socijalne indiferentnosti i strukturne individualizacije.....	134
7.3.3.	Povezanost identitetske indiferentnosti i strukturne individualizacije.....	138
7.3.4.	Povezanost anomijskog individualizma i strukturne individualizacije.....	141
7.4.	Višerazinska analiza povezanosti kulturne i strukturne individualizacije	143
7.4.1.	Ekonomski individualizam i pokazatelji strukturne individualizacije.....	146
7.4.2.	Socijalna indiferentnost i pokazatelji strukturne individualizacije.....	148
7.4.3.	Identitetska indiferentnost i pokazatelji strukturne individualizacije.....	150
7.4.4.	Anomijski individualizam i pokazatelji strukturne individualizacije.....	152
8.	RASPRAVA.....	154
8.1.	Trendovi strukturne individualizacije	155
8.2.	Trendovi kulturne individualizacije.....	158
8.3.	Povezanost ekonomskog individualizma i strukturne individualizacije.....	160
8.4.	Povezanost socijalne indiferentnosti i strukturne individualizacije.....	163
8.5.	Povezanost identitetske indiferentnosti i strukturne individualizacije.....	166
8.6.	Povezanost anomijskog individualizma i strukturne individualizacije.....	169
8.7.	Glavna hipoteza.....	172
9.	ZAKLJUČAK	178
10.	POPIS KORIŠTENE LITERATURE	185
11.	BIOGRAFIJA	197
12.	BIBLIOGRAFIJA.....	198

1. UVOD

Brian: „Slušajte me. Sve ste krivo shvatili. Ne morate me slijediti. Ne morate nikoga slijediti! Morate sami razmišljati. Svi ste vi pojedinci!“

Gomila: „Da, svi smo mi pojedinci!“

Brian: „Svi ste vi različiti!“

Gomila: „Da, svi smo mi različiti!“

neki Dennis iz gomile: „Ja nisam.“

(Jones, 1979)

Prizor iz poznatog filma *Monty Python's Life of Brian* živopisno ilustrira heterogenost *individualizma* kao skupa doktrina i svjetonazora koji naglašavaju slobode, prava i važnosti pojedinca spram drugih entiteta poput države, zajednice ili tradicije. Općenito govoreći, individualizam se često povezuje s procesom modernizacije i usponom kapitalizma, budući da moderni kapitalistički sustavi pristupaju ljudima kao autonomnim i poduzetnim ekonomskim činiteljima sposobnima za uspostavljanje uzajamnih odnosa u prostoru slobodnog tržišta (Abercrombie i sur., 2008: 134).

Izraz *individualizam*, kao i *socijalizam* i *komunizam*, u širu upotrebu ulazi u devetnaestom stoljeću. U Francuskoj je isprva imao pejorativno značenje, koje se povezivalo s antisocijalnim, necivilnim ponašanjem. Gledano iz te perspektive, dati veći značaj pojedincu značilo je nauditi interesima društva u cjelini. Takva razmišljanja bila su karakteristična za reakcionare nakon Francuske revolucije, a među njima je bio i Claude Henri de Saint-Simon, jedan od osnivača sociologije kao znanosti. Za socijaliste je tipično suprotstavljanje individualizma idealnom društvenom redu, suradnji, skladu i komunizmu kao utopiji. Takvo poimanje individualizma usko je povezano s ekonomskom doktrinom *laissez-faire* i socijalnom atomizacijom te eksploatacijom koja se odvijala na krilima industrijskog kapitalizma. Alexis de Tocqueville individualizam je vidio kao prirodnu

posljedicu demokracije, a definirao ga je kao povlačenje pojedinaca iz javne domene i kao život u najužem krugu obitelji. Émile Durkheim povezivao je individualizam s rastućim egoizmom, anomijom i slomom društvene solidarnosti. Njemački sociolog Georg Simmel bio je skloniji izučavanju individualizma iz perspektive modernizacije i novonastale blaziranosti pojedinca prema okolini u uvjetima velegrada i novih formi izražavanja individualnosti. U Sjedinjenim Američkim Državama, gdje nije bilo tereta socijalističkog nasljeđa, taj je pojam predstavljao uspjeh i završnu fazu ljudskog razvoja u vidu društva jednakih prava, minimalne države, slobodnog tržišta i jednakih mogućnosti uspjeha za sve, naravno s različitim konotacijama u različitim periodima, a vrlo je slična značenja poprimao i u Engleskoj tog doba (prema: Lukes, 1971).

Evidentno je da individualizam i njegov porast – proces individualizacije – može poprimati različita partikularna značenja i zato je za predloženo istraživanje važno jasno definirati pojmove koji će se upotrebljavati u teorijskim raspravama i empirijskim analizama. Naime, u suvremenim se društvenim znanostima kulturološke odrednice individualizacije najčešće odnose na posljedice suvremene kulture, postmodernizma, „razlomljenosti“ identiteta i moralnog relativizma u vidu porasta društvene indiferentnosti i opadanja unutar-grupnih solidarnosti (vidi: Bauman, 1997; Bellah i sur., 1985; Lasch, 1979; Putnam, 2000, Elliott i Lemert, 2006), dok strukturna perspektiva naglašava modernizacijske učinke koji umanjuju važnost tradicionalnih društvenih institucija i uloga u usmjeravanju životnih putova pojedinaca, čineći ih tako refleksivnim upravljačima svojih života (vidi: Beck, 2001a; Beck, 2001b; Beck i Beck-Gernsheim, 2002; Giddens, 1991).

Prema tome, individualizaciji se u disertaciji pristupa dvojako, točnije kao procesu koji pretpostavlja:

1. Isklapanje iz tradicionalnih struktura (institucija i uloga), opadanje rutinizacije životnog puta uslijed refleksivne modernizacije te napuštanje rigidnih institucionaliziranih obrazaca društvenog djelovanja.
2. Opadanje vrijednosti zajedničke dobrobiti, altruizma, društvene odgovornosti i solidarnosti u kontekstu postmoderne kulture i sociokulturnih identiteta.

Prvo ćemo nazvati *strukturnom individualizacijom*, budući da se najvećim dijelom tiče umanjenog utjecaja društvenih struktura poput tradicionalnih¹ društvenih institucija i pripadajućih društvenih uloga u organiziranju životnog puta pojedinca (deinstitucionalizacija i detradicionalizacija). Drugo ćemo nazvati *kulturnom individualizacijom* jer nadilazi partikularne kontekste pojedinih institucionalnih struktura i odnosi se na svjetonazor i *ethos* individualizma koji najveću vrijednost i značaj daju osobnom interesu, a što se ogleda u opadanju kolektivističkih vrijednosti u određenom društvu.²

Ideja individualizma suprotstavljenog kolektivismu, sadržana u našem konceptu kulturne individualizacije, u prijašnjim se istraživanjima često pojavljuje kao jedna od temeljnih univerzalnih vrijednosnih dimenzija različitih kultura. Individualizam se u kontekstu kulturne individualizacije odnosi na kulturu u kojoj su veze između pojedinaca labave, odnosno od svakoga se očekuje da brine o sebi i svojoj užoj obitelji, a kolektivism se, kao suprotnost individualizmu, odnosi na kulturu koju karakterizira integracija u kohezivne grupe od rođenja, u kojima se ljudi međusobno štite u zamjenu za lojalnost (Hofstede, 1980).

Triandis (1995) je individualizam/kolektivism koncipirao kao kulturnu dimenziju kojom se mogu objasniti varijacije u stavovima, vrijednostima i ciljevima. Naziva ih *kulturnim sindromima* koji predstavljaju osnovu za objašnjavanje kulturnih razlika. Četiri glavna atributa koji definiraju individualizam i kolektivism su: značenje pojma o sebi, struktura ciljeva, ponašanje kao funkcija normi i stavova te *usmjerenost na potrebe grupe*. Naime, u kolektivističkim kulturama definiranje pojma o sebi ovisi o članovima grupe kojoj pojedinac pripada, dok je u individualističkim kulturama ono autonomno i nezavisno; ciljevi kolektivista usklađeni su s ciljevima grupe, dok su ciljevi grupe kod individualista podređeni osobnim ciljevima; socijalno ponašanje kolektivista oblikovano je postojećim normama, dok je ponašanje individualista vođeno osobnim stavovima; kolektivisti vode brigu o potrebama grupe kojoj pripadaju, premda im to nije uvijek *isplativo*, a individualisti prekidaju odnose ako se oni pokažu neprofitabilnima (prema: Šverko, 2009). U

¹ Tradicija shvaćena u kontekstu rane modernosti, industrijskog, klasnog društva.

² Epitetom „strukturna“ apostrofiramo modernizacijske učinke na društvene institucije koje su u ranoj modernosti pružale smjernice i u velikoj mjeri određivale obrasce društvenog djelovanja. Radovi autora na koje se pozivamo unutar konceptualizacije tog koncepta mahom naglašavaju makro-strukturne modernizacijske procese kao motore individualizacije (ekonomski razvoj, urbanizaciju, razvoj znanosti i obrazovanja i sl.), umanjujući vrijednosne aspekte. S druge strane, epitetom „kulturna“ koristimo se kako bismo podcrtali fluidniju, apstraktniju individualističku kulturnu orijentaciju i dimenziju koja u teoriji proizlazi iz vrtoglavih kulturnih promjena u postmoderni (moralni relativizam, mnogostrukost identiteta i sl.).

sociologijskoj perspektivi naglašena je povezanost koncepcije identiteta sa socijalnom interakcijom, te s procesima socijalizacije i internalizacije. Prema tome, takva koncepcija identiteta po svojoj prirodi obuhvaća pojedinačno i opće, unutrašnje i vanjsko, odnosno individualno i društveno (Nikodem, 2006).

U *Usamljenoj gomili* Davida Riesmana i sur. (2020 [1961]), jednoj od najprodavanijih knjiga iz područja sociologije u SAD-u, iznesena je tipologija koja ima mnogo toga zajedničkog s dihotomijom individualizam-kolektivismom. Prema autorima postoje oni koji su usmjereni tradicijom (eng. *tradition-directed*), oni koji su usmjereni iznutra (eng. *inner-directed*) i oni koji su ovisni o drugima (eng. *other-directed*). Tip orijentiran prema tradiciji povezan je s kolektivismom, odnosno s konformiranjem društvenim normama, važnošću društvenih uloga, disciplinom i osjećajem pripadnosti grupi. Tip usmjeren iznutra pojavljuje se nakon renesanse i povezuje ga se s mobilnošću, proizvodnjom, rušenjem prirodnih barijera i ograničenja, te tendencijom mogućnosti biranja između mnogo različitih izbora, dakle i s individualizmom. Tip ovisan o drugima zarobljen je u novim društvenim ulogama, društvenom sloju kojem pripada te, premda slobodan, usklađuje svoje ponašanje s onima koji su mu slični prema društvenim kategorijama.

Ulrich Beck (2010) zastupa manje kulturološku definiciju, točnije stavlja naglasak na strukturne karakteristike procesa individualizacije, inzistirajući na razlikovanju strukturne individualizacije i individualizma kao egoizma. Dakle, strukturna se individualizacija može, ali i ne mora, nužno odražavati na porast individualističkih vrijednosti i svjetonazora zato što stvara nepredvidljive okolnosti i pitanje o tome kako će se pojedinci s njima nositi ostavlja otvorenim. Uz već spomenutog Becka, Elizabeth Beck-Gernsheim, Anthony Giddens i Zygmunt Bauman najčešće se smatraju glavnim teoretičarima individualizacije. Uzeti zajedno, njihovi se radovi često grupiraju i svode pod zajednički nazivnik koherentne teze o individualizaciji. Ideje sadržane u tezi o procesu individualizacije predstavljaju značajan doprinos raspravama o utjecaju globalizacije, individualizma, pluralizacije, post-materijalizma i mnogim drugim povezanim temama s kraja dvadesetog stoljeća. Analize u radovima dotičnih autora povezuju osobna iskustva individualizacije s ekonomskim, društvenim i političkim razvojem koji nadilaze pojedinca. Inspiraciju su nesumnjivo pronalazili u radovima klasičnih sociologa, ali su njihove ideje pokušavali reinterpretirati, obnoviti i prilagoditi kasnoj modernosti. U samom središtu tih napora

nalazi se slika pojedinca koji se uzdiže, ne u smislu erozije društvenosti, već upravo kao društveni fenomen.

Prema tome, problemi kojima su se bavili, jednako kao što su to činili i klasični sociolozi, povezani su s pitanjem kako je individualnost i osobni identitet sve važniji u svijetu kojim dominiraju impersonalne globalne institucije. Za razliku od teoretičara koji se bave post-modernom, može se reći da teoretičari individualizacije dijele modernost na „ranu“ i „kasnu“ modernost. Umjesto prekida, proučavaju daljnji napredak i posljedice modernosti u suvremenom društvu. Suvremena društva karakterizira razvoj mehanizama socijalne države, promjene u strukturi obitelji, pojava novih tehnologija, globaliziran i umrežen svijet te novi globalni rizici (Howard, 2007). Posljedica tih tendencija jest da se pojedinac pronasao u ulozi u kojoj mora preuzeti veću odgovornost za vođenje vlastitog života – mora birati, premda to nije bio osobni izbor već dio šireg društvenog procesa.

Beck, Beck-Gernsheim, Giddens i Bauman i Giddens primjećuju da je modernost narušila socijalne strukture koje su nekoć primoravale ljude da žive prema povijesno determiniranim i izvana nametnutim pravilima i normama, dakle ističu važnost detradicionalizacije. Tradicija se u tom smislu odnosi na perspektivu prema kojoj se djelovanje i strukture opravdavaju činjenicom da su ljudi oduvijek živjeli na određeni način. U kasnoj modernosti, ljudi se moraju nositi s novom strukturom u kojoj su tradicionalni autoriteti, koji su ponekad bili pojačavani ranom modernošću, oslabjeli (Howard, 2007). Oslabljen autoritet Crkve i detradicionalizirana obitelj znakovi su uznapredovale strukturne individualizacije.

Strukturna i kulturna individualizacija istraživani su iz mnogo različitih perspektiva u društvenim i humanističkim znanostima. Istaknimo još nekoliko autora koji su svatko iz svoje discipline istraživali individualizam, a došli su do vrlo sličnih zaključaka. Primjerice, antropolog Louis Dumont (1991) u začecima individualizma razaznaje dva tipa individue: *individuum-izvan-svijeta* (transcendentalni individualizam) i *individuum-u-svijetu* (ovosvjetovni individualizam). On tvrdi da se tijekom povijesti Europe od prvog prema drugom tipu kretalo razvijanjem birokracije Crkve i težnjom za širenjem njezine svjetovne vlasti, što je kršćane postepeno pretvaralo u *individue-u-svijetu*. Osim toga, Dumont tvrdi da ulogu u razumijevanju transformacije tradicionalnog društva u moderno, uz nužnost razlikovanja empirijske ljudske jedinice od autonomnog pojedinca, bio on unutar ili izvan svijeta, igraju i razlike između pojmova osoba, osobnost i individualnost, te socijalnih i religijskih konteksta koji su ih oblikovali (Dumont prema: Buss, 2000). Povjesničar

Richard van Dülmen (2005) klicu europskog individualizma uočava u kršćanskom srednjem vijeku i vjerskom individualizmu, a daljnji se razvoj prema njegovu mišljenju nastavio kroz renesansu, reformaciju i prosvjetiteljstvo.

U bliskoj vezi s time je i stari filozofski problem univerzalija te prijepor nominalističke i realističke perspektive, točnije distinkcije hipostaze (osobe, persone) i ljudske prirode. Srednjovjekovni filozof William Ockham (1285. – 1349.) odbacivao je važnost univerzalnih pojmova koji, prema njegovu uvjerenju, u ontološkom smislu nisu stvarni i ne mogu biti predmetom iskustvene spoznaje. Oni se, na koncu, uvijek odnose na pojedinačno te se zbog toga iz njih ne mogu izvoditi normativni zaključci i zakoni, već se to jedino može iz individualne volje boga ili ljudskog bića (Ockham prema: Buss, 2000).

Francuski sociolog Henri Mendras (2004) je, uz ideje nacije, kapitalizma i demokracije, individualizam smatrao jednim od osnovnih stupova europske civilizacije te nečim što Europu suprotstavlja svim ostalim civilizacijama. U svojoj knjizi *Europa i Europljani: sociologija Zapadne Europe* piše o distinkciji između dviju vrsta individualizma. Vođen shvaćanjima Etiennea Schweisgutha (1995), Mendras tvrdi da individualizam možemo shvatiti na dva načina: jedan je pesimistički, a drugi optimistički. U pesimističkoj verziji individualizam se poistovjećuje sa slabljenjem solidarnosti i opadanjem altruističnih preokupacija te koncepcijom slobode prema načelu „svatko za sebe“, dok je optimistička varijanta individualizma u svojoj biti univerzalistička, te napredak slobode izbora pojedinca vidi kao priznanje njegove jednakosti, vrijednosti i dostojanstva u okviru pravila koja se primjenjuju na sve. Može se reći da se prvi tip suprotstavlja svakoj društvenoj vezi, dok drugi otvara mogućnost novih oblika integracije.

Vidjeli smo da mnogi autori smatraju da je proces individualizacije jedan od ključnih procesa modernizacije u širem smislu, referirajući se na zaokret od života u uvjetima izvanjskih i objektiviziranih uloga prema životu usidrenom u osobnom iskustvu. Pripadnosti tradicionalnom poretku stvari i poslušnosti spram autoriteta zamijenjene su dominacijom privatiziranog života, a subjektivnost svakog pojedinca postaje jedinstvenim izvorom značenja (Heelas i sur., 2005). Odvajanje pojedinca od tradicionalnih struktura (klase, religijske zajednice, staleža, ceha, tradicionalne obitelji) može se doživljavati kao oslobođenje, no može se zauzeti i negativniji stav koji ističe moralni egoizam i uništavanje za društvo važnih, dominantnih vrijednosti. Kojoj god struji pripadali, znatan broj društvenih mislilaca zaključuje da je pojedinac i individualni razum, a ne skupina, nasljednik povijesnog razvoja (vidi: Nisbet, 2007).

U predstojećim poglavljima uslijedit će pregled relevantne literature s ciljem postavljanja teorijske osnove disertacije. Nakon toga će biti predstavljen teorijsko-konceptualni okvir individualizacije, pri čemu smo individualizaciju razdijelili na *strukturnu* (pokazatelji isklopljenosti iz tradicionalnih institucija i pripadajućih uloga u domenama obitelji, religije, rada, politike i svakodnevnog života) i *kulturnu* (stavovi koji ukazuju na opadanje vrijednosti zajedništva, društvene odgovornosti i međuovisnosti). Zatim će uslijediti izlaganje istraživačkih ciljeva i hipoteza, nakon čega će biti izložena operacionalizacija mjernih instrumenata. Potom slijede poglavlja koja sadrže opis korištene metodologije i statističkih postupaka, kao i analizu rezultata. Rezultati će biti podijeljeni u nekoliko potpoglavlja unutar kojih se će se analizirati deskriptivni pokazatelji strukturne i kulturne individualizacije te njihova kretanja od 1999. do 2018. godine u kontekstu hrvatskog društva, ali i u kontekstu skupa europskih zemalja koje su sudjelovale u trima valovima *Europske studije vrijednosti* (1999., 2008. i 2018.). Sljedeći dio rada bit će posvećen inferencijalnoj statistici, točnije analizama povezanosti strukturne i kulturne individualizacije u hrvatskom društvu i Europi. Na kraju će se raspraviti dobiveni nalazi i ponuditi zaključak u kojem će biti istaknuti najvažniji nalazi.

2. TEORIJSKA POLAZIŠTA

Prije pregleda odabranih teorija o procesu individualizacije, izložit ćemo teorijski okvir jednog šireg procesa kojemu je individualizacija inherentna – procesa modernizacije. Modernizacija društava zaokupljala je pozornost mnogih sociologa u tolikoj mjeri da je opravdano o njoj govoriti kao o jednoj od središnjih motiva klasičnih, ali i suvremenih socioloških teorija. Ona je ujedno direktno povezana s nastankom i daljnjim razvojem sociološke znanosti. Sociologiju se zapravo može smatrati svojevrsnim intelektualnim odgovorom na razdoblje tog velikog prijelaza koji je transformirao društva iz zatvorenih i tradicijom oblikovanih sustava u otvorene te izrazito dinamične socijalne poretke (Zeman, 2004).

Teorija individualizacije dio je teorije refleksivne modernizacije ili, alternativno, druge moderne. Teorija refleksivne modernizacije sadrži tri argumenta: individualizacija, društvo rizika i višedimenzionalna globalizacija (kozmpolitizacija). Sva tri procesa povezuje ista argumentacijska linija i međusobno se potkrepljuju predstavljajući radikalizirane oblike dinamike modernizacije koja na početku 21. stoljeća zamjenjuje eru rane modernosti. Prvu ili ranu modernu karakterizira logika reda i djelovanje obilježeno oštrim granicama i distinkcijama između kategorija ljudi, grupa, aktivnosti, sfera djelovanja i oblika života, a te su kategorije omogućavale nedvosmisleno institucionalno dodjeljivanje. Ta logika jednoznačnosti biva sve više zamijenjena logikom višeznačnosti i nesigurnosti društvene i političke realnosti. Modernost, dakle, radikalizira sebe samu kroz odgovore na bezbroj rizika i neočekivanih nuspojava koje stvara proces modernizacije (Beck, 2010a).

Pitanje modernosti i njezinog dosadašnjeg razvoja te novih institucionalnih oblika jedan je od temeljnih socioloških problema na prijelazu u 21. stoljeće. Kasno-moderne institucije razlikuju se od svih prethodnih oblika društvenog poretka prema svojoj dinamičnosti, zatim prema stupnju do kojeg potkopavaju tradicionalne navike i običaje, te prema svojem globalnom utjecaju. Modernost se mora razumjeti na institucionalnoj razini jer su transformacije koje uvode moderne institucije direktno povezane s privatnim životom pojedinca. Dakle, to nisu samo makro-transformacije; modernost radikalno mijenja prirodu svakodnevnog društvenog života i utječe na najosobnije aspekte našeg iskustva. Jedna od distinktivnih značajki modernosti zapravo je sve veća povezanost između dvaju ekstrema ekstenzivnosti i intencionalnosti, odnosno globalizirajućih utjecaja s jedne i osobnih dispozicija s druge strane (Giddens, 1991: 1).

Dok je u prošlosti individualizam bio samo nominalna vrijednost, ideja, ideologija, nedavno se konsolidirao i iskristalizirao u institucionalizirani moral koji snažno i učinkovito postavlja temelje onoga što se naziva revolucijama devetnaestog stoljeća: europska prva moderna koja je proizvela demokratske države-nacije i kapitalistička revolucija. I demokracija nacionalnih država i poduzetnički kapitalizam temelje se na načelima slobodnog pojedinca i njegovog osobnog interesa. Individualizacija označava prihvaćanje autonomne volje svih ljudska bića bez razlike, no istovremeno ne pretpostavlja da se pojedinci vrte oko sebe i da su autori tog procesa. Individualizacija je zapravo nametnuta pojedincima kao posljedica transformacija modernih institucija (Beck, 2012).

U širem smislu, individualizacija se odnosi na strukturnu transformaciju društvenih institucija, ali i odnosa pojedinca prema društvu. Detradicionalizacija, to jest oslobađanje od tradicionalnih veza i pripadnosti te raspadanje kolektivnih struktura, često se smatra temeljem individualizacije. Pretpostavka je da odmak od tradicionalnih ideja, navika, normi, uvjerenja i ideologija stvara veću individualnu autonomiju i slobodu izbora pojedinaca u oblikovanju vlastitih života. Zbog tih tendencija stvara se opća i subjektivna percepcija da su pojedinci upravo ti koji upravljaju svojom sudbinom. U tom smislu proces individualizacije označava i pomak odgovornosti za različite rizike s društvene strukture na pojedinca, dakle mnogo je veći naglasak na samoaktualizaciji, individualizmu i osobnoj odgovornosti (Mills, 2007: 65).

Fukuyama (1999) smatra da kultura intenzivnog individualizma, koja se iz tržišta prelila u područje društvenih vrijednosti, nagrizala gotovo sve oblike autoriteta i oslabljuje veze koje drže obitelji, susjedstvo i naciju zajedno. Postoje ozbiljni problemi s kulturom neobuzdanog individualizma, u kojoj kršenje pravila u neku ruku postaje jedino preostalo pravilo (Fukuyama, 1999: 22). Osnovne moralne vrijednosti i društvena pravila nisu samo proizvoljna ograničenja individualnog izbora, već su i preduvjet za bilo koju vrstu zajedništva. Društvene vrline poput poštenja, recipročnosti i pridržavanja obaveza nisu više toliko vrijedne. Još jedan problem s kulturom intenzivnog individualizma sastoji se u tome što ona na kraju ostane lišena zajednice. Naime, zajednica se ne formira svaki put kada grupa ljudi dođe u međusobnu interakciju. Zajednice povezuju vrijednosti, norme i iskustva koja dijele njihovi članovi. Što su te zajedničke vrijednosti dublje i jače održane, to je jači osjećaj zajedništva. Individualizam, temeljna vrijednost modernih društava, počinje prelaziti iz ponosne samodostatnosti slobodnih ljudi u neku vrstu zatvorene sebičnosti, u kojoj maksimiziranje osobne slobode bez obzira na odgovornosti prema drugima

postaje samo sebi cilj. Dakle, bît tih pomaka u vrijednostima jest uspon moralnog individualizma (Fukuyama, 1999).

U nastavku teksta izložit ćemo pregled osnovnih teorijskih postavki modernizacije, s posebnim osvrtom na modernizaciju hrvatskog društva. Nakon toga će uslijediti pregled teorija individualizma i individualizacije u korpusu klasične i suvremene sociologije te pregled prijašnjih empirijskih istraživanja individualizacije, što će dati temelj definiranju našeg teorijsko-konceptualnog okvira, istraživačkih ciljeva i hipoteza.

2.1. Modernizacija

U općenitom smislu, modernizacija je skup međusobno povezanih i korjenitih promjena u društvenoj, ekonomskoj, tehnološkoj, političkoj i kulturnoj domeni, a koje su se počele događati nakon raspada *ancient régimea* i industrijske revolucije koja je započela u zapadnim zemljama Europe. U ekonomskoj domeni prisutna je sve izraženija podjela rada i specijalizacija, razvijaju se nacionalna i međunarodna tržišta, napreduje industrijalizacija, deagrarizacija i komercijalizacija, bilježi se ekonomski rast, a u kasnoj modernosti sve su značajniji globalizacijski trendovi. U tehnološkoj domeni modernizacijske su značajke razvoj sve kompleksnijih tehnologija za proizvodnju i distribuciju dobara te naprednih tehnoloških infrastruktura, dakle povećanje potencijala ljudskog kontroliranja i iskorištavanja prirode pomoću novih znanja i tehnologije.

Prethodno nabrojani pokazatelji često se u literaturi svode pod zajednički nazivnik modernizacije, u koju ubrajamo još i povećanje opće obrazovanosti, profesionalizaciju, povećanu mobilnost i urbanizaciju. Svi su ti čimbenici u manjoj ili većoj mjeri pridonijeli ekonomskom prosperitetu moderniziranih društava, što je jedan od najčešće korištenih pokazatelja modernizacijskog razvoja. Modernizacija se odvija paralelno s procesima poput sekularizacije, individualizacije, širenja potrošačke kulture te povećanja političke participacije, birokratizacije i demokratizacije u političkoj domeni (Ester i sur., 1994). Valja naglasiti da su navedeni čimbenici modernizacije samo primjeri koji oslikavaju jednu od mogućih kategorizacija, a teško da ijedna može biti dovoljno iscrpna i obuhvatiti svu kompleksnost modernizacijskih procesa. Prema tome i pretpostavke o razvoju, potki modernizacije, kao linearnom, ireverzibilnom, postupnom i kumulativnom procesu nisu posve točne. One mogu dovesti do neopravdanog nametanja jednog (najčešće „zapadnog“) modernizacijskog modela u analizama promjena u društvima nejednakih stupnjeva razvoja, različitih političkih sustava i povijesnog nasljeđa. Naime, modernizacijski tokovi u društvima u razvoju nisu uvijek išli u smjeru demokratskih promjena. Nestabilnosti, sukobi, anomija i socijalna dezorganizacija često su bili učinci povezani s modernizacijskim procesima. Društvene promjene ne odvijaju se uvijek linearnim modelom razvoja, već su često kontekstualne i višedimenzionalne. Nasuprot zdravorazumskom shvaćanju, tradicionalno i moderno nisu puke suprotnosti već nerijetko koegzistiraju, a modernizacijski procesi ponekad mogu potaknuti retradicionalizaciju³.

³ Dobar primjer toga jest religijski fundamentalizam.

Povijest je također pokazala da različiti egzogeni čimbenici i globalni procesi mogu biti jednako važni kao endogeni uzroci društvenih promjena. Drugim riječima, odveć je redukcionistički zazivati jedan model modernizacije, budući da učinci modernizacije različitih društava često ne konvergiraju (vidi: Sztompka, 1999).

Eisenstadt (2000) se zbog toga koristi sintagmom „višestruka modernost“. Njome ukazuje na nepotpunost klasičnih teorija modernizacije koje su predviđale dominaciju zapadnog kulturnog programa modernizacije i pratećih institucionalnih konstelacija u svim društvima u procesu modernizacije. Kao što su mnogi posvjedočili, i to ponajviše nakon Drugog svjetskog rata, modernizacije različitih društava nisu bile homogene. Ideja višestruke modernosti pak pretpostavlja da je najbolji način razumijevanja suvremenog svijeta i tijeka modernizacije društava uvidjeti kontinuiranu konstrukciju i rekonstrukciju mnoštva različitih kulturnih programa. Prema Eisenstadtu, te programe provode specifični društveni akteri koji su blisko povezani s različitim društvenim, političkim i intelektualnim aktivistima te društvenim pokretima koji su vođeni različitim vizijama modernosti. Jedinstveni izrazi modernosti ostvaruju se upravo putem interakcije navedenih instanci u posebnim društvenim kontekstima.

Inglehart i Welzel (2005) istraživali su modernizaciju iz perspektive promjene vrijednosti. Prema njihovoj teoriji, a koju potkrepljuju velikom količinom empirijskih podataka, promjene vrednota predvidljive su i povezane su sa socioekonomskim razvojem društva. Pokazuju da određene vrijednosne promjene u određenoj točki stvaraju uvjete za pojavu demokratskog sustava ondje gdje nije postojao i za jačanje demokracije ondje gdje ona već postoji. Oni također odbacuju pojednostavljene verzije modernizacijske teorije naglašavajući nedostatke takvih pristupa.

Primjerice, premda su neke klasične teorije modernizacije na istoku i zapadu predviđale odumiranje religije i etničkih tradicija, one su se pokazale prilično otpornima u raznim dijelovima svijeta. Socioekonomski razvoj u stvarnosti utječe na kulturu, no kultura također povratno djeluje na političko i ekonomsko ponašanje. Socioekonomski razvoj počinje tehnološkim inovacijama koje povećavaju radnu produktivnost, slijedi specijalizacija, povećanje obrazovanosti populacije, povećanje ekonomskog kapitala, diverzifikacija ljudske interakcije, premještanje naglaska s autoriteta na pregovaračke odnose, promjena rodnih uloga, seksualnih normi, šire uključivanje u političku participaciju itd. No načini razvoja razlikuju se od društva do društva, ovisno o dominantnoj religiji, distinktivnim vrijednosnim orijentacijama. Premda se dominantne vrijednosti

različitih država kreću u istom smjeru pod okriljem učinaka modernizacije, one ne konvergiraju i među njima postoje značajne razlike (Inglehart i Welzel, 2005).

Refleksivna modernizacija, komplementarna ideji višestruke modernosti, svojevrsni je nastavak ranijih modernizacijskih učinaka, ali i efekt povratne sprege prve modernizacije. Teorija refleksivne modernizacije pretpostavlja nestanak jedne epohe moderne i nastanak druge, kao latentnog učinka modernizacije prema parametrima zapadnog industrijskog društva. Ona otvara pitanje (samo)uništenja industrijske epohe upravo zbog ispunjenja nekih ciljeva zapadnog modela modernizacije. Tko shvaća modernizaciju kao osamostaljen proces inovacije, mora računati s tim da i moderna zastarijeva (Beck, 2001a). O refleksivnosti kao konceptu u samoj srži promjena koje se odvijaju tijekom kasne modernosti mnogo se raspravljalo na sistemskoj razini, no neka istraživanja ističu i posljedice po agenciju pojedinaca. Glavna ideja iza tog koncepta jest znanje pojedinaca koje je ukorijenjeno u globalnim sistemima, koji na taj način mnogo više nego prije utječu na svakodnevni život ljudi. Novostečena znanja mogu povećati volju i kompetenciju pojedinaca da promijene određene aspekte svojeg života te da razmatraju alternativne puteve koje mogu slobodnije birati. No tome nije uvijek tako, jer refleksivnost, individualna autonomija i promjena nisu jedno te isto, premda su isprepletene u određenim situacijama. Naime, refleksivnost se ne odvija u društvenom vakuumu i stoga je važno znati da se promjene mogu zbiti samo korištenjem strukturalnim resursima kojima agenti raspolažu (Caetano, 2014).

Drugu stranu zastarijevanja industrijske moderne čini nastanak društva rizika. Taj pojam označava razvojnu fazu modernog društva u kojoj se socijalni, politički, ekološki i individualni rizici koje je izazvala dinamika inovacije sve više otimaju institucijama kontrole i osiguranja industrijskoga društva (Beck, 2001a: 41). Ta je perspektiva u suprotnosti i opovrgava teorije o post-modernom društvu, odnosno o kraju povijesti društva.

Za ciljeve našeg istraživanja važno je naglasiti da proces modernizacije ne vodi isključivo centralizaciji državne moći, koncentraciji kapitala, sve gušćoj mreži podjele rada i tržišnih odnosa, mobilnosti, masovnoj potrošnji i ostalim promjenama koje smo ranije naznačili. Ona istovremeno potiče proces individualizacije, odnosno odvajanje od povijesno propisanih socijalnih formi i veza u smislu tradicionalnih odnosa, gubitak tradicionalnih sigurnosti i nastanak novih vrsta društvene integracije (Beck, 2001b). U predstojećem ćemo dijelu, u svrhu kontekstualizacije, naznačiti glavne karakteristike modernizacije u hrvatskom društvu.

2.2. Modernizacija u kontekstu hrvatskog društva

Poput ranije istaknutih inozemnih autora, hrvatski sociolog Ivan Rogić (1998) smatra da je modernizacija proces koji se odvija na više razina. U njegovoj se kategorizaciji modernizacija odvija na simboličkoj, institucionalnoj i tehničkoj razini. Na simboličkoj se razini događaju promjene u idejama, vrijednostima i stavovima, odnosno u kulturi. Spona među različitim domenama jest vrednovanje osobne i društvene slobode. Institucionalna artikulacija modernizacije ogleda se u birokratizaciji, jednom vidu racionalizacije, koja dijelom proizlazi upravo iz posljedica liberalizacije na simboličkoj razini. Njezina je glavna funkcija oblikovati praktične obrise građanskog društvenog svijeta. Na tehničkoj razini odvijaju se promjene koje se odnose na održavanje i obnavljanje tehničkih kompetencija, organizaciju tehnološkog sektora proizvodnje, to jest na industrijalizaciju u širem smislu.

Analitički okvir koji predlaže Rogić (2000) uključuje tri hrvatske modernizacije. Prva modernizacija odvija se u razdoblju od 1868. do 1945., druga se odnosi na razdoblje od 1945. do 1990., a treća započinje 1991. godine. Njegove analize započinju kasnim 19. stoljećem jer je, prema njegovu mišljenju, tek tada dosegnuta cjelovitost modernizacije koja obuhvaća industrijalizaciju, urbanizaciju i birokratizaciju. Dvije su glavne karakteristike početaka modernizacije u Hrvatskoj: položaj dvostruke periferije, odnosno položaj Hrvatske na periferiji Austrougarskog carstva, svojevrstne periferije većih europskih modernizacijskih procesa; te manjak državne samostalnosti, zbog koje su sudionici hrvatske modernizacije bili onemogućeni primjereno upravljati modernizacijskim programima i razvijati ih.

Početak prvog modernizacijskog razdoblja domašaj industrijalizacije bio je ograničen, radilo se o manjim industrijskim poduzećima za grubu obradu sirovina čiji je glavni organizator bila poduzetnička obitelj. Urbanizacija je bila spora i ograničena na nekoliko gradova, dok se na kulturnom planu odvijala djelomična rekonstrukcija obrazovanja i stvarala osnovna birokratska infrastruktura. Završetkom Prvog svjetskog rata ovlasti dobivaju elite seljačkog porijekla. Iako su pokazani naponi da se poboljšaju životne prilike i uvjeti seljaštva, teret naslijeđene zapuštenosti bio je prevelik i onemogućio je radikalniju promjenu, a elite nisu uspjele osigurati povoljan položaj u krugovima međunarodnih aktera modernizacijskih procesa.

Organizacija drugog ciklusa modernizacije pripala je onima s legitimacijom na temelju antifašističkih zasluga, a ponajviše ju je određivao samoupravljački model socijalizma.

Paradoksalnost druge modernizacije ogleda se u činjenici da su se industrijalizacija, urbanizacija i birokratizacija odvijale pod kontrolom totalitarnog sistema pa je autonomija, kao ključna intencija modernizacije, bila ugrožena društveno-političkim poretkom. Unatoč tome, neke su promjene, poput jeftinog obrazovanja, olakšica kod gradnje stambenih objekata, socijalne zaštite i slično, utrle put daljnjem modernizacijskom djelovanju (Rogić, 2001). Tranzicija u socijalističkim zemljama nije dovela do očekivane modernizacije i konačno se slomila u ekonomskoj sferi. Ona je polazila od ideje da će se promjenom načina proizvodnje potaknuti i drugi modernizacijski procesi, no modernizacija se provodila političkim pritiskom elita pa je cijeli niz modernizacijskih procesa bio nametnut i kontroliran. Kod zemalja koje su spontano ušle u modernizacijski proces i kod kojih su ekonomske elite proizašle iz industrijske revolucije, ostali modernizacijski procesi bili su logičan slijed prilagodbi novijem i efikasnijem načinu proizvodnje (Rimac, 2016).

Treća modernizacija počinje osamostaljenjem Hrvatske. Ivan Cifrić (2003) ističe da je hrvatsko društvo bilo pred velikim izazovom treće hrvatske modernizacije koja je uvjetovala korjenite sociokulturne promjene u smislu preoblikovanja predmodernog i modernog identiteta društva. Međutim, modernizacija je tijekom devedesetih bila usporena zbog opterećenosti ratom i poračem, što je imalo velik utjecaj na pojedince i zajednicu. Rat je donio značajne demografske gubitke i promjenu etničke slike; ekonomsku štetu; potaknuo je socijalnu mobilnost i statusno uzdizanje pojedinaca i skupina koje bi za regularne uvjete bilo ekstremno. Uzimajući u obzir tranzicijsku i privatizacijsku traumu koja se događala u vrijeme rata kao najveće traume tog vremena, jedna od glavnih značajki tadašnje modernizacije očekivano je bio pad povjerenja u institucije i ljude (Črpić, 2011). Nedovoljna brojnost srednjeg društvenog sloja kao nositelja vrijednosti poput obiteljske solidarnosti, povjerenja u institucije i pravne kulture, stvarala je dodatne probleme (Rogić, 2000).

Osim toga, valja istaknuti izrazito oslanjanje na državu koje je bilo prisutno usporedno s niskim povjerenjem u institucije te iste države. Mnogi autori u analizama suvremenog hrvatskog društva ukazuju na tu zanimljivost. Primjerice, Bežovan navodi da se u Hrvatskoj nakon totalitarizma i negiranja privatnog vlasništva, slobode udruživanja i političkog pluralizma razvio jedan specifičan sustav vrijednosti u kojem građani očekuju da država bude odgovorna za rješavanje njihovih problema (Bežovan, 2004: 69).

Empirijske podatke o promjenama u vrijednosnim orijentacijama od 1985. do 2010. godine analizirao je Sekulić (2012) te pokazao da nakon raspada socijalizma i tranzicije koja je uslijedila

dolazi do stanovitog zaokreta u modernizaciji hrvatskog društva. U dimenzijama koje su bile povezane s politikom, poput nacionalizma i religioznosti, odvijala se retradicionalizacija. Međutim, ona je bila praćena modernizacijom u sferama koje su udaljenije od političke, poput sfere rodnoga konzervativizma. Pretpostavlja da je iskustvo s liberalizmom prakticiranim od 1991. pa do 2010. dovelo do stalnog opadanja potpore liberalizmu, dok istodobno nije došlo do smanjivanja potpore nacionalnom ekskluzivizmu. Paralelno s opadanjem potpore liberalizmu dolazi do porasta povjerenja u autoritarizam.

Još jedan učinak specifičnih okolnosti u kojima se Hrvatska našla nakon osamostaljenja bio je mukotrpniji razvoj demokratskih političkih odnosa nego u susjednim postkomunističkim zemljama, što se ogleda u kasnijem početku niza društvenih reformi povezanih s ulaskom u Vijeće Europe, Europsku uniju ili Svjetsku trgovačku organizaciju. Razvoj neovisnog civilnog društva također je bio otežan zbog tendencija nastavka političke dominacije nad neovisnim društvenim inicijativama (Črpić i Zrinščak, 2005). Na temelju takve strukture, u kojoj političko dominira nad ostalim domenama društvenog djelovanja, može se zaključiti da je suvremeno hrvatsko društvo dominantno političko društvo i da politička logika većim dijelom usmjerava i kontrolira procese modernizacije (Karajić, 2000: 229).

Neka od očekivanja za Hrvatsku nakon osamostaljenja bila su da će vrlo brzo postati bogata i gospodarski uspješna europska zemlja. Ipak, tri desetljeća nakon osamostaljenja gotovo sva razvojna obilježja nisu susrela navedena očekivanja. Razloge razvojnog posustajanja, barem djelomično, može se potražiti u nasljeđu vrijednosnih orijentacija iz socijalističkog sistema (Burić i Štulhofer, 2020). Županov (1995) tvrdi da je modernizacija hrvatskog društva tijekom socijalizma u stanovitom stupnju izvršena u području demografskog kretanja stanovništva, urbanizacije, nacionalizma nasuprot tradicionalnom lokalizmu, nove podjele rada, povećanog stupnja obrazovanja, stvaranja moderne industrijske stratifikacije i transformacije obitelji. Raspad komunističkog sustava otvorio je i proces tranzicije iz socijalističkog u kapitalističko društvo čije su glavne značajke tržišna ekonomija i privatno vlasništvo. Međutim, Županov ističe da proces nije tekao ravnomjerno i da su ga obilježavale mnoge aberacije, poput forsiranja teške industrije i demografskog uništavanja sela, a u posljednjim su se etapama pojavili i trendovi deindustrijalizacije i retradicionalizacije. No, Županov u hrvatskom društvu iz sredine devedesetih godina prošlog stoljeća prepoznaje ponovno oživljavanje nekih antimodernističkih karakteristika i obrazaca bivšeg sistema. Jedan od tih obrazaca jest *egalitarni sindrom*, odnosno vrijednost

radikalnog egalitarizma kao središta oko kojeg je grupiran čitav niz kolektivnih stavova, a čine ga sljedeće sastavnice:

1. *Perspektiva ograničenog dobra* – percepcija ograničenosti resursa koje za čovjeka imaju pozitivnu vrijednost. Resursi se ne mogu povećati ljudskim naporima, već se mogu samo preraspodijeliti. Dakle, ako jedan dobiva, drugi gubi. Prema tome, pravedna je raspodjela samo ona koja svakome daje jednako.
2. *Norma egalitarne preraspodjele plaća* – postojanje neformalne granice iznad koje osobni dohoci ne smiju ići, bez obzira na sposobnosti. Ograničavaju se čak i osobne aspiracije prema individualnom dohotku.
3. *Redistributivna etika* – moralna je dužnost čovjeka podijeliti s drugima koji nemaju. Raspodjela bogatstva ne smije povećavati društvene razlike, a dijeljenjem svoje imovine čovjek može steći određeni društveni status.
4. *Antipoduzetnički stav* – *a priori* negativan stav prema poduzetništvu djelovanju u ekonomskoj domeni. Takav stav naslijeđen je iz zadrugarskog društva, a dodatno ga je osnažio samoupravni socijalizam.
5. *Opsesija o privatniku* – stav je prema privatnom privređivanju negativan te ima iste izvore kao i antipoduzetnički stav.
6. *Intelektualna uravnilovka* – uvjerenje da su svi ljudi jednakih sposobnosti.
7. *Antiprofesionalizam* – stručno znanje, profesionalne norme i djelovanje negativno se percipiraju. Stručno se znanje podcjenjuje, a zdravorazumsko uzdiže, te se stručnim kriterijima nameću politički i ideološki kriteriji (Županov, 1995).

Teorija egalitarnog sindroma nerijetko je bila kritizirana zbog ondašnje empirijske neutemeljenosti, nereprezentativnosti korištenih podataka te određenih teorijskih slabosti, poglavito onih koje se odnose na koncepciju modernizacije u Jugoslaviji kao devijantne, to jest uvjerenja da se modernizacija nije odvijala po planu. Tako se zapadni model razvoja neopravdano uvodi u službu norme i podrazumijeva se konvergencija različitih društava prema kapitalističkom modelu, što je osporavano iz perspektive višestruke modernizacije (Dolenec, 2014). Premda teorija o egalitarnom sindromu donedavno uistinu nije bila dostatno empirijski utemeljena, odnosno provjerena, Burić i Štulhofer (2020) iznose neke nove rezultate istraživanja. Njihovi podaci

ukazuju na to da se o egalitarnom sindromu doista može govoriti kao o skupu neformalnih društvenih normi koji čine dimenzije vrlo slične onima koje je predložio Županov. Nalazi njihovih istraživanja pokazuju da najveći doprinos u objašnjenju prihvaćanja vrijednosti egalitarizma imaju strukturna i socioekonomska obilježja. Konkretno, ljudi sa sela, osobe nižeg obrazovanja i socijalnog te profesionalnog statusa u većoj mjeri prihvaćaju vrijednosti egalitarizma. Pretpostavke o tome da je egalitarni sindrom nasljeđe predmoderne agrarne kulture i o njegovoj negativnoj povezanosti s poduzetničkom aktivnošću također su potvrđene, što navodi na zaključak da egalitarni sindrom usporava razvojnu dinamiku, odnosno modernizaciju.

Sekulić (2016) ističe da, s jedne strane, tendencije modernizacije snažno prodiru u društvo kroz ekonomsku i političku globalizaciju (Hrvatska 2009. godine ulazi u NATO savez, a 2013. godine postaje članicom Europske Unije), dok s druge strane procesi modernizacije izazivaju otpore tradicionalnih struktura koseći se s njihovim vrijednosnim orijentacijama. Prema tome, globalizacija i pluralizacija ne uvozi samo modernizaciju, nego i sukob modernizma i tradicionalizma, što je simptomatično i za društva razvijenija od hrvatskog.

Opisani kontekst modernizacije hrvatskog društva iziskuje potrebu za empirijskim provjerama teze o procesu individualizacije, umjesto apriornog zaključivanja da je ona proces inherentan modernizaciji hrvatskog društava. U sljedećim dvama poglavljima usmjerit ćemo se na pregled relevantnih klasičnih i suvremenih sociologijskih teorija o individualizaciji, koje će poslužiti kao osnova za postavljanje istraživačkog pitanja i hipoteza, te za konceptualizaciju i operacionalizaciju pokazatelja.

2.3. Individualizacija u korpusu klasične sociologije

Na tematiziranje individualizma i procesa individualizacije u suvremenim sociološkim publikacijama neupitno su utjecali autori koje povezujemo s počecima sociološke znanosti. Premda se elementi sociološke teorije mogu detektirati i u mnogo starijoj literaturi, u 19. stoljeću nailazimo na autore koje se definitivno može nazivati utemeljiteljima sociologije. Budući da društvena zbivanja i *zeitgeist* povijesnih epoha generalno snažno utječu na sva intelektualna područja, nije drugačije ni u slučaju sociologije, premda su u sociologiji upravo ta društvena zbivanja žarišnim predmetom istraživanja.

Političke revolucije, industrijska revolucija i razvoj kapitalizma u bitnome su potaknuli nastanak mnogih socioloških teorija koje su nastojale objasniti korjenite društvene promjene toga vremena (Ritzer i Stepnisky, 2018). Proces modernizacije i inherentna društvena diferencijacija (shvaćena kao sve veća specijalizacija dijelova društva od mikro do makro-razine) prethodili su prepoznatosti drugačijeg pozicioniranja individuuma unutar novonastale strukture te konceptualizaciji sociološkog fenomena individualizma kao jedne od posljedica dotičnih strukturnih i kulturnih promjena.

Premda će neki reći da su još grčki sofisti bili prvi individualistički filozofi jer je njihov nauk nalagao da pojedinac može samostalno odlučivati kako će se ponašati bez slijepog slijedenja pravila svoje grupe te da je svako sredstvo za postizanje ciljeva prihvatljivo, politički su filozofi devetnaestog stoljeća prvi upotrebljavali pojmove *individualizam* i *kolektivizam* kakvima ih danas razumijemo. Individualizam je tada bio sinonim za liberalizam i odnosio se na ideje maksimalne slobode pojedinca, postojanje voluntarističkih organizacija u koje se slobodno mogao učlanjivati te jednaku participaciju pojedinaca u grupnim aktivnostima (Triandis, 1995).

2.3.1. Alexis de Tocqueville

Alexis de Tocqueville bavio se komparativnom analizom političkih sustava, u čemu se ogleda i njegov najveći doprinos sociologiji. Koncept individualizma smišlja početkom 19. stoljeća proučavajući rastući osjećaj društvene izolacije u tadašnjem američkom društvu (Tocqueville, 1995). Proučavajući novonastale demokratske sisteme u Americi opaža razlike između američkog i europskog društva te ističe moguće posljedice jačanja individualizma, poput nezainteresiranosti

individualista za širu zajednicu, rastućeg osjećaja društvene izolacije, tiranije nevidljive većine, otuđenja i slabljenja moralnih vrijednosti (Tocqueville, 1995). Iako je bio veliki zagovornik slobode, jednakost je u demokratskim društvima smatrao problematičnom zbog tendencije stvaranja osrednjosti, pasivnosti, centralizacije moći u izvršnoj vlasti i, posljedično (i naizgled paradoksalno), opasnosti individualizma po slobodu. Njegova promišljanja utjecala su na mnoga kasnija istraživanja, uključujući i Weberovo proučavanje birokracije (Ritzer i Stepnisky, 2018).

Tocqueville ukazuje na to da su ljudi koje više ne povezuje kasta, klasa, ceh ili obitelj skloniji brinuti o vlastitim privatnim interesima i osobnom boljitku, stoga individualizam guši sve vrline javnog djelovanja (Tocqueville, 1998). Individualizam je, prema Tocquevilleu (1995), sasvim miran i proračunat osjećaj zbog kojeg građani naginju izolaciji od mase ljudi s kojom se redovito susreću kako bi se povukli u krug vlastite obitelji i prijatelja, oblikujući tako maleno društvo skrojeno po vlastitoj mjeri, nakon čega brigu o širem društvu mogu sa zadovoljstvom ostaviti njemu samom. Premda individualizam ne izjednačava s egoizmom i sebičnošću, već ga shvaća kao stanje slabih tradicionalnih veza s društvenom okolinom iz kojega može proizaći volja za dobrovoljnom suradnjom i sudjelovanjem u javnom životu, ali može potaknuti i spomenutu izolaciju koja često prerasta u egoizam.

Budući da je izvor individualizma demokracija, Tocqueville je smatrao da će se on nastaviti razvijati kako se porijeklo ljudi bude sve više izjednačavalo. Zbližavanjem i međusobnim miješanjem, pripadnici različitih društvenih statusa i polazaja postaju međusobno sve više ravnodušni i tuđi. Ono što je aristokracija spajala u dugačak lanac građana povezan od seljaka do kralja, demokracija je razbila i svaku kariku zasebno izdvojila. Povećanjem jednakosti uvjeta povećava se i broj pojedinaca koji su stekli ili sačuvali barem dovoljno znanja i imetka da su sami sebi dovoljni, nikome ništa ne duguju, naviknuti su sebe promatrati kao izdvojene od svega i rado zamišljaju da kontroliraju svoju sudbinu (Tocqueville, 1995).

Tocquevilleov utjecaj može se prepoznati i u nekim suvremenijim publikacijama, kao što je knjiga Roberta Putnama *Bowling Alone* iz 2000. godine. Naslov aludira na autorovo opažanje da su Amerikanci prije često znali provoditi slobodno vrijeme u zajedničkim aktivnostima poput odlazaka u kuglane, a danas su učestalije individualne zanimacije tijekom slobodnog vremena. Njegova dijagnoza suvremenog američkog društva sadržava motive pada interpersonalnog povjerenja, kao i povjerenja u institucije, te povlačenje pojedinaca iz javnog života, odnosno opadanje socijalnog kapitala.

2.3.2. Max Weber

Maxa Webera često se smatra utemeljiteljem moderne sociologije jer je sistematično izložio konceptualni okvir sociološke analize i razvio koherentnu filozofiju društvene znanosti, upozoravajući na ključne probleme eksplikacija društvenog djelovanja te empirijskim istraživanjima identificirao značajan broj ključnih pitanja koja su pronašla svoje mjesto u žarištu socioloških rasprava sve do danas (Abercrombie i sur., 2008). Njegov pristup društvenim pojavama većinski je fenomenološki, što se očituje u njegovu nastojanju da ih objasni putem razumijevanja društvenog djelovanja posredstvom smisla koji mu daju pojedinci i grupe, a koji je u određenoj mjeri determiniran prevladavajućim društvenim strukturama.

Weberovo je promatranje i izučavanje društva izrazito individualističko i nominalističko u svojoj biti. Budući da je izbjegavao hipostaziranje kolektivnih pojmova, gotovo je uvijek polazio od pojedinca. Smatra da se društvo može shvatiti samo kao proizvod ili način organizacije specifičnih radnji pojedinaca i da je, prema tome, osnovna jedinica sociološke analize čovjek i njegovo djelovanje, odnosno djelovanje većeg broja pojedinaca (Đurić, 1964). Poput Simmela, odmaknuo se od metafizičkog pristupa (i reifikacije društva, a kojoj je Durkheim bio priklonjen), no u znanstvenom je smislu od njega bio mnogo sistematičniji. Područje njegova istraživačkog interesa protezalo se od filozofije društvene znanosti preko racionalizacije, birokracije, ekonomije, povijesti, analiza moći i vlasti, sve do religije i protestantske etike kao ključnog pokretača suvremenog kapitalizma. Njegov nominalistički pristup inspirirao je suvremeniju perspektivu *metodološkog individualizma*, iz koje su društveni fenomeni ishodi pojedinačnih akcija individualnih aktera unutar ograničavajuće društvene strukture. Metodološki individualizam ne implicira da je čovjek atom koji lebdi u praznom društvenom prostoru, već on ima pripadajući društveni, politički i kulturni okoliš; ima individualno različite spoznaje i kulturne resurse, no te datosti tvore tek *parametre* ali ne i *uzroke* njegova ponašanja (Boudon, 2012).

Weberova dihotomija tradicionalnog i kapitalističkog društva, ogleđa se, vrlo sažeto rečeno, u konstruiranju metodološkog izuma *idealnih tipova*. Oni funkcioniraju kao apstrakcije pojedinih obilježja društvenih činjenica i najčešće se u stvarnosti ne pronalaze u identičnom obliku, ali izrazito su korisno analitičko oruđe. Kapitalizam je, prema Weberu, središnje načelo društvenog sustava modernosti (Sztompka, 1999) i stoga se modernost najintenzivnije očituje u

kapitalističkom društvenom uređenju. Pokretačke je sile kapitalizma tražio u kulturnim promjenama koje je potaknula protestantska reformacija.

Dotičnom tematikom bavio se u kanonskom djelu *Protestantska etika i duh kapitalizma*, tvrdeći da je reformacija 16. stoljeća stvorila etičku osobnost i ovosvjetovni individualizam: „Pravi puritanac je odbacivao čak svaki trag vjerskih ceremonija na grobu, i sahranjivao je svoje najbliže bez udaranja u zvona samo zato da ne bi dao mjesta nikakvom praznovjerju, nikakvom pouzdanju u spasonosno djelovanje magijsko-sakramentalne vrste. Nije bilo ne samo magijskog nego uopće nikakva sredstva da se milost božja pokloni onome kome je Bog odlučio da je uskrati. Povezana s krutim učenjem o apsolutnoj udaljenosti od Boga i bezvrijednosti svega čisto kreaturalnog, ova unutarnja izolacija čovjeka sadrži, s jedne strane, razlog za apsolutno negativan stav puritanizma prema svim čulno-osjećajnim elementima u kulturi i subjektivnoj religioznosti, – jer su oni za spasenje beskorisni i izazivaju sentimentalne iluzije i kreaturalno-obožavalačko sujevjerje – a time za načelno odbijanje svake čulne kulture uopće. Ali se, s druge strane, stvara jedan od korjenova onog beziluzionog i pesimistički obojenog individualizma kakav se još i danas ispoljava u narodnom karakteru i u narodnim institucijama s puritanskom prošlošću – u tako upadljivoj suprotnosti s potpuno drugačijim naočalima kroz koje je kasnije prosvijećenost na ljude gledala“ (Weber, 2006: 81–82). No koegzistencija puritanskih načela i etičke osobnosti nije vječna, naime religijski duh kao temelj etičke osobnosti utjelovljene u individualističkim socijalnim strukturama tijekom vremena opada, a sve što ostaje jest egoistični individualizam (Weber, 2006).

Da bi odgovorio na pitanje kako je moguće da se u modernosti istovremeno javljaju egzistencijalni očaj, nemogućnost održanja kulturnog i psihološkog integriteta ali i nepobitni dokazi rasta autonomije i snage pojedinca te objasnio taj paradoks 20. stoljeća, Weber uvodi koncept *racionalizacije*. Proces je to racionalne procjene i upravljanja u većini područja ljudskih odnosa. Upravo taj proces istovremeno izaziva nezadovoljstvo i prosvjetljujuće osnaživanje, povećava slobodu ali facilitira dotad neviđenu izvanjsku dominaciju (Alexander, 1987: 187).

Ako se Weberova razmatranja individualizma malo bolje prouče, može se uvidjeti da individualizam za njega ipak nije predstavljao istinski glavno svojstvo 20. stoljeća. On nam ukazuje i na razne prijetnje ljudskoj autonomiji, poput metafizičke nostalgije, „hladnih“, „tvrdih“ modernih institucija i „željeznog kaveza birokracije“ (bilo u kapitalizmu bilo u socijalizmu). Zapravo, iste sile koje su oslobodile čovjeka sada omogućavaju nove oblike dominacije nad njim.

To je „mračni“ uvid kojim je Weber odlučio zaključiti *Protestantsku etiku i duh kapitalizma*: „dok je puritanac želio raditi u svom pozivu, mi smo na to prisiljeni“ (Weber prema: Alexander, 1987: 192). Iako je Weber poznat po kritici marksističkog pristupa, na tom mjestu vidimo da se Marxova i Weberova predviđanja negativnih reperkusija kapitalističkog sustava u nekim segmentima podudaraju.

2.3.3. Émile Durkheim

Émile Durkheim poznat je kao jedan od osnivača sociološke znanosti koji je pomogao uspostavljanju sociologije kao formalne discipline. U svojim ranijim djelima, i to u djelu *O podjeli društvenog rada* (1972 [1893])⁴ i u djelu *Pravila sociološke metode* (2014 [1895]), Durkheim reificira društvo koje za njega predstavlja više od pukog zbroja pojedinačnih volja, stvarnost *sui generis*. Ono gotovo u potpunosti „upravlja“ djelovanjem pojedinaca kroz prinudni utjecaj, njemu izvanjskih, društvenih činjenica. Izražena i snažna kolektivna svijest te moralni monizam (jedinstven sustav vrijednosti) koji su karakteristični za tradicionalnu zajednicu, modernom društvu zapravo nisu potrebni. Tome je tako jer povećanje socijalne i strukturne diferencijacije ustvari ne narušava društvenu solidarnost, već ju transformira iz *mehaničke* u *organsku*. Solidarnost i društvena kohezija u modernim društvima proizlaze iz različitosti i međuovisnosti, a ne iz sličnosti među članovima društva. Prema Durkheimovim ranijim radovima, ono što društvo drži na okupu, čak i u visokoindustrijaliziranom društvu visokorazvijene podjele rada i moralnog pluralizma, na koncu je zajednički interes svih industrijskih klasa i različitih društvenih grupa za održanjem sustava. Sve devijacije od takve skladne slike, krenuvši od eksploatacije radništva, konflikata, klasne borbe nadalje, „abnormalne“ su (što je vrlo simptomatično za funkcionalističke eksplikacije). Takav pogled vrlo je različit od, primjerice, Marxovih tumačenja i perspektive historijskog materijalizma koja te pojave tumači kao nezaobilazne posljedice kapitalističkog sustava i pokretače društvenih promjena (Houtman, 2011).

Neizostavno je i Durkheimovo bavljenje samoubojstvom, koje za njega predstavlja društvenu činjenicu. Naime, njegovo je istraživanje na statističkim podacima pokazalo da stupanj društvene

⁴ Marcel Mauss tvrdio je da prvotni naslov tog djela glasi *Odnosi između individualizma i socijalizma* (prema: Neyer, 1960).

integracije i regulacije te nagle društvene promjene karakteristične za moderna društva mogu imati patološke posljedice za pojedinca (Durkheim, 1997). On je samoubojstvo, iz zdravorazumske perspektive potpuno individualni čin i odluku, proučavao kao pojavu determiniranu društvenim silama. *Egoistično* i *anomijsko* samoubojstvo donekle se mogu smatrati funkcijom visokog stupnja individualizma, iako prema Durkheimu individualizam nije njihov glavni uzročnik. Razlog tome sastoji se, naime, u distinkciji između pukog *egoizma* (u smislu sebičnosti), koji je postojao i mnogo prije modernizacije, te *individualizma*, kao sociološkog fenomena karakterističnog za moderna društva.

Durkheim u *Elementarnim oblicima religijskog života* (2008 [1912]), premda religiju smatra isključivo društvenom činjenicom i simboličkom reprezentacijom najvažnijih kolektivnih vrednota, proučavajući pojavu individualnih kultova ističe da je moguće da su ti kultovi neovisni od bilo kakve ideje skupine. Tvrdi da su individualne religije kroz povijest zapravo bile vrlo česte i da imaju tendenciju postati najuzvišenijim oblikom religijskog života. Durkheima zanima hoće li doći dan kada neće biti drugog kulta osim onog koji će svaki čovjek slobodno obavljati u dubini svoje duše, ali na početku knjige ne pruža konkretan odgovor.

„(...) ako se u definiciju religije uvede pojam Crkve, ne isključuju li se iz nje, u isti mah, individualne religije koje pojedinac uspostavlja i svetkuje za samoga sebe? Gotovo da i nema društva u kojem se one ne susreću. (...) Ne samo da su te individualne religije u povijesti vrlo česte, nego se neke od njih danas pitaju nisu li pozvane postati najuzvišenijim oblikom religijskog života i neće li doći dan kada neće biti drugoga kulta, doli onoga koji će svaki čovjek slobodno štovati u dubini svoje duše. No ako se, ostavivši privremeno po strani spekulacije o budućnosti, ograničimo na promatranje religija kakve su danas i kakve su bile u prošlosti, jasno se pokazuje da ti individualni kultovi nisu odvojeni i samostalni vjerski sustavi nego običan oblik religije zajedničke cijeloj Crkvi kojoj pripadaju pojedinci.“ (Durkheim, 2008: 100).

Na kraju knjige, točnije u zaključku, ipak iznosi detaljnije objašnjenje te prognozira budućnost individualnih kultova:

„Postojanje individualnih kultova ne implicira stoga ništa što proturječi ili komplicira sociološko objašnjenje religije. (...) Sada možemo procijeniti vrijednost radikalnog individualizma koji bi htio religiju učiniti potpuno individualnom stvari: zanemaruje osnovne uvjete religijskog života. Ako je sve do sad bio u stanju neostvarenih teorijskih težnji, to je zato što je neostvariv. (...) A vjerovanja su učinkovita samo ako ih dijele (mnogi). Mogu se, dakako, neko vrijeme održati posve

osobnim naporima, ali se na taj način niti rađaju niti stječu; dvojbena je čak da bi se u tim uvjetima mogla sačuvati. Naime, čovjek koji gaji istinsku vjeru neodoljivo osjeća potrebu proširiti je; stoga napušta svoju osamljenost, približava se drugima, trudi se uvjeriti ih, i upravo gorljivost koju izaziva okrepljuje i njegovo vlastito uvjerenje. Kad bi ta gorljivost ostala usamljena, brzo bi usahla.“ (Durkheim, 2008: 407–408)

Uočljiva je razlika u konceptualizacijama potonjeg moralnog individualizma (idealističko stajalište) i utilitarnog individualizma (strukturalističko stajalište) implicitnog u Durkheimovim ranijim radovima (i prisutnog kod, primjerice, Herberta Spencera i ekonomista). Moralni individualizam, kao i utilitarni, ističe vrijednost pojedinca, koncipirajući ga ne kao atomiziranu jedinku, već se naglašava ono što dijele svi pojedinci – *humanost*. Durkheimov zaokret prema moralnom individualizmu vidljiv je i nešto ranije, u Durkheimovu članku „Individualizam i intelektualci“ (1898) objavljenom tijekom *Afere Dreyfus*, gdje je dotično stajalište *explicite* naglašeno. Ondje Durkheim povezuje pozitivni vid individualizma s humanističkom etikom te individualizam smatra „(...) jedinim sistemom vjerovanja koji to može osigurati moralnu koheziju u našem društvu“ (Durkheim, 1898 prema: Lukes, 1969: 25).

2.3.4. Georg Simmel

Georg Simmel, autor mnogih radova iz područja epistemologije, estetike, filozofije i sociologije, također se bavio problemom društvene diferencijacije i problematikom individualizma u modernosti. Njegova formalistička sociologija nastoji objasniti i klasificirati oblike, *forme* ponašanja na različitim razinama analize. Za razliku od Durkheima, Simmel nije smatrao da se analizom empirijskih podataka može dokučiti je li pojedinac sredstvo za postizanje društvenih ciljeva ili obratno. Fenomen društva za njega je nezavisan ishod interakcije tih dviju razina. Pritom ishod nije isti u različitim vremenskim epohama i produkt je pojedinačnih doživljaja kolektivne stvarnosti te utjecaj kolektiviteta na životne šanse pojedinaca. S obzirom na njegove definicije, Simmela bi se u neku ruku moglo smatrati proto-metodološkim-individualistom.

Razlika sela i grada ideal-tipski je primjer značajnih razlika kolektivismu i individualizmu (Katunarić, 2014). U tom smislu prijelaz iz tradicionalnog u moderno društvo, među ostalim, karakterizira novostvoreni potencijal pripadanja pojedinaca gotovo neograničenom broju najrazličitijih grupa, što uvelike utječe na njihovo subjektivno poimanje vlastite individualnosti.

Primarna grupa ili odnosi karakteristični za zajednice više nisu jedini izvori smisla. Ti se izvori umnažaju, kao i korpus objektivnog znanja i kulture, pa predodžbe prestaju biti samorazumljive. Simmel smatra da se „ta diskrepancija između objektivne i subjektivne kulture stalno proširuje. Svakodnevno i sa svih strana povećava se bogatstvo one prve, ali individualni duh može proširivati forme i sadržaje svojeg obrazovanja samo kao da je slijedi iz velike udaljenosti i tek malo povećavajući ubrzanje“ (Simmel, 2014: 56).

Nadalje, razvojem monetizacije, birokracije i tržišne ekonomije popraćene raznim komodifikacijama, pojedinac je potaknut ulaziti u mnogo različitih odnosa (Simmel, 2004 [1900]). To je najizraženije u velikim urbanim sredinama, o čemu Simmel piše u eseju „Velegradovi i duhovni život“ (2014 [1903]). U njemu ukazuje na razlike između seoskog i metropolitanskog tipa individualnosti, a potonji karakterizira intenziviranje živčanih stimulacija uvjetovanih neprestanim hitrim promjenama okoline i unutarnjih stanja. Tako tip stanovnika velegrada – koji se, naravno, javlja u tisućama individualnih modifikacija – sebi otvara organ kojim se štiti od iskorijenjenosti kojom mu prijete strujanja i diskrepancije njegove vanjske sredine: umjesto srcem, on reagira na njih u bitnome uz pomoć razuma kojemu intenziviranje svijesti, koje je proizveo isti uzrok, pribavlja duševne prerogative; time je reakcija na one pojave premještena u najmanje osjetljiv psihički organ koji je najudaljeniji od dubina osobe. Ta racionalnost, prepoznata kao zaštita subjektivnog života od nasilnosti velegrada, grana se u mnogim pojedinačnim pojavama.

„Velegradovi su oduvijek bili središta novčane privrede zato što raznolikost i nagomilanost privredne razmjene osigurava sredstvu razmjene važnost do koje u oskudnosti seoskog prometa ne bi došlo. (...) Čisti čovjek razuma ravnodušan je prema svemu zaista individualnom jer iz njega slijede odnosi i reakcije koji se ne mogu iscrpiti logičkim razumom upravo kao što u princip novca ne ulazi individualnost pojava. Jer novac pita samo o onome što im je svima zajedničko, o razmjenskoj vrijednosti koja svu kvalitetu i osobitost nivelira na pitanje pukoga koliko.“ (Simmel, 2014: 141–142).

Modernizacija, stoga, predstavlja višu razinu društvenog razvitka samo utoliko što oslobađa pojedinca od privrženosti nekoj grupi, no taj proces ima negativnu posljedicu čineći ga *blaziranim* (Simmel prema: Katunarić, 2014). Dok je kod Durkheima evidentan naglasak na integrativnim posljedicama modernizacije i društvene diferencijacije putem mehanizama organske solidarnosti, Simmel više ističe negativne simptome dotičnih promjena. Proces pluralizacije i diferencijacije životnih stilova povezan je s opasnostima osiromašenja društvenih interakcija i produbljanjem

indiferentnosti među ljudima, tendencijom pojedinaca da postanu sve usamljeniji – obrnuto proporcionalno sa širenjem anonimnih društvenih mreža.

U svojem je radu Simmel evidentno razlikovao dva tipa individualizma⁵ te je proučavao njihov međuođnos u modernom društvu, kao i društvene posljedice povećanja individualnih sloboda. *Individualizam jednakosti* odnosi se na kvantitativnu dimenziju, to jest na osposobljavanje pojedinaca za aktivnu refleksiju kao ključnu karakteristiku ljudske vrste, dok se *kvalitativni individualizam* odnosi na ekspresivnu dimenziju (utemeljenu u intelektualnoj povijesti njemačkog romantizma) iliti jačanje individualne slobode kroz izražavanje autentičnosti (Honneth, 2004).

Dodajmo da Simmel nije bio osobito sistematičan u objašnjavanju društvenih promjena pa tako ni u svojem pristupu individualizmu, što ga je učinilo čestom metom optužbi da je nesistematičan ili da je pisao stilom koji je previše impresionistički. Usprkos tome, jednim je dijelom postavio temelje za suvremene teorije individualizacije.

⁵ Prema nekim autorima čak i tri (vidi: Podoksik, 2010).

2.4. Individualizacija u korpusu suvremene sociologije

Tematiziranja individualizma klasičnih sociologa poput Tocquevillea, Webera, Durkheima i Simmela nedvojbeno su inspirirala mnoge kasnije sociološke teorije. Mogu se pronaći brojne poveznice između njihovih teza o individualizmu i onih koje su razvijali suvremeni sociolozi. Noviji teorijski okviri, poput onoga refleksivne modernizacije, kasne ili tekuće modernosti i uži okvir inherentnog procesa individualizacije zapadnih društava u mnogočemu slične tezama o individualizaciji koje su se pojavljivale uslijed urbanizacije, industrijalizacije i ostalih modernizacijskih procesa 19. i ranog 20. stoljeća. Tada su tradicionalne uloge i funkcije osnovnih jedinica društvenosti (obitelj, zajednica, klasa, rod i dr.) bile redefinirane, solidarnost se počela temeljiti na novim mehanizmima, a svijet je kročio putem raščaravanja i racionalizacije. Danas se odvija sličan proces; nova značenja i očekivanja zamjenjuju se novijima, no ovog puta mnogo nejasnijim, konstantno izmjenjujućim i fluidnijim.

Ulrich Beck i Elizabeth Beck-Gernsheim (2002) zastupaju stajalište prema kojemu smo osuđeni na individualiziran život u kojem sami moramo osmišljavati svoj životni put; Anthony Giddens (1991) tvrdi da je identitet postao samo-refleksivan projekt; dok se prema Zygmuntu Baumanu (2001), vjera u vlastito jastvo pojavljuje jer se više nema u što drugo vjerovati. Budući da se identiteti temelje na odnosu subjektivnog i objektivnog, odnosno povezanosti i razdvojenosti, njihova konstrukcija paradigmatski pokazuje temeljne prijepore moderniteta.

Modernitet se temelji na slobodi i rastvaranju tradicionalnih temelja, što je još izraženije u postmodernom stanju društva. Nestabilnost i dinamika moderniteta otežava procese identifikacije te otvara mogućnosti radikalne individualizacije i subjektivizacije (Nikodem, 2006). Ambivalentnost dotičnih procesa očituje se u tome da, iako su se tradicionalni kolektivni identiteti urušili, rezultat nije uvijek bio „posesivni individualizam“ već formiranje identiteta temeljenih na lokalnim zajednicama (komunitarizam). Premda su stari autoriteti oslabjeli, socijalna kontrola i dalje se može postizati prisilom ali i ideologijom (Lash, 1990). U nastavku rada naznačit ćemo najvažnije dijelove teza o procesu individualizacije u korpusu suvremene sociološke teorije.

2.4.1. Institucionalna individualizacija – Ulrich Beck i Elizabeth Beck-Gernsheim

Daljnji razvoj potrošačkih, postindustrijskih društava u vidu refleksivne modernizacije karakterizira jačanje individualizacije, procesa koji se ponajviše odnosi na rastuću autonomiju pojedinaca u razvijanju i odabiru vlastitih vrijednosti i normi te djelovanju oslobođenom od utjecaja religije i tradicionalnih moralnih normi (Beck, 2001a). Individualizacija nije pojava ni izum druge polovine 20. stoljeća. Individualizirani životni stilovi i situacije mogu se pronaći još u renesansi, dvorskoj kulturi srednjeg vijeka, protestantskoj etici, oslobađanju seljaka od staleške podčinjenosti te u slabljenju međugeneracijskih obiteljskih veza u 19. i ranom 20. stoljeću, te u procesima mobilnosti, deagrarizacije i urbanizacije (Beck, 2001b). Važno je obilježje individualizacije u kontekstu suvremenih društava da glavna fiksacija centripetalnih institucionalnih sila država-nacija prestaju biti društvene grupe (obitelj, etnicitet, klasa) i postaju individue koje neprestano iznova moraju osmišljavati svoj životni put i dokazivati se putem „pravila igre“ koja se brzo mijenjaju i mnogima su strana. Tako proces individualizacije smješta pojedinca u poziciju odgovornog, refleksivnog kreatora vlastitog životnog puta (Beck i Beck-Gernsheim, 2002).

Ulrich Beck i Elizabeth Beck-Gernsheim (2002) ističu da živimo u vremenu u kojem društveni red države-nacije, klasa, etnicitet i tradicionalna obitelj gube na važnosti, a etika samoispunjenja i individualnih postignuća postaje sve važnija. Glavni lik našeg vremena – pojedinac – izabire, odlučuje i oblikuje stremeći biti autor vlastite životne priče i kreator individualnog identiteta. To je, recimo, temeljni uzrok promjena u obitelji i globalnoj rodnoj revoluciji u sferi rada i politike. Individualizam, različitost i skepticizam upisani su u kulturu Zapada. Prema autorima, važnost „vlastitog života“ može se ocrtati u sljedećih petnaest točaka:

1. Prinuda vođenja „vlastitog života“ i mogućnost njegova vođenja pojavljuje se u izrazito diferenciranim društvima koja karakterizira djelomična (parcijalna) integracija. Ljudi samo preuzimaju različite uloge, premda zapravo i nisu integrirani, već se samo povremeno i privremeno uključuju i isključuju te lutaju između svjetova različitih funkcija.
2. „Vlastiti život“ nije okrenut sam sebi. Proizvodi se standardiziran život koji kombinira postignuća s pravdom dok se spajaju interesi pojedinaca i racionaliziranog društva. Paradoks institucionaliziranog individualizma jest da nacionalne države proizvode i potiču

individualizaciju putem formaliziranih normi koje pojedinca čine recipijentom beneficija. Tako se stvaraju pravila prema kojima bi pojedinci trebali sve više samostalno organizirati svoje živote, dok su društvene grupe sve manje važne. U tradicionalnim društvima ljudi su se rađali i živjeli s pripisanim statusima i ulogama, klasnom pozicijom i religijom, dok se danas čak i bog u kojeg se vjeruje mora odabrati. Glavno je pravilo da, kako bi prosperirao u životnoj utakmici, pojedinac mora neprestano biti aktivan, maštovit, vješt i brz.

3. „Vlastiti život“ je u potpunosti ovisan o institucijama. Umjesto obavezujuće tradicije, institucionalne smjernice u obrazovnom sustavu, na tržištu rada ili institucijama socijalne države jesu te koje zahtijevaju od pojedinaca da sami donose odluke o svojem životu, naravno, uz neprestani rizik i opasnosti sankcija.
4. Standardizirane biografije postaju *do-it-yourself* (hrv. uradi sam), osobne biografije koje sa sobom povlače mnoge rizike i nesigurnosti, čak i kod bogatijih društvenih slojeva. Stoga postoje izvjesne razlike između individualizacije u društvima gdje se baštine ljudska prava i postoje institucionalni resursi poput obrazovanja i socijalne politike koja može pomoći pri nošenju s kontradikcijom modernih biografija i atomizacije gdje to nije slučaj.
5. U takvoj konstelaciji, pojedinac je osuđen na neprestanu aktivnost, a takav život čak i prilikom neuspjeha mora biti aktivan u pogledu strukturiranja zahtjeva. No, neuspjeh postaje osobni neuspjeh te nije percipiran kao posljedica klasne pozicije ili iskustva. Odgovornost, pa tako i krivnja, pripada pojedincu. Taj način pripisivanja odgovornosti postaje nešto više od individualne percepcije – kulturno obavezujući modalitet atribucije. Dakle, pojedinci nisu samo pasivni odrazi društvenih okolnosti, već su aktivni kreatori svoje sudbine.
6. „Vlastiti život“ znači i vlastiti neuspjeh. Fenomeni poput strukturne nezaposlenosti i sličnih društvenih problema pretvaraju se u psihološke dispozicije poput osjećaja krivnje, tjeskobe, sukoba i neuroza. Razvija se nova neposrednost u odnosu pojedinca i društva. Društvene krize tumače se putem individualnog djelovanja, ne uzimajući pritom u obzir njihovu socijalnu dimenziju. Životni događaji uglavnom se ne pripisuju vanjskim uzrocima, nego karakteristikama pojedinca (donošenje ispravnih ili neispravnih odluka, propusti, kapaciteti, nesposobnosti, postignuća, kompromisi, porazi itd.).
7. Ljudi se bore živjeti „vlastiti život“ u svijetu koji je nepovratno globalno umrežen. Čak i najjednostavnije radnje poput udisanja čistog zraka uvjetovane su svjetskim industrijskim

poretkom. U doba globalizacije „vlastiti život“ više nije vezan za jedno određeno mjesto. To je putujući, nomadski, transnacionalni život koji se provodi u automobilima, zrakoplovima i vlakovima, na telefonu i internetu te je prožet masovnim medijima. Dakle, „vlastiti život“ je globalni život, budući da okviri nacionalnih država istovremeno postaju preveliki i premali. Ono što se događa unutar „vlastitog života“ uvelike je povezano s globalnim utjecajima, izazovima i trendovima.

8. Detradicionalizacija je drugo lice globalizacije. „Vlastiti život“ je detradicionaliziran život. To ne znači da tradicija više nema nikakvu ulogu, dapače, jedan od primjera jest religijski fundamentalizam. No tradicije se sada biraju, često čak moraju biti izumljene, a svoju snagu crpe samo iz odluka i iskustava pojedinaca. Izvori kolektivnog identiteta rane modernosti i industrijskog društva, poput etniciteta, klasne svijesti i vjere, u kasnoj su modernosti „isušeni“.
9. Ako se globalizacija, detradicionalizacija i individualizacija analiziraju skupno, postaje jasno da je življenje u stvari eksperimentiranje. Tradicionalne smjernice za življenje i uloge (zadane, utvrđene ili sl.) ne funkcioniraju jednako dobro kao u ranijim razdobljima. Raznim dimenzijama privatnog i javnog života nedostaje usklađenost, ali nitko ne zna kako ju postići.
10. Procesuiranje kontradiktornih informacija, refleksija, pregovaranje i kompromisi gotovo su sinonimi za „vlastiti život“. Aktivno upravljanje životom nužno je za funkcioniranje u uvjetima individualizacije. Samoostvarenje i samoaktualizacija nisu samo individualni ciljevi, već i uvjeti koje postavljaju moderne institucije koje pojedince smatraju dovoljno sposobnima i odgovornima. Društvenu strukturu karakterizira rastuća diferencijacija i individualizacija. Društvene kategorije industrijskog društva (klasa, obitelj, etnicitet) postaju „zombi kategorije“. Čak i tradicionalni modaliteti življenja moraju biti odabrani, branjeni i opravdavani naspram ostalih opcija, na vlastiti rizik i odgovornost.
11. Cijenjenje življenja „vlastitog života“ uistinu je kasno-moderni fenomen. U tradicionalnim društvima pojedinac u velikoj mjeri odražava cjelinu kao njezin najmanji dio. Detradicionalizacija je oslobodila prostor za uzdizanje pojedinca i divljenju. Tijekom povijesti, individualističko je ponašanje najčešće bilo osuđivano kao devijantno. U kasnoj modernosti događa se svojevrsni obrat pa se individualnost počinje cijeniti upravo zbog

onoga zbog čega je u prošlosti odbacivana – perspektive da se pojedinac ne može derivirati iz cjeline. Individualnost se danas može definirati kao radikalni „ne-identitet“.

12. Dok je kultura ranije bila određena tradicijama, ona danas mora biti definirana slobodom koja štiti svaku skupinu pojedinaca i omogućuje njihovu proizvodnju i obranu individualizacije. Drugim riječima, kultura je polje u kojem se ističe da možemo živjeti zajedno kao jednaki, a opet različiti.
13. Takav život može značiti življenje u uvjetima radikalizirane demokracije u kojoj su mnoga pravila prve modernosti postala neprimjenjiva. Teško je razriješiti probleme političke integracije transnacionalnih identiteta; povećanja zahtjeva za obiteljskom intimnošću u uvjetima novih zahtjeva za slobodom i samoaktualizacijom pojedinaca; potreba masovnih organizacija, kao što su stranke i sindikati, da obavezuju ljude dok se istovremeno jačaju principi participacije i samo-organizacije. Moglo bi se čak reći da su ljudi trenutno bolje prilagođeni za ono što budućnost nosi od društvenih institucija i njihovih predstavnika.
14. Dok je u starom sustavu vrijednosti identitet morao biti podređen obrascima kolektiviteta, novi oblici integracije stvaraju neku vrstu altruističnog individualizma. Misliti na sebe i živjeti za druge nekoć je bilo proturječno, no živjeti sâm danas zapravo znači i živjeti društveno. Politika koja se temelji na doktrini da je život osobni projekt znači istovremeno suprotstavljanje moćnom tržišnom sustavu i komunalizmu koji potiču homogenizaciju.
15. Proces individualizacije nagriza dosadašnje socijalno-strukturne preduvjete za politički konsenzus. S jedne strane pada povjerenje u institucije, a s druge je otežano postizanje konsenzusa između pojedinaca i skupina na mikro-razini s reprezentativnim tijelima sukobljenih interesa na makro-razini. Paradoks je da se to događa zato što se politička uključenost povećava na mikro-razini i sub-političkim se društvom sve više upravlja odozdo. Zatvoren prostor nacionalne politike više ne postoji. Društvo i javnu sferu konstituiraju sukobljeni prostori koji su istovremeno individualizirani, transnacionalno otvoreni i jedni drugima stoje u opoziciji.

(Beck i Beck-Gernsheim, 2002: 23–29)

Očito je da Beck i Beck-Gernsheim, poput Baumana i Giddensa, drže da je individualizacija proces koji ne proizlazi iz osobnog izbora. Individualizacija je pojedincima nametnuta kao posljedica načinā na koje funkcioniraju moderne institucije, što je prije više od jednog stoljeća prepoznao

Émile Durkheim, a čije smo teze opisali u poglavlju o klasičnim sociološkim teorijama individualizacije. Prema tome, proces individualizacije nastaje uvođenjem temeljnih građanskih i političkih prava u devetnaestom, a do najvećeg izražaja dolazi zbog rasta i širenja mehanizama socijalne države u dvadesetom stoljeću uslijed refleksivne modernizacije (Beck, 2010). Neke od kritika upućenih Beckovoj tezi o refleksivnoj modernizaciji i individualizaciji odnose na minoriziranje utjecaja društvene stratifikacije, odnosno klasne pozicije na društveno djelovanje, neke na konceptualnu (ne)jasnoću same individualizacije i njezinih uzroka, a neke i na nedostatak empirijske potvrde izloženih pretpostavki (vidi: Atkinson, 2007).

Razmotrimo religioznost kao jednu od mnogih životnih domena koje je proces individualizacije zahvatio. Individualizacija religije može se usporediti s individualizacijom klase i obitelji. Naime, međupovezanosti raznih domena konstituiraju društvenu individualizaciju koja donosi mnoge promjene na makro-razini. Kod svih važnih oblika društvenosti možemo uočiti nove različitosti, kontradiktornosti i nepredvidivosti. Stari institucionalni obrasci, dominantne ideje i sigurnost nestaju, što vodi do pojave novih različitih simboličkih resursa. Svi su osuđeni na detradicionalizaciju, mogućnost i nužnost samostalnog donošenja odluka i umnažanje mogućih izbora. Demontaža tradicije znači da se kolektivna religija raspada. Raspada se na one elemente koji su ranije bili pripojeni – rituale, načine vođenja života, kolektivne identitete, osobnu vjeru, moral i drugo. Oni su sada razdvojeni i organizirani neovisno jedni o drugima na način da svaki od njih ima vlastitu potražnju i s ostalima se kombinira na razne načine (Beck, 2010).

Beck je inzistirao na razlikovanju institucionalnog individualizma (strukturne individualizacije) i egoizma. Dok je egoizam najčešće shvaćen kao osobni stav ili preferencija, individualizacija se, prema njegovu mišljenju, odnosi na makro-historijski, makro-sociologijski fenomen koji se može, ali i ne mora, odražavati u egoističnim stavovima. Upravo zbog nepredvidljivih okolnosti koje stvara proces individualizacije, pitanje o tome kako će se pojedinci s njima nositi ostaje otvoreno (Beck, 2010).

2.4.2. Identitet kao refleksivni projekt – Anthony Giddens

Radovi Anthonyja Giddensa također su neizostavne reference u svakoj raspravi o procesu individualizacije. Kao što to čine Ulrich Beck, Elizabeth Beck-Gernsheim i Zygmunt Bauman, on također opisuje pojedinca koji je u stalnoj potrazi za samim sobom, u neprestanom procesu

samoidentifikacije, preispitivanju svojih želja, zahtjeva i potreba. Drugim riječima, refleksivnost je za njega središnji fenomen kasne modernosti. Refleksivnost karakterizira neprestano nadziranje, evaluacija i preispitivanje djelovanja, u svjetlu neprestane i sve brže akumulacije novih spoznaja. Tijekom kasne modernosti refleksivnost nije karakteristika samo društveno-institucionalne, systemske razine, već postaje sama bît identiteta (Giddens, 1991).

Jačanjem detradicionalizacije u svakodnevni život ulazi drugačija dinamika. Ona se temelji na međuodnosu autonomije djelovanja i prisile, ali i kozmopolitizma nasuprot fundamentalizmu. Ondje gdje tradicija nestaje pojedinci su primorani živjeti otvorenije i promišljenije te voditi više otvorenog dijaloga i diskusija. No te slobode sa sobom mogu nositi i neke nove probleme. Detradicionalizirano društvo zahtijeva donošenje odluka, a mračna strana donošenja odluka jest porast ovisnosti i prisila. To je zasad ograničeno na razvijenije i bogatije zemlje, no osjeća se i u drugim dijelovima svijeta. Riječ je o širenju ideje i stvarnosti ovisnosti. Taj se pojam prvo primjenjivao samo na alkoholizam i droge, no sada ga se može primijeniti na gotovo sva područja djelatnosti: posao, vježbanje, hrana, seks, ljubav i druga. Jedan od razloga za to jest upravo taj što su neki dijelovi života mnogo manje strukturirani tradicijom nego što su bili u ranijim epohama (Giddens, 2005: 60–61).

Detradicionalizacija znači i da temelji naših identiteta prolaze kroz određene promjene. U tradicionalnijim društvima stabilnost društvenog položaja održava osjećaj sebstva pojedinca, no kad uslijed popuštanja tradicije izbor životnog stila dobije prvenstvo, sebstvo također postaje podložno promjenama. Kao što je ranije naglašavano, identitet se mora stvarati i obnavljati mnogo aktivnije nego u prošlosti. Popularnost psihoterapije i razne literature za samopomoć neki su od jasnih pokazatelja ovih tendencija (Giddens, 2005).

Međutim, nije točno da pojedinac u tradicionalnim društvima nije prolazio kroz izvjesne promjene i prijelaze po pitanju identiteta. Razlika je u tome što su tada te promjene bile praćene ritualima prijelaza te je promijenjeni identitet bio pod prismotrom rigidnijeg kolektiviteta u kojima su naučeni obrasci ponašanja generacijama ostajali istima. Nasuprot tome, u modernosti se predodžbe o promjenama identiteta konstruiraju kao dio refleksivnog procesa povezivanja osobnih i društvenih promjena. Snalaženje s novim osjećajem sebstva koji nastupa, primjerice nakon razvoda u slučaju obitelji s djecom, povezan je sa složenom mrežom odnosa u koje mogu biti uključeni pomajka ili poočim. No refleksivnost nije karakteristična samo za životne krize, već je glavna značajka osobne psihičke organizacije i moderne društvenosti. Apstraktni sistemi u tim

okolnostima postaju izrazito važni, i to ne samo u institucionalnom poretku nego i u formiranju i održavanju sebstva. Dobar je primjer odgoj djece koji je sve češće i više oslonjen na savjete stručnjaka poput pedijataru i raznih edukatora, a dolazi i do pojava i uspona različitih savjetovanja. Modernizacija, dakle, izravno utječe i na međuodnos samoidentiteta i modernih institucija. Ona mijenja dinamiku društvenog djelovanja povezanu s mehanizmima povjerenja i nošenja s različitim rizicima. Vođenje života ispunjenog takvim nesigurnostima može rezultirati pojavom tjeskobe i anksioznosti, premda Giddens (1991: 32) naznačuje da moderno doba u tom pogledu nije presedan, budući da su se takvi osjećaji neupitno pojavljivali i u prethodnim razdobljima. Ono što je neupitno promijenjeno jesu sadržaj i oblik prevladavajućih zabrinutosti, a ključna je promjena da identitet u post-tradicionalnom društvu postaje reflektivni projekt. Modernost briše nekadašnju sigurnost koju je pružala tradicionalna zajednica i zamjenjuje ju s mnogo većim impersonalnim organizacijama, pojedinac se osjeća usamljeno te mu nedostaje psihološka podrška koju mu je nekoć pružala zajednica, pa ju on nerijetko traži u raznim terapijskim konzultacijama. Ta sklonost psihoterapiji nije samo način nošenja s novim anksioznostima, već ukazuje na reflektivnost koja pruža nove prilike, ali i opasnosti (Giddens, 1991: 34).

Post-tradicionalno društvo znači i transformaciju vremena i prostora u kombinaciji s mehanizmima rastvaranja (eng. *disembedding*), što društveni život odvlači od nekadašnjih unaprijed uspostavljenih pravila i ustaljenih praksi i čini ga podložnim utjecajima globalizacije istovremeno s onima lokalne svakodnevice. U tom je smislu značajna transformacija intimnosti koja djeluje kao pogon prema samo-aktualizaciji temeljenoj na povjerenju koje se u personaliziranom okruženju ostvaruje „otvaranjem“ sebe prema drugima, formiranjem intimnih odnosa kao „veza“ koje su vođene uzajamnošću i samootkrivanjem te opčinjenošću samo-ispunjenjem (Giddens, 1992).

Pojedinci osjećaj kontrole i kontinuitet održavaju uključujući se u reflektivno planiranje života, pri čemu učestalo razmatraju vlastitu povijest, osjećaje, težnje i potencijale, nerijetko birajući alternativne životne stilove koji mogu biti više ili manje dosljedni ovisno o važnosti aspiracija i ciljeva. Ističe se da takav oblik individualiziranog planiranja života ne odražava nužno narcisoidnu želju pojedinca da nameće svoju volju drugima, ili da nepokolebljivo i beskompromisno oblikuje identitet i osobnu biografiju zanemarujući potrebe drugih pojedinaca. Naprotiv, kako intimni i osobni odnosi postaju sve „čišći“, u smislu da su sve manje određeni utjecajima izvan odnosa, pojedinci sve više uključuju druge u svoje životne putanje i uspješne intimne odnose smatraju

izrazom vlastitog identiteta. U Giddensovom modelu, tipični pojedinci s vremenom preispituju svoje planove i prilagođavaju iskustvima i interakcijama s apstraktnim sustavima i drugim pojedincima (Howard, 2007: 31).

2.4.3. Individualizam u tekućoj modernosti – Zygmunt Bauman

Bauman je smatrao da su glavne karakteristike kasne modernosti fluidnost i društvo okrenuto potrošnji. Dok je „taljenje krutih tvari“ u ranijim razdobljima rezultiralo proizvodnjom novih „krutih tvari“, koje bi bolje odgovarale kapitalističkom poretku, ono sada uklanja prepreke ljudskom izboru (Bauman 2011). Bauman (2011) individualizaciju definira kao preobrazbu identiteta iz „zadanog“ u „zadaću“, pri čemu je odgovornost za obavljanje te zadaće na pojedincu, kao i nošenje sa svim mogućim posljedicama tog čina. Na primjer, ako netko ne može naći posao, to je zato što ili nije savladao vještine pomoću kojih se dolazi na razgovor za posao ili se nije dovoljno trudio prilikom traženja posla ili jednostavno zato što je lijen. To je, kaže, uspostava *de iure* autonomije, bez obzira na to je li uspostavljena i *de facto* autonomija.

Dok je razbijanje strukture staleža bila zadaća koju je društvo obavilo za pojedince, pojedinci sada moraju sami osmišljavati svoje identitete unutar klasne strukture. Bauman, za razliku od Becka, naglašava nejednaku dostupnost sredstava koja su potrebna za samoafirmaciju i samoaktualizaciju, ukazujući na to da je klasna podjela u svojim poveljama implicirala i nejednake dostupnosti resursa nužnih za uspješnu samoafirmaciju. Tijekom daljnje modernizacije, oni s manje resursa morali su nadoknaditi svoje nedostatke uključivanjem u razne oblike kolektivnog djelovanja, dok su se oni na višim pozicijama na socioekonomskoj ljestvici životnim ciljevima bavili individualno (Bauman, 2001).

Pojedinci „klasične“ modernosti, koji su bili lišenima tradicionalnih statusa i uloga, pokušavali su svoju novostečenu autonomiju usmjeriti u potragu za novim „kalupima“. Primjerice, klasa i rod počeli su držati svoje pripadnike gotovo jednako čvrsto kao nekadašnji staleži, tako da je bilo potrebno uklopiti se i ponašati kao i ostali u pripadajućem društvenom stratumu. Opisane značajke individualizacije karakteristične su za moderna društva, no u društvu rizika i epohi refleksivne modernizacije svi su se „kalupi“ pokazali odveć krhkima, tjerajući ljude da konstantno budu u pokretu. Poput Becka, Bauman također vrlo jasno naznačuje da individualizacija nije izbor, već

usud, te da u svijetu individualnih sloboda izbjegavanje individualizacije nipošto nije moguće (Bauman, 2001).

Rastakanje prijašnjih čvrstih stanja značilo je odbacivanje nevažnih obaveza koje stoje na putu hladnoj racionalnosti i egzaktnoj kalkulaciji učinaka. Poslovna poduzetnost bila je tako oslobođena okova obiteljsko-kućanskih i etičkih obaveza, a na mjesto ljudske uzajamnosti i uzajamnih odgovornosti došle su puko ekonomske sponse. Cijela mreža društvenih odnosa ostala je u rasulu: „gola, nezaštićena, nenaoružana i izložena, nemoćna da se odupre pravilima djelovanja koja su potekla iz poslovnog svijeta i kriterijima racionalnosti“ (Bauman, 2011: 12).

Dvije značajke čine našu situaciju i tekuću modernost novom i drugačijom. Prva je kolaps i pad ranih modernih iluzija da postoji stanje savršenstva kao kraj puta kojim idemo i koje uskoro trebamo dostići (nešto poput dobrog društva, pravednog društva, društva bez sukoba). Kolaps iluzije stanja postojane ravnoteže između ponude i potražnje, zadovoljenja svih potreba, savršenog reda u kojem je sve raspoređeno na svoje pravo mjesto i nijedno mjesto nije upitno, stanja stvari kao potpuno transparentnih i stanja u kojima se zna sve što bi se moglo znati. Druga je temeljna promjena deregulacija i privatizacija zadataka i dužnosti. Naime, ono što se nekada smatralo zadaćom koja stoji pred ljudskim razumom i smatralo se kolektivnom obdarenošću, danas je fragmentirano, individualizirano i prepušteno individualnoj izdržljivosti (Bauman, 2001: 72).

Baumanova je, dakle, vizija modernosti individualizirana i privatizirana. To je svijet u kojem teret stvaranja obrazaca i odgovornost za neuspjeh pada prvenstveno na leđa pojedinca. Taj tip oslobođenja, prisjetimo se Tocquevilleovih tvrdnji, može ljude dovesti do ravnodušnosti. Dok je građanin osoba sklona traženju vlastite dobrobiti u blagostanju cjeline – grada, pojedinac je vazda skeptičan, ili barem oprezan, prema općem dobru, pravednom društvu i sličnim entitetima. Takvi pojedinci ne vide smisao u „zajedničkim“ interesima, ako se svakom pojedincu dozvoli da zadovoljava vlastite interese. Takve ideje u njima bude sumnju na ograničavanje njihovih sloboda, pri čemu im je jedino poželjno uistinu zajedničko djelovanje ono koje je fokusirano na zaštitu „ljudskih prava“ i imovine te zaštitu od svih opasnih devijanata koje se može susresti u javnom prostoru. Dakle, individualizacija doprinosi polaganoj dezintegraciji građanskog duha i statusa (Bauman, 2011).

2.4.4. Dva tipa suvremenog individualizma – Robert N. Bellah

Američki sociolog Robert Neelly Bellah, najpoznatiji po svojem radu u području sociologije religije, dao je značajan doprinos istraživanju fenomenu individualizma, prvenstveno u Sjedinjenim Američkim Državama. Bellahova je dijagnoza suvremenog američkog društva u knjizi *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life* (Bellah i sur., 1985) pesimistična: sve više i više nas nije sigurno možemo li vjerovati našim institucijama, našim susjedima, ili čak u našu sposobnost ispunjavanja vlastitih očekivanja. Anksioznost je uvijek blizu površine, strah da je sve nekako pošlo krivo. (Bellah i sur, 1985: VII).

Bellah smatra da društvo koje je duboko razjedinjeno u vrijeme uznapredovale globalne ekonomije ipak spaja jedno uvjerenje, a to je da je ekonomski uspjeh ili neuspjeh pojedinčeva osobna odgovornost. Pitanje koje se postavlja jest mogu li se teške ekonomske posljedice poput sve većih nejednakosti i ekonomske deprivacije, pa i rastuća anksioznost radi neizvjesnosti kod sve manje srednje klase, objasniti kulturom (Bellah i sur., 1985). Na tragu Alexisa de Tocquevillea, tu vrijednosnu orijentaciju naziva individualizmom i definira ga kao način razmišljanja o vlastitom životu, cijenjenje neovisnosti i samostalnosti iznad svega ostaloga. Smatra se da će upravo te kvalitete donijeti uspjeh i nagrade u kompetitivnom društvu, no cijene se i kao vrline same po sebi. Poput Roberta Putnama, Bellah prepoznaje opadanje socijalnog kapitala, zainteresiranosti za politiku i članstava u civilnim organizacijama, a ponajviše opće blaziranosti prema drugim članovima društva.

Bellah i sur. (1985) ukazuju na to da je suvremeni individualizam poprimio dva lica. Jedno je „tvrđi“, utilitaristički individualizam, dok je drugi „meki“, ekspresivni individualizam. Jedan je fokusiran na ishode i uspjeh, a drugi na osjećaje. Utilitarni individualizam, dakle, pretpostavlja da je najvažnije maksimizirati uspjeh i realizirati vlastite interese, dok se na društvo gleda samo kao na društveni ugovor koji postoji kako bi se interesi mogli realizirati. Ekspresivni individualizam potiče samoizražavanje kao način da se individualnost realizira i povezan je sa svjetonazorom prema kojemu je svaka osoba posebna i svoju posebnost i jedinstvene osjećaje treba izražavati⁶.

⁶ Može se prepoznati u širenju popularnosti (psihoterapije (vidi: Giddens, 1991).

3. PRIJAŠNJA EMPIRIJSKA ISTRAŽIVANJA INDIVIDUALIZACIJE

Osim teorijskih doprinosa u proučavanju procesa individualizacije, postoje i empirijska istraživanja koja su se bavila tom ili srodnom tematikom. U nastavku izložimo različite empirijske pristupe individualizmu i individualizaciji autorā koji su međunarodno zapaženi i/ili onih koji su utjecali na brojna druga istraživanja, implementirajući nove načine mjerenja dotičnih koncepata. Osamdesetih godina prošloga stoljeća nizozemski organizacijski psiholog Geert Hofstede u svojem je istraživanju različite nacionalne kulture sažeo u četiri dimenzije (Hofstede, 1980). Jedna je od tih dimenzija individualizam nasuprot kolektivizmu. Hofstede tako ističe kulturne razlike između ekonomski naprednijih nacija i onih s manje naprednim ekonomijama. Važno je napomenuti da je individualizam-kolektivizam kontinuum, a ne dihotomija, odnosno da svaka zemlja zauzima određeno mjesto na ljestvici. Individualizam-kolektivizam definira kao varijablu makro-razine, to jest kao varijaciju između društava. Zemlje s naprednijim ekonomijama imaju veće rezultate na skali individualizma, dok je kod onih s manjim nacionalnim dohotkom izraženiji kolektivizam. Svoje je teze Hofstede testirao proučavajući odnos prema radu u nacionalnim podružnicama IBM-a. Pitao je zaposlenike o važnosti osobnog (slobodnog) vremena, slobode i izazova (individualizam) te o važnosti obuke, fizičkih uvjeta, korištenju vještina i različitim pogodnostima. Skala je, doduše, kontroverzna zbog relativno slabe pouzdanosti⁷. Nakon analize prikupljenih podataka, dolazi do definicije individualizma prema kojoj on označava slabe veze među pojedincima, odnosno to da se od svih očekuje da će se brinuti samo o sebi i o najužoj obitelji, a kolektivizam kulture u kojima su ljudi od rođenja nadalje čvrsto integrirani u kohezivne skupine koje ih štite u zamjenu za lojalnost (Hofstede, 2011).

Schwartz (1992) individualizam istražuje kao suprotnost između slijeđenja vlastitih vrijednosti koje većinom koriste samo pojedincu, za razliku od pridavanja važnosti vrijednostima koje uglavnom koriste kolektivu. Individualne su vrijednosti uvjerenja pojedinaca povezana s osjećajima, a odnose se na ciljeve koji motiviraju djelovanje, nadilaze pojedine situacije te služe kao standardi procjene evaluacijski standardi i usmjeravaju djelovanje pojedinaca (Schwartz, 2012). Prema Schwartzu, individualne su vrijednosti odgovori na univerzalne zahtjeve ljudske

⁷ Samo dvije čestice (važnost osobnog vremena i obuke) proizvele su faktorska opterećenja veća od .70, tako da su samo one dijelile više od 50 posto varijance s faktorom, dok su preostale tri čestice imale opterećenja niža od .50.

egzistencije: potrebe ljudi za slaganjem u društvenom djelovanju te za opstankom i dobrobiti grupe kojoj pripadaju (Schwartz, 1992). Schwartz i suradnici empirijski su utvrdili postojanje deset osnovnih individualnih vrijednosti: konformizam, tradicija, sigurnost, moć, postignuće, hedonizam, stimulacija, samo-usmjerenost, univerzalizam i dobronamjernost (Schwartz, 1992; Schwartz i Boehnke, 2004). U nedavnoj publikaciji, Schwartz i njegovi kolege razvili su detaljniji krug vrijednosti koji uključuje devetnaest različitih tipova vrijednosti, no oni se i dalje mogu sažeti u originalnih deset vrijednosti (Schwartz, 2012.). Kulturne vrijednosti za Schwartzu znače ideale koji oblikuju uvjerenja te djelovanje pojedinaca i skupina, a predstavljaju apstraktne konstrukte (Schwartz, 2014.) koji se manifestiraju u različitim oblicima. Pretpostavljajući da je prosječna osoba nešto poput utjelovljenja kulture na mikro-razini, Schwartz predlaže da je individualizam kulturna vrijednost koja definira vrstu odnosa između pojedinaca i grupa te način na koji se pojedinci ponašaju prema očuvanju dobrobiti svojeg društva.

Za Harrya C. Triandisa (1995) kolektivističke kulture predstavljaju kulture u kojima su ljudi međusobno ovisni i daju prednost ciljevima svoje unutar grupe. U individualističkim su društvima ljudi autonomni i neovisni o svojim grupama te daju prednost svojim osobnim ciljeva nad ciljevima drugih. Individualizam i kolektivizam idealni su tipovi, što znači da ne mora svatko u individualističkim kulturama imati sve karakteristike tih kultura te da nema svatko u kolektivističkim kulturama sve karakteristike tih kultura, već da ljudi uzimaju neke uzorke iz individualističke i kolektivističke kognitivne strukture, ovisno o situaciji. U istraživanju individualizma/kolektivizma Triandis se usredotočio na različite elemente subjektivne kulture, kao što su uvjerenja, stavovi i vrijednosti. Smatra da su individualizam i kolektivizam kulturni sindromi te koristi razne elemente subjektivne kulture i među njima traži dosljednosti. Iznenađujuće je da iz te perspektive sudjelovanje u više različitih grupa ne ugrožava, već potiče individualizam. Drugim riječima, ako postoji samo jedna grupa kojoj pojedinac pripada, ona upravlja pojedinčevim društvenim životom i predstavlja jedini izvor identiteta. Pomak prema individualizmu prema Triandisovom (1995) je mišljenju posljedica višestrukosti grupa i pripadajućih identiteta. Dobrovoljne udruge, civilne organizacije, crkvene skupine i slične grupe fragmentiraju društvenu kontrolu nad pojedincem i stavljaju veći naglasak na osobnu odgovornost. Sudjelovanje u mnogim grupama i udruženjima potkopava neupitnu lojalnost prema samo jednoj grupi, obitelji ili rođacima i potiče povjerenje prema ljudima različitog karaktera.

Ronald Inglehart i Christian Welzel (2005) sličnim su makro-sociološkim pristupom pokazali da je za razumijevanje porasta individualizma u suvremenom društvu važan trend prelaska s materijalističkih prioriteta na postmaterijalističke, to jest na samoizražavanje, kvalitetu života i rastuću permisivnost. Pomak s preživljivačkih vrijednosti na vrijednosti samoizražavanja nošen je rastućim osjećajem sigurnosti, autonomije i osobne slobode, što se kod zapadnih društava bilježi od sedamdesetih godina prošloga stoljeća. Te tendencije autori povezuju s razvojem društava i nestajanjem ograničenja mogućnosti izbora. Individualizam, autonomija i samoizražavanje empirijski čine jednu dimenziju kros-kulturne varijacije koja ukazuje na važnost osobnog izbora (visoke korelacije i 78% objašnjene varijance). U kolektivističkim društvima akteri imaju zajedničke sudbine i ciljeve, tako da je pojedinac samo sastavnica društvenog, čineći grupu mnogo važnijom. Članstvo u grupi ključni je aspekt identiteta, što se odražava u činjenici da se cijeni podređivanje osobnih ciljevima onima koji su zajednički. Ljudi su ekstrinzično motivirani, zato što ispunjenje i zadovoljstvo dolazi zbog izvršavanja ekstrinzično definiranih obaveza, odnosno zbog ispunjavanja tuđih očekivanja. Prema Inglehartu i Welzelu (2005), mjera u kojoj će individualizam nadilaziti kolektivism ovisi o socioekonomskom razvoju društva. Kako se povećava potencijal slobodnog izbora tako ljudi i društva stavljaju veći naglasak na individualističke vrijednosti. Prema njihovom stajalištu, ta tendencija nije specifična samo za neka društva, već je univerzalna. Najočitija su ograničenja slobode izbora sigurnost i mogućnost preživljavanja povezana s ekonomskim razvojem. Niska razina socioekonomskog razvoja prvenstveno postavlja materijalna ograničenja, a povezana je i s niskom razinom obrazovanja i informiranosti, što predstavlja ograničenja kognitivnog tipa. Ondje gdje su mehanizmi socijalne države slabi ili nepostojeći, postoje i već spomenute socijalne spona koje ograničavaju slobodan izbor. Nestajanje tih ograničenja dovodi do premještanja naglaska s preživljivačkih na ekspresivne vrijednosti i s kolektiva na pojedinca, te ekstrinzičnih motivacija na intrinzične. Empirijski nalazi koje autori izlažu ukazuju na to da se kros-nacionalna kulturna varijacija odražava u varijacijama kod pojedinaca, dakle na to da sociokulturna promjena prati promjene koje su ukorijenjene u ljudskoj psihologiji (Inglehart i Welzel, 2005).

Loek Halman (1995) istraživao je povezanost individualizacije i individualizma na empirijskim podacima. Razlikovao je individualizaciju od individualizma. Individualizaciju povezuje s procesom modernizacije te ju definira kao oslobađanje pojedinca od spona tradicionalnih institucija i kao slobodu donošenja autonomnih odluka. Propisi koje povežujemo s tradicionalnim

institucijama, poglavito s religijom, više se ne uzimaju zdravo za gotovo, već pojedinac želi sâm za sebe odlučiti što je dobro, a što loše. Čovjek je danas osobno odgovoran za svoje ponašanje i odluke. Halman ističe kako su individualizirani ljudi skloniji samoispunjenju nego obavezama koje su tradicionalno povezane sa životom u zajednici. Individualizam vidi kao uvjerenje, vrijednosnu orijentaciju ili stav, odnosno kao ideal da pojedinac treba djelovati onako kako želi. Čini se da se ta dva fenomena donekle prekapaju, no glavna je razlika u tome da je individualizacija proces koji je negativno povezan s tradicionalnim normama, a individualizam vrijednost koja se pojavljuje u raznim dimenzijama društvenog života. Njegovi nalazi ukazuju na to da, usprkos jačanju procesa individualizacije, ljudi često ne biraju opcije koje karakterizira individualizam, već upravo suprotno. Individualizam je konceptualiziran kao multidimenzionalan fenomen, što znači da se manifestacijom individualizma u jednoj domeni ne može predvidjeti individualizam u ostalima. Ester, Halman i Moor u svojoj monografiji *The Individualizing Society* iz 1994. godine potvrđuju pretpostavke o tome da su istočnoeuropski građani znatno manje individualizirani od svojih zapadnih susjeda. Pokazali su i to da su Istočnoeuroljani mnogo tradicionalniji po pitanju vrijednosti u domeni posla, dok se to nije pokazalo točnim u domeni primarnih odnosa, no u pogledu religijskih i političkih vrijednosti malo toga razdvaja Istok i Zapad. Dakle, nisu potvrdili hipoteze o konvergenciji individualističkih vrijednosti u različitim domenama društvenog života. Također, veza između modernizacije i ekonomskog napretka s individualizacijom nije se pokazala jednoznačnom. Glavni je zaključak cijele studije taj da je opća teorija modernizacije i globalizacije vrijednosnih orijentacija previše općenita da bi objasnila dinamiku promjene u različitim vrijednosnim domenama u različitim zemljama, te da su potrebne parcijalne teorije koje bi mogle bolje objasniti varijacije između zemalja i različitih domena.

Pierre Brechon (2017) u svojem je istraživanju procesa individualizacije, a na temelju podataka *Europske studije vrijednosti*, došao do zaključka da su građani zemalja zapadne Europe i Skandinavije najviše individualizirani, ali ne i najviše individualistični. Indikatori koje su odabrali za individualizaciju odnose se na stavove koji naglašavaju slobodu osobnog izbora i autonomiju u nekoliko domena (moral, obitelj, posao). Slaganje s tvrdnjama koje su u suprotnosti s tradicionalnim principima i ekstrinzičnim regulacijama ukazuju na individualizaciju. S druge strane, individualizam su mjerili analizirajući slaganje sudionika s tvrdnjama koje se odnose na utilitarne i egoistične („svatko za sebe“) stavove. Najveći broj čestica odnosio se na socijalni i identitetski altruizam. Analizom rezultata na konstruiranim skalama pokazali su da zemlje s

najmanjim stupnjem individualizma nemaju i najviši stupanj individualizacije. Drugim riječima, kulturni kontekst koji vodi prema individualizaciji često je u suprotnosti s uvjetima povoljnima za individualizam. Vrijednosti povezane s individualizacijom i individualizmom nisu bile povezane, što je pripisao prirodi fenomena individualizma koji ima mnogo različitih dimenzija. U još recentnijem radu, Brechon (2021) ističe da su mnogi analitičari vrlo pesimistični u pogledu francuskog društva koje postaje sve više individualističko i u kojem se svatko ponaša u skladu s osobnim interesima. Ponovno naglašavajući da se individualizam, iz njegove perspektive, vrlo često brka s individualizacijom (željom za autonomijom u vođenju vlastitog života), još jednom empirijski utvrđuje da su navedena dva fenomena u Francuskoj zapravo sasvim suprotna. Usprkos uvriježenim stavovima, individualizam u Francuskoj opada, dok individualizacija izrazito napreduje. Drugim riječima, autonomija pojedinca ide ruku pod ruku s jačim altruizmom.

Razne složene teorije o procesu individualizacije teško je empirijski provjeriti, no Paul de Beer i Ferry Koster osmislili su 2009. godine nekoliko indikatora s velikim potencijalom za praktičnu primjenu. Naime, njihov je prijedlog mjerenje individualizacije putem triju indikatora: detradicionalizacija, emancipacija i heterogenizacija. Detradicionalizaciju su operacionalizirali kao nepripadanje ispitanika tradicionalnim institucijama kao što su brak, Crkva, radnički sindikati i stranke. Za svakog se sudionika od ukupnog broja mogućih članstava oduzimao broj potvrđenih članstava te se dobila intervalna varijabla s vrijednostima koje se kreću od 0 do 4. Drugi je indikator individualizacije emancipacija iliti povećanje slobode izbora. Ona se mjeri tako da se klasične društvene kategorije, kao što su rod, dob, klasa i obrazovanje, koriste kao prediktori u regresijskim analizama s različitim kriterijima. Što je objašnjeni dio varijance bio manji, manja je bila mogućnost predviđanja stavova objektivnim karakteristikama sudionika, dakle emancipacija je snažnija. I naposljetku, treći predloženi indikator bila je heterogenizacija svjetonazora. Kreće se od logične pretpostavke da maksimalna homogenost i, analogno, minimalna heterogenost znače da svi članovi društva dijele isto mišljenje, što implicira minimalnu varijabilnost podataka. Indikator heterogenizacije operacionaliziran je kao koeficijent varijabilnosti, omjer standardne devijacije i aritmetičke sredine, koji predstavlja standardizirani stupanj raspršenja podataka. Budući da autori u trenutku pisanja dotičnog rada nisu uspjeli pronaći najadekvatnije longitudinalne podatke, nisu uspjeli dokazati trend rastuće individualizacije u Europi. No u jednom se njihovom kasnijem istraživanju u Nizozemskoj detradicionalizacija ipak pokazala značajnom. Došli su i do rezultata da su u 29 industrijaliziranih zemalja razne vrste solidarnosti (obavezna,

državna ili dobrovoljna solidarnost – bilo formalna bilo neformalna) rasle od 1980-ih, neovisno o procesu individualizacije.

Peter Achterberg i Judith Raven (2012) postuliraju hipoteze o tome da strukturalni individualisti manje podržavaju mehanizme socijalne države. Pokazali su da pojedinci koji se osjećaju slobodnijima (kulturalna individualizacija) daju veću podršku politikama socijalne države od pojedinaca koji su slobodniji u smislu strukturne individualizacije. Kulturalna individualizacija konceptualizirana je kao porast ideala slobode, samoaktualizacije i individualne političke participacije, s manjom važnošću kolektivističkih vrijednosti. Kao indikatore individualizacije upotrijebili su čestice koje su mjerile slaganje ili neslaganje s tvrdnjama koje ukazuju na materijalizam, odnosno na postmaterijalizam: borba s visokim cijenama, održavanje reda u naciji, važnost slobode govora, davanje ljudima više moći u donošenju važnih političkih odluka. Strukturnu individualizaciju konceptualizirali su kroz prizmu načina na koje društvene strukture usmjeravaju živote pojedinaca, odnosno tendencije da su pojedinci sve manje ukorijenjeni u društvene strukture poput klase, religije i tradicije. Mjerali su ju pomoću bilježenja pripadnosti sudionika trima institucijama: religijskoj (denominacija), klasnoj (pitanjem „Vjerujete li sindikatima?“) i političkoj (pitanjem „Namjeravate li glasati na sljedećim izborima?“). Klasna pozicija strukturnih individualista (klasni interesi, rizici s kojima se suočavaju u svojoj *isklopljenosti*) nije ih navela na davanje veće podrške socijalnoj državi koja bi im mogla pružiti veću sigurnost.

4. KONCEPTUALNI OKVIR

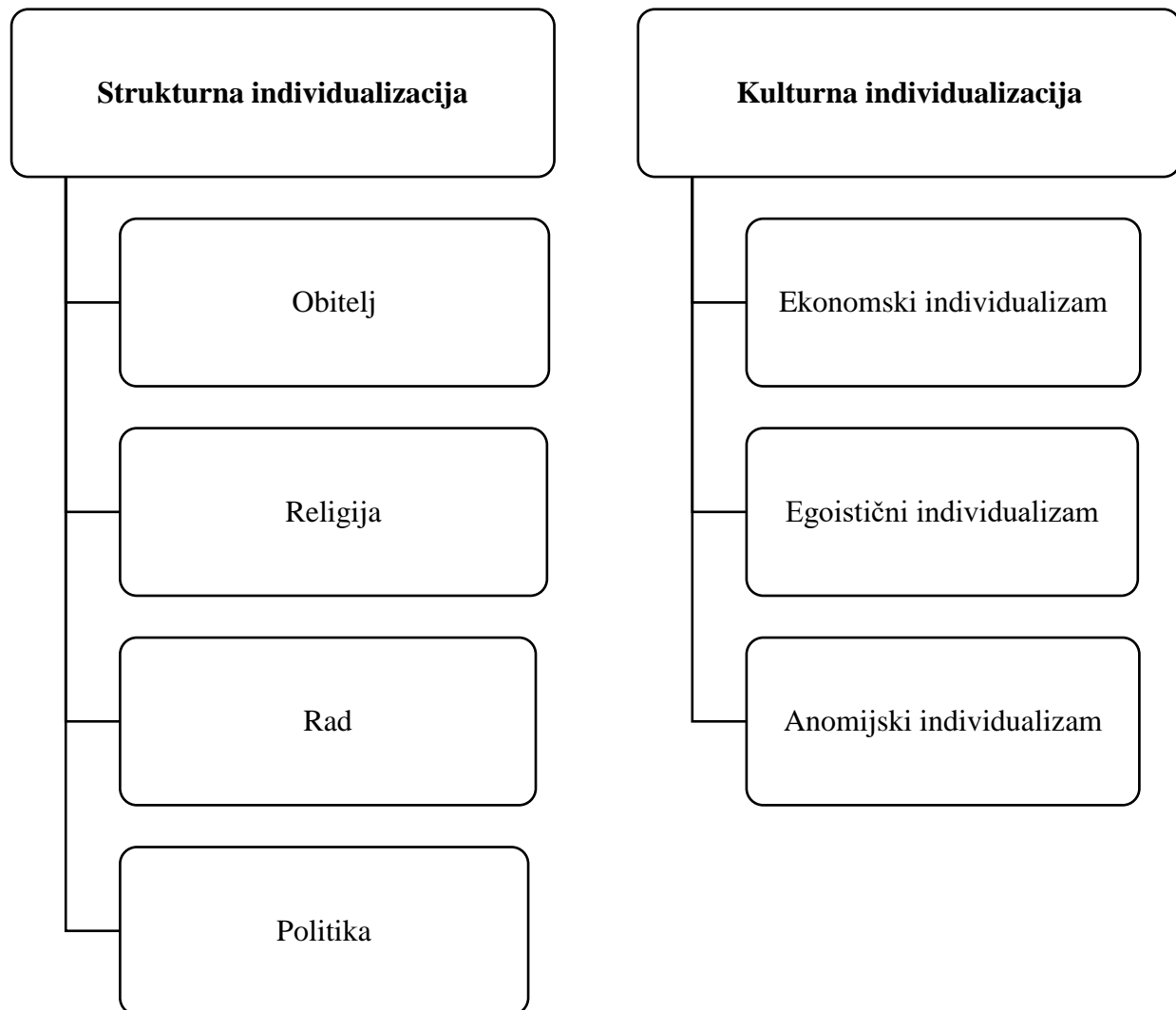
Prema tezi o procesu individualizacije, ljudski su životi izvučeni iz veza obitelji, tradicije i društvenih struktura koje su nekada detaljno propisivale kako se ljudi trebaju ponašati. Takva emancipacija implicira preuzimanje veće odgovornost za vlastiti život (Howard, 2007). Razni teorijski pristupi individualizaciji naglašavaju opadanje važnosti ograničavajućih i kontrolirajućih društvenih struktura, ali i povećani društveni značaj moralnih predodžbi i kulturnih orijentacija individualizma (Houtman, 2011: 2). Mnogi teoretičari neograničen rast individualizma vide kao prijetnju organskom jedinstvu pojedinaca i društva te ga izjednačavaju s društvenom izolacijom i atomizacijom, koje dovode do nestanka društvene solidarnosti i dominacije egotizma (Lukes, 1971). To je stajalište vrlo blisko sociopolitičkoj ideologiji komunitarizma, prema kojoj ekstremni individualizam zapadnih kultura promovira pretjeranu sebičnost, otuđuje ljude te je destruktivan za opće dobro (vidi: Etzioni, 1993). Prema Hofstedeovoj (1991) definiciji, individualizam se odnosi na kulture u kojima su veze među pojedincima labave i od svakoga se očekuje da se brine za sebe.

Na temelju ranije izloženog pregleda teorija i prijašnjih empirijskih istraživanja konstatirali smo da se procesu individualizacije najčešće pristupa iz dvije različite perspektive (usp. Achterberg i Raven, 2012):

1. *Strukturalna individualizacija* shvaćena kao proces oslobađanja pojedinaca od spona društvenih struktura – institucija i uloga – te njihovog pozicioniranja kao autonomnih i refleksivnih kreatora vlastitog životnog puta (vidi: Beck, 2001a; Beck, 2001b; Beck i Beck-Gernsheim, 2002).
2. *Kulturna individualizacija* shvaćena kao proces porasta individualističkih vrijednosnih orijentacija koje se odražavaju u opadanju altruizma, solidarnosti, društvene odgovornosti i važnosti zajedničke dobrobiti (vidi: Tocqueville, 1995; Lasch, 1979; Bellah 1987; Putnam, 2000, Brechon, 2021).

Premda su dosadašnja istraživanja sadržavala poneke elemente navedenih dimenzija individualizacije, većinom ih se sjedinjavalo u jedan te isti proces ili ih se istraživalo iz samo jedne

od dviju perspektiva. Naš je pristup istraživanju procesa individualizacije bio dualistički, odnosno odvojili smo te zatim analizirali i povezivali ta dva vida individualizacije (Slika 1).

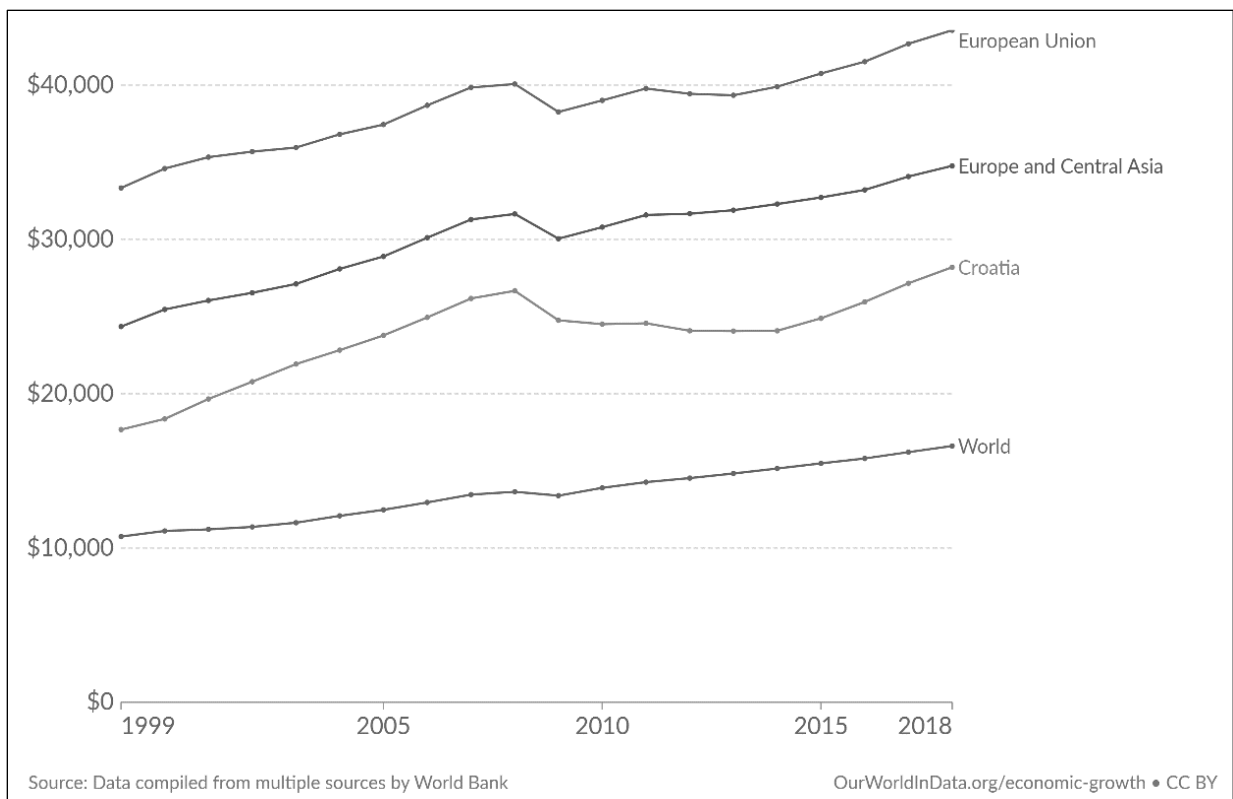
Slika 1. Konceptualna shema strukturalne i kulturne individualizacije

4.1. Strukturna individualizacija

Teorijski okvir refleksivne modernizacije koji predlaže Beck (2001a) nalaže da se o načinima vođenja života pojedinih osoba više ne može zaključivati na temelju objektivnih društvenih kategorija i karakteristika pojedinaca te da povezanost društvenih miljea i subjektivnih interesa nestaje. U prevladavajućoj viziji industrijskog društva kolektivni se oblici života zamišljaju kao sadržani jedni u drugima. Tako je, na primjer, klasa pretpostavljala malenu obiteljsku zajednicu, ona podijeljenost uloga po spolu, što znači podjelu rada između muškaraca i žena, koja pretpostavlja brak, a koji pretpostavlja institucionaliziranu religioznost, i tako dalje. Životne okolnosti i načini vođenja života na određeni su se način međusobno pretpostavljali, a u kasnoj modernosti sistemski se rastvaraju i smjenjuju.

Strukturna individualizacija inherentna je procesu (refleksivne) modernizacije i povezana je sa socioekonomskim razvojem društva. Socioekonomski razvoj počinje tehnološkim inovacijama koje povećavaju radnu produktivnost, slijedi specijalizacija, povećanje obrazovanosti populacije, povećanje ekonomskog kapitala, diverzifikacija ljudske interakcije, promjene rodni uloga, seksualnih normi i individualizirana politička participacija (Inglehart i Welzel, 2005). Na Slici 2 prikazan je rastući trend BDP-a (bruto domaćeg proizvoda) kao vrlo često upotrebljavanog indikatora modernizacije. Na temelju tog kretanja i teorijskog okvira modernizacije, pretpostavlja se i rastući trend strukturne individualizacije.

Teza o procesu strukturne individualizacije objedinjuje različita *isklapanja* (eng. *disembedding*) pojedinaca iz tradicionalnih struktura, poput obitelji i religije, koja su potaknuta modernizacijom društava. Beck (2001a) ističe da strukturna individualizacija nije samo subjektivni, već i strukturni fenomen koji izvire iz korjenitih promjena objektivnih životnih situacija. Drugim riječima, „kolektivne habitualizacije“ gube se u mnoštvu novih mogućnosti o kojima se može pregovarati (Beck i Beck-Gernsheim, 2002: 6). To ne mora nužno značiti da tradicionalne institucije potpuno nestaju, ali se pretpostavlja da više ne privlače i ne zadržavaju pojedince u mjeri kao što je to bilo u industrijskom društvu.

Slika 2. Rast BDP-a (Hrvatska, EU, Europa i središnja Azija, svijet)⁸

Društvene institucije integralni su dio društvene strukture. One utječu na vrijednosti i ponašanja pojedinaca pomoću normi koje proizvode, postavljaju propisana pravila ponašanja te određuju prihvatljivost određenih stavova (Ingram i Clay, 2000; Schwartz i Sagie, 2000). Ti se obrasci kroz interakciju i njihovo perpetuiranje postupno uzimaju zdravo za gotovo, postaju objektivna stvarnost, što institucijama osigurava opstojnost (Berger i Luckmann, 1967). To ne znači da svi pojedinci na isti način reagiraju na stimulanse koji se pojavljuju u institucionalnom okruženju, ali tendiraju uskladiti se s institucionalnom logikom.

U kasnoj modernosti nastupila je drugačija vrsta vođenja i oblikovanja života, koja više nije ukorijenjena u tradicionalnim očekivanjima i nije obavezujuća, ali je regulirana pravilima države-nacije. Premda pojedince i dalje okupljaju neke tradicionalne grupe i institucije, jednim se dijelom svoje egzistencije i svojeg identiteta iz njih nesumnjivo povlače te prelaze u područja drukčije aktivnosti (Beck, 2001a). Dakle, nekadašnji se temelji identiteta rastvaraju, smanjuju se

⁸ Our World In Data (2022).

privrženost institucijama koje postavljaju pravila i potiču uniformnost. Individualizirani pojedinci prestaju biti puki nosioci uloga jednostavnog industrijskog društva koje pretpostavljaju funkcionalističke teorije. U skladu s tim, pokazatelje strukturne individualizacije analizirali smo u sklopu nekoliko domena: *obitelj*, *religija*, *rad* i *politika* (na mikro i makro-razini) te *heterogenizacija* (na makro-razini).

Dawson (2012) smatra da u perspektivi strukturne individualizacije postoje dva odvojena, ali povezana procesa. Naime, na pojedincima je da stvore vlastiti identitet oslobođen kolektivnih definicija i kategorizacija, dok istovremeno doživljavaju povećanu individualnu odgovornost koja proizlazi iz privatizacije dotadašnjih kolektivnih odluka. Njegove teze nalažu da postoje razlike između *uklopljene* i *isklopljene* individualizacije. Pozicija *isklopljene* individualizacije tvrdi da ona nije ništa više nego nestajanje značaja društvenih karakteristika za koje se prije smatralo da utječu na društveno djelovanje te da se djelovanje agenta temelji na individualno definiranim ciljevima. Kod vizije *uklopljene* individualizacije pozornost je na načinima na koje postmoderna kultura privatizira nekadašnje kolektivne brige i strahove te ih svodi na privatnu razinu. Dawson (2012) zaključuje da je moguće da su obje perspektive točne ako ustvrdimo da prva opisuje uvjete u kojima pojedinci žive svoj život u kasnoj modernosti, a potonji opisuje prihvaćena opravdanja za djelovanje.

U tom smislu, ponavljamo da se naš koncept strukturne individualizacije razlikuje od kulturnih orijentacija povezanih sa sklonošću društvenoj indiferentnosti i egoizmu nasuprot altruizmu. Strukturna je individualizacija proces i stanje koje se može, ali i ne mora, odražavati u egoistično-individualističkim vrijednosnim orijentacijama (kulturna individualizacija). Prema Becku (2010), upravo zbog nepredvidljivih okolnosti koje stvara strukturna individualizacija, ostaje otvoreno pitanje kako će se pojedinci s tim okolnostima nositi i kakvim će se univerzalnim vrijednostima prikloniti.

4.1.1. Detradicionalizacija obitelji

Mnogi sociolozi tvrde da su se tijekom proteklih desetljeća obitelj, ali i norme povezane sa seksualnošću, promijenile. Neke od tih promjena bile su erozija patrijarhata, povećanje stopa razvoda, kontrola rađanja, istospolni brakovi i učestalost raznih oblika kohabitacija. U tradicionalnim društvima brak, kao osnova obitelji, bio je shvaćan odozgo prema dolje, za razliku

od suvremenih, detradicionaliziranih društava u kojima je situacija obrnuta. Brak i tradicionalna obitelj bile su ključne komponente društvenog poretka, društveno obavezujući način življenja i rada, koji je najvećim dijelom bio nepodložan individualnoj intervenciji. Ženama i muškarcima bilo je propisano što se smije i ne smije činiti, sve do potankosti svakodnevnog života, rada, ekonomskog ponašanja i seksualnosti. Društvena mreža obitelji i šire zajednice bila je vrlo tijesna, a mehanizmi kontrole bili su sveprisutni i stoga je svatko tko bi prekršio norme trpio rigorozne sankcije (Beck i Beck-Gernsheim, 1996: 33).

Cijela struktura obiteljskih veza sada je pod pritiskom individualizacije i novih, ugovorenih, privremenih obitelji koje čine mreže višestrukih odnosa. Obiteljski život u uvjetima individualizacije ne dolazi sa zadanim skupom obaveza i mogućnosti, nema ustaljenog načina organiziranja svakodnevnog rada niti odnosa između muškaraca i žena, kao ni između roditelja i djece, koji bi se jednostavno mogli preslikavati i primjenjivati (Beck i Beck-Gernsheim, 2002: 203). Dakle, individualizacija usmjerava pojedince da donose autonomne odluke vezane uz intimne odnose. Prema Heelasu (1996: 2), te tendencije znače da svjedočimo padu uvjerenja u „prirodan“ poredak stvari.

Brak se sve češće shvaća kao privremeni aranžman, odnosno nešto što se veoma lagano može odbaciti. Danas o mogućnosti razvoda razmišljaju mnogi koji tek planiraju zasnivanje bračnih zajednica, što današnji brak čini bitno drugačijim od onih iz prošlih razdoblja. Takve promjene istodobno stvaraju prave izazove za našu kulturu, proširujući opseg emocionalnog života izvan tradicionalnih okvira (Elliott i Lemert, 2006: 8). Giddens (2007) ističe da stopa razvoda nije isto što i indeks bračne nesreće. Naime, ljudi koji su nesretno vjenčani mogu ostati u braku jer smatraju da on ima dimenziju svetosti, ili su zabrinuti zbog eventualnih emocionalnih i/ili financijskih posljedica rastave, ili pak zbog djece kojoj žele pružiti tradicionalni roditeljski dom. Rekonstituirane obitelji direktna su posljedica razvoda. Taj se pojam odnosi na obitelji u kojima partneri imaju djecu iz prethodnog braka ili veze. Takve konstelacije donose potpuno nove statuse, odnose i drugačije oblike integracije te nošenja sa životnim zadaćama, što je također jedna od ključnih karakteristika procesa individualizacije. Cherlin (2004) tvrdi da je došlo do deinstitucionalizacije braka, što se može primijetiti u slabljenju društvenih normi koje definiraju ponašanje partnera u posljednjih nekoliko desetljeća, zatim u visokim stopama razvoda, u povećanom broju i složenosti različitih oblika kohabitacija te u sklapanju homoseksualnih

brakova. Brak je detradicionaliziran i u pogledu činjenice da se odgađa za kasniju dob, što je posebno karakteristično za mlađu populaciju.

U većini razvijenih društava brak i obitelj samo su jednim dijelom širih životnih planova, odnosno pojedinci sve češće sami odlučuju o tome hoće li, kada će i kako zasnovati obitelj. Osobne preferencije postaju sve važniji čimbenik bračno-obiteljskog planiranja (Zrinščak i sur., 2020: 308). Navedeno možemo povezati s onime što Giddens (1992) naziva čistim (istinskim) vezama. Pojam „veza“, koji označava blisku i trajnu emocionalnu vezu s drugim, tek je relativno nedavno ušao u širu upotrebu. Čista veza odnosi se na situaciju u kojoj se u društveni odnos ulazi radi njega samog, zbog onoga što svaka osoba može dobiti iz trajne povezanosti s drugom, a koja se nastavlja samo ukoliko obje strane pružaju dovoljno zadovoljstva jedna drugoj. Ljubav je nekada za seksualnost bila vezana kroz brak, ali sada se to dvoje sve češće povezuje putem čiste veze.

Beck i Beck Gernsheim (1995: 175–176) kažu da je „ljubav potraga za sobom samim, težnja da se stvarno stupi u odnos sa samim sobom i s tobom, da se dijeli tijelo, misli, da se susrećemo bez primisli, ispovijedamo i da si opraštamo, da se razumijemo, potvrđujemo i podupiremo ono što je bilo i jest, da čeznemo za domom i povjerenjem, da se možemo suprotstaviti sumnjama i strahovima koje stvara moderni život. Ako ništa ne izgleda sigurno, ako je čak i disanje opasno u onečišćenom svijetu, onda ljudi slijede varljive snove o ljubavi, sve dok se oni ne pretvore u noćne more.“

Pluralizacija životnih stilova, položaja i uloga praćena je krhkim i nestabilnim identitetom koji je omogućen, ali i zaštićen, ljudskim pravima kroz pojam „osobe“ kao posebne kategorije. Ta su prava istovremeno zaslužna za udaljavanje od strogo hijerarhijskog, predmodernog društva u kojem su glavni podsustavi nametali kolektivne identitete negirajući individualnost (Cortois i Laermans, 2017). Glavna je pretpostavka da svaka osoba ima jedinstvenu kvalitetu koja bi se trebala razvijati i izražavati ako se individualnost želi realizirati (Bellah, 1985).

Kako poštivanje pojedinca postaje moralnim imperativom, zahtijeva se mogućnost samostalnog traženja dobrobiti i samoispunjenja svakog člana društva. Još je Émile Durkheim ukazivao na sve izraženiju diferencijaciju i diverzifikaciju podjele rada, koju prati jačanje kulta pojedinca. U njegovoj teoriji moralnog autoriteta sve moralne norme imaju dvije sastavnice: izazivaju poštovanje i imaju pozitivnu privlačnost, ali i karakter dužnosti kojeg podržavaju sankcije za devijantno ponašanje. Međutim, iz toga ne proizlazi direktan zaključak da je moralni autoritet posvuda isti. Moralni je autoritet mehaničke solidarnosti represivan, pojedinac je podložniji tiraniji

grupe, no sada se sloboda individualnog djelovanja ne ostvaruje rastvaranjem moralnih kodeksa (Durkheim prema: Giddens, 1971).

U tom smislu, jedan od ključnih pokazatelja strukturne individualizacije upravo je porast moralne permisivnosti, posebno u području seksualnih sloboda. Individualisti imaju permissivniji stav prema različitim oblicima ponašanja koji su tradicionalno smatrani devijantnima. Štulhofer (2000) je, primjerice, seksualnu liberalnost mjerio otvorenošću prema različitim oblicima seksualne ekspresije i prihvaćenošću individualnih seksualnih i reprodukcijских sloboda, odnosno većom permisivnošću.

4.1.2. Sekularizacija

Kao i sve društvene institucije, religija je prošla značajne transformacije koje su bile rezultat različitih društvenih i tehnoloških revolucija te globalnih promjena koje su one izazvale. Religijska promjena u pogledu procesa sekularizacije pretpostavlja da stare religijske ideje i ustanove bivaju zamijenjenima novim racionalno-znanstvenim svjetonazorima. Zagovornici sekularizacijske teze tvrde da utjecaj religije na društvo i društveni život slabi, kao rezultat procesa modernizacije (Roberts 2004: 305–28). Brojni znanstvenici nastojali su osporiti tu tezu smatrajući da su ljudi i dalje religiozni i da se proces sekularizacije zaustavlja (npr. Stark i Bainbridge, 1985). Naravno, te su tvrdnje izazvale snažan protunapad, ali i odobravanje, tako da sekularizacija ostaje temom o kojoj se unutar područja sociologije religije najviše raspravlja (Bruce, 1996).

Velik dio razlika između teza nastaje na temelju proturječnih definicija sekularizacije. Iako je trend izraženiji u „centru“ nego na „periferiji“, društva u svim dijelovima svijeta postaju sve sekulariziranija, pogotovo ako pod time mislimo na proces zamjene magičnih i mitskih bića racionalno-znanstvenom mišlju u mnogim područjima društvenog života. Nadalje, došlo je do naglog pada političke i društvene hegemonije organizirane religije u europskim društvima koja su prošla kroz proces modernizacije, no taj je trend manje izražen u drugim dijelovima svijeta. U društvima u kojima monoteizam nikada nije zaživio, religija je ionako većinom igrala znatno slabiju političku ulogu. U novije vrijeme religija sve češće teži postati organizacijskim principom raznih anti-globalizacijskih pokreta; islamski fundamentalistički pokret zapravo je političko-religijski odgovor na marginalizaciju islamskih kultura u svijetu širenja zapadnjačkih potrošačkih vrijednosti. Čak je i SAD doživio porast vlastitih političko-religijskih pokreta u smislu jačanja

vjerske desnice, što neki vide kao odgovor na promjene tradicionalnih obiteljskih institucija i seksualnih normi. Na koncu, postavlja se pitanje ima li razloga vjerovati da postoji manje ljudi sklonih duhovnosti i promišljanjima onostranosti, što je temelj većine religija (Coleman, 2007).

Sekularizacija se smatra jednim od ključnih pokazatelja strukturne individualizacije. Prema Casanovi (1994), kako navodi Pavić (2016: 25–26), korpus teorija sekularizacije može se podijeliti na tri međusobno odvojene postavke: sekularizacija kao diferencijacija, sekularizacija kao opadanje religije i sekularizacija kao privatizacija religije. Diferencijacija pretpostavlja da se religijska sfera specijalizirala za interne religijske funkcije, odnosno da je u suvremenom društvu ostala bez ne-religijskih funkcija koje su preuzele druge specijalizirane institucije. Druga sekularizacijska postavka odnosi se na generalno opadanje religioznosti, no zbog nesuglasja oko empirijskih pokazatelja nije ju lagano provjeriti (konfesionalna pripadnost, religijske prakse i sl.). Treća postavka odnosi se na privatizaciju i individualizaciju religije. Prema toj se tezi religija pretvara u niz subjektivnih stavova koji se izriču privatno i nemaju osobito snažnu vezu s funkcioniranjem društvenog sustava. Premda neupitno može funkcionirati kao legitimizacijski mehanizam i podržavati društvene vrijednosti i norme, religija sve češće postaje dijelom sfere iskazivanja autentičnosti.

Unutar teorijskog okvira sekularizacije nalazi se i uži okvir religijske individualizacije, koji pretpostavlja da s napredovanjem modernizacije religije mijenjaju svoj karakter. Veze u organiziranim vjerskim zajednicama slabe, baš kao i autoritet Crkve po pitanju egzistencijalnih pitanja, no to ne znači nužno da su vjerska pitanja i iskustva nestala (Beck, 2010: 39). Thomas Luckmann (1967) još je šezdesetih godina prošloga stoljeća zagovarao tu tezu nazivajući suvremenu manifestaciju religioznosti „nevidljivom“. Takvu religioznost karakterizira spajanje različitih elemenata tradicionalnih religija s određenim sekularnim idejama u svjetonazorima poput važnosti samoostvarenja i autonomije. Unatoč tome što su tradicionalne Crkve i crkvena ponašanja u modernim društvima zahvaćene očitim padom, ta tendencija ne znači nužno i apsolutni nestanak religioznosti pojedinca.

Prema tome, gubitak značaja koji Crkve trpe u modernim društvima ne predstavlja nužno kraj religioznosti (Pollack i Pickel, 2007). Naglasak na individualnim slobodama i autonomiji umanjio je značaj religijskih institucija u društvu (vidi: Halman, 1996). U tradicionalnom je društvu institucionalizirana religija nudila smjernica za djelovanje i vjerovanje, ali je u suvremenom individualiziranom poretku uloga takve religije marginalizirana i personalizirana. Kao posljedica

toga, sve subjektivniji oblici religije zamjenjuju institucionalizirane. Mnogi su autori istraživali sekularizaciju iz te perspektive (vidi: Davie, 1994; Heelas i Woodhead, 2005).

U nekim empirijskim istraživanjima, poput onog koje su proveli Pollack i Pickel (2007) na podacima o religioznosti i religijskim praksama u Njemačkoj, istraživala se primjenjivost teorijske teze o religijskoj individualizaciji. Prema njihovim nalazima, porast individualizirane, ne-crkvene religioznosti ne može dostići opadanje institucionalne religioznosti, budući da je ne-crkvena religioznost u relativnom smislu marginalna i isprepletena s tradicionalnom religioznošću. Na temelju tih nalaza dolaze do zaključka da je tako koncipirana religijska individualizacija zapravo samo jedna komponenta šireg procesa sekularizacije.

4.1.3. Detradicionalizacija radne etike

Premda je Max Weber u svojem klasičnom djelu *Protestantska etika i duh kapitalizma* isticao važnost protestantskog individualizma za razvoj društveno-ekonomskih sistema, istraživanja potvrđuju da jedinstvena veza između protestantizma i radne etike nije više toliko jaka, a što se najvećim dijelom pripisuje jačanju procesa sekularizacije (vidi: Stam i sur., 2013). Upravo su se u kapitalističkom sistemu – koji je, prema Weberu (2006), ovisvjetovni protestantski individualizam pomogao stvoriti – donekle paradoksalno razvili potpuno novi oblici dominacije nad čovjekom i ograničavanja njegove individualnosti.

Tradicionalnu radnu etiku možemo definirati kao skup normi prema kojima je posao moralna dužnost i obaveza. Osobe s jakom radnom etikom naporan će rad smatrati moralnom dužnošću, dok će prema slobodnom vremenu imati ambivalentan, a ponekad i negativan odnos (European Values Study, 2022). Budući da snažna radna etika povezuje rad s dužnošću (unutar teorijskog okvira procesa modernizacije), ona se shvaća kao tradicionalna konformistička vrijednost koja nalaže kako se valja ponašati (Stam i sur., 2013). Dok je kod tradicionalne radne etike vrijednost rada inherentna, nova, individualizirana radna etika vrijednost rada smješta u njegov doprinos razvoju i ispunjenju pojedinca. U tom smislu, rad se smatra samo jednim od mnogih mogućih načina da se spozna sebe (Rosseel, 1986).

Tradicionalni kapitalistički sustav proizvodnje smještao je ljude u strog i nepopustljiv proces koji im nije dozvoljavao izražavanje vlastite osobnosti, kreativnosti i originalnosti. Takav sustav radnika svodi na običnog izvršitelja skupa mehaničkih akcija koje mogu biti kvantificirane i

racionalizirane (De Keere, 2014). Više je autora naglašavalo te karakteristike rada kao faktore koji povećavaju rizik od alijenacije. Naime, ako su radnici reducirani na razinu pukih strojeva kojima se lako može upravljati i ugađati ih prema potrebama i ako se javna sfera pretvorila u nešto što se može nazvati društvom radnika i zaposlenika, ljudi su prisiljeni napustiti ideju ispunjenog života unutar sfere rada (Arendt, 1958: 46). Berger i Luckmann (1967) tvrde da je autentično „ja“ protjerano s radnog mjesta jer je shvaćeno kao domena u kojoj pojedinac nije svoj i samo igra određenu ulogu. Na tom tragu, Daniel Bell (1973) primjećuje razdvajanje društvene strukture i kulture. Strukturu poistovjećuje s principima koji u hijerarhijskom smislu uređuju društvene odnose, s funkcionalnošću, racionalizacijom i efikasnošću, a motivi su često povezani s odgođenom gratifikacijom, kompulzivnom predanošću poslu i trezvenošću. S druge strane, kultura je u suvremenom društvu sve češće način simboličkog izražavanja i osnaživanja jastva.

Prema nekim teorijama o promjenama vrijednosti, osobe moderniziranih, postindustrijskih i ekonomski razvijenijih društava osjećaju se sigurnije, a to ih usmjerava prema autonomiji, samoaktualizaciji i samoizražavanju (Inglehart i Welzel, 2005), što nije u skladu s principima tradicionalne radne etike. Pojačavanjem intenziteta ekspresivno-individualističkih pogleda na svijet pojačavaju se težnje za osobnim užitkom i hedonizmom, koji u kombinaciji s odbijanjem tradicionalnih društvenih normi mogu dovesti u pitanje osjećaj obaveze prema drugima. Prema Christopheru Laschu (1985), kultura kompetitivnosti, koja se povezuje s ranijim formama individualizma industrijskog društva i tipično tradicionalnom radnom etikom, u suvremenom je društvu transformirana u potragu za srećom i preokupaciju sobom.

U hiper-potrošačkom društvu interesi i zadovoljstva pronalaze se ponajprije u obiteljskom i sentimentalnom životu, u odmoru, praznicima i putovanjima, zaokupljenostima u slobodno vrijeme i drugim društvenim aktivnostima. Vrijeme izvan posla nameće se kao najprivlačnije vrijeme, najispunjenije bitnim vrijednostima. Kompetitivnost i izazov možda je privlačan bezuvjetnim pobornicima rada, ali to ne vrijedi za najveći broj osoba koje osobno ispunjenje traže u slobodnom vremenu i međuljudskom, a ne u profesionalnom djelovanju. Naravno, profesionalna funkcija i dalje je važan faktor strukturiranja osobnog i društvenog života, posrednik samopoštovanja i nešto što proizvodi društveni identitet. Međutim više nije središte gravitacije života – uz njega se trenutno potvrđuju ideali privatnog života, želje za slobodnim vremenom i osobnim razvojem (Lipovetsky, 2008: 166).

Nestaju neke funkcije rada, poput osiguravanja osnovnih zajedničkih društvenih vrijednosnih orijentacija i motivacijskih struktura, koje povratno pomažu funkcioniranje organiziranog rada i društva u cjelini. Drugim riječima, jedna od glavnih socijalizacijskih institucija društva gubi svoju snagu, što je za neke autore pokazatelj sloma integracije pojedinaca u društvo (Quintanilla i Wilpert, 2013). Ulrich Beck (2000) smatra da je plaćeni posao jako dugo bio jedini važni izvor i mjerilo ljudskih bića i njihovih aktivnosti, to jest samo one aktivnosti koje su prepoznate kao posao bile su smatrane vrijednima. Današnja prepoznatost i smještanje nekih starijih oblika rada poput roditeljstva i brige o obitelji te bavljenje ekologijom radi zajedničkog dobra u kategoriju „posla“, neke je ponukala da očekuju postupno iščezavanje tradicionalnog plaćenog posla, ili barem njegove trenutne inačice. Međutim, trenutno je još uvijek teško zamisliti koncept koji bi zamijenio sveprisutni plaćeni rad, pa je gotovo nemoguće izmaknuti toj totalitarnoj vrijednosnoj orijentaciji, kao i ciničnoj sankciji društvene okoline za takve pokušaje. Izgleda da je društvo bez posla društvo bez centra, društvo kojem nedostaju osnovne smjernice po pitanju svakodnevice, politike, ekonomije, prava i mnogih drugih domena.

Dok je u antici sloboda smatrana slobodom od rada (svi koji su morali raditi nisu bili slobodni – nisu smatrani članovima društva) i zapravo bila više povezana s javnim životom, dokolicom i politikom, u modernom društvu rad ne isključuje ljude iz društva, nego je ključna vrijednost i ključni način integracije (i to gotovo i bez alternative). U tom je smislu modernost predstavljala pravu revoluciju, ljudi su se počeli definirati upravo na temelju onoga što je u antici predstavljalo isključenje iz društva. Ta radikalna promjena odvijala se pod okriljem reformacije, buržoaske revolucije i političke ekonomije. Radni je narod počeo demonizirati „ljude dokolice“ i priklonio se ideologiji rasta, što je vodilo ravno u konceptualni kavez „carstva nužnosti“. Društvo rada stoga je značilo uređeno društvo. Ljudi koji rade izbjegli će glad, siromaštvo i kriminal, a dnevni ritam posla i njegovo discipliniranje, vrijednosti i pripadajući osjećaji osobne odgovornosti i potrebe za suradnjom odgovaraju zahtjevima vladajućih. U suvremenom je pak društvu rad u središtu društvenog života, ali se, paradoksalno, sve čini da se rad čim više eliminira (Beck, 2000: 14). To je karakteristično za proces individualizacije koji upravo briše sigurnosti i predvidljivosti karakteristične za prvu modernu, te pojedinca smješta u poziciju samostalnog donositelja odluka. Podsjetimo, ono što Beck naziva prvom modernošću okarakterizirano je kolektivnim stilovima života, punom zaposlenošću, nacionalnom državom, državom blagostanja i stavom nepažljivog

iskorištavanja prirode, a za drugu su modernost karakteristične ekološke krize, pad plaćene zaposlenosti, globalizacija i individualizacija (Beck, 2000: 18).

Jedno od pravila koje je položilo temelj modernog društva bilo je načelo odlaganja zadovoljenja (zadovoljavanja potrebe ili želje, trenutka užitka). Upravo je prolongiranje užitka, a ne žurba i nestrpljivost, za posljedicu imalo prvotnu akumulaciju kapitala, ali i ukorjenjivanje radne etike. Želja za poboljšanjem dala je zamah trudu, ali je odgađanje trenutnog zadovoljenja i užitka usmjeravalo taj trud prema nepredviđenoj posljedici, a koja je zapravo bila rast, razvoj i, u krajnjoj liniji, moderno društvo. To je odgađanje rad stavljalo mnogo ispred potrošnje. Što se više štedi, više će biti kasnije, što više radite – više ćete konzumirati. S jedne strane, rezultat je bila radna etika koja je potaknula sredstva da zamijene mjesto s ciljevima i proglasila vrlinom rad zbog rada samoga, a s druge je strane rezultat bila estetska potrošnja i degradacija rada na podređenu instrumentalnu ulogu, aktivnost koja svu svoju vrijednost izvodi iz onoga što još nije. Prijelaz u današnje potrošačko društvo značio je prevlast druge tendencije, u kojem odlaganje zadovoljenja više nije znak moralne vrline, već obična poteškoća (Bauman, 2011, 154).

4.1.4. Subpolitika

Iako socijalni kapital ima mnogo dimenzija, Robert D. Putnam (2000) razlikuje dvije generalne vrste socijalnog kapitala: povezujući (ekskluzivni) i premošćujući (inkluzivni). Dok povezujući socijalni kapital pretpostavlja veze koje osnažuju homogenost grupe i kolektivne identitete, premošćujući socijalni kapital pretpostavlja integraciju ljudi s različitim pozadinama koje može spajati zajednički cilj ili ideja. Ta je vrsta socijalnog kapitala karakteristična za individualizirane osobe. Važno je naglasiti da te vrste nisu međusobno isključive, već je itekako moguće da istovremeno postoje u većoj ili manjoj mjeri.

Nagle i nepredvidive promjene mogu uzrokovati to da se rasprave o budućnosti društva i mogućim alternativama više ne odvijaju u parlamentu i drugim organima vlasti te da se (barem) obrisi rješenja češće uočavaju u primjeni visokorazvijene tehnologije. Strukture koje su donedavno neutralizirale proces modernizacije bivaju uzdrmane. Ne samo da se otvaraju nova pitanja o legitimiranju tog novo-političkog prostora, već se stvara i nova moralna dimenzija. Rastom novih rizika koji potječu iz tehno-ekonomskog sistema, nadležne državne instance i javna sfera (uključujući i medije) počinju se miješati i pokušavaju upravljati privatnom sferom poslovnog i

znanstvenog miljea. Dolazi do promjena koje izmiču mogućnostima interveniranja tradicionalnog demokratskog političkog sistema. Drugim riječima, političke su institucije upravljači razvoja kojeg niti su planirali ni znaju oblikovati, ali ga moraju opravdavati. U isto vrijeme, odluke koje donose akteri iz tehničkog, znanstvenog ili ekonomskog polja, koji pritom ne posjeduju legitimnost koju ima politički sistem, imaju vrlo jasan politički sadržaj, ponajviše u svojim posljedicama (Beck, 2001b: 321–333).

Budući da individualizirani pojedinci, autori osobnih biografija, nisu više puki nosioci statusa i uloga jednostavnog industrijskog društva, tradicionalne institucije za njih postaju nerealne i proturječne. U institucijama, kao što su političke stranke i sindikati, nerijetko se i dalje odvija potraga za nekadašnjom klasnom sviješću jer su na njoj gradile svoje programe, privlačile članove i stjecale svoju moć. Individualizacija pretpostavlja odmak od poslušnosti autoritetima i pomak prema djelovanju koje se zasniva na osobnom izboru. Jedan od pokazatelja uznapredovalosti strukturne individualizacije niža je razina povjerenja u državu. Mnogi rizici nastali „uspješnom“ modernizacijom, ne samo da uzrokuju eroziju povjerenja u državu te u njezine mehanizme i institucije, već ga zamjenjuju aktivnim nepovjerenjem (Beck, 2001b: 44). Može se reći da nastaje podvojen svijet: jedan dio odnosi se na simboličke političke institucije koje pripadaju epohi industrijskog društva, a drugi na svakodnevne političke prakse poput sukoba, igara moći, instrumenata i arena koje pripadaju epohi refleksivne moderne.

Pesimističan pogled na posljedice modernizacije i širenje postmaterijalističkih vrijednosti budućnost klasične predstavničke demokracije vidi kao vrlo nesigurnu. Ekspresivna i individualistička orijentacija nalazi se u pozadini novih građanskih akcija. Individualna politička akcija koja je povezana s ekspresivnim vrijednostima ponekad se povezuje i s nedostatkom interesa za politiku. U istraživanjima koja su proveli Kaase i Barnes (1979) ni u jednoj od zapadnih zemalja koje su istraživali ekspresivni način političkog sudjelovanja (kombinacija istovremene političke aktivnosti i nezainteresiranosti za politiku) ne premašuje trećinu stanovništva. Otkrili su da među takvim osobama prevladavaju ekspresivni prosvjednici, odnosno kategorija ljudi koji su isključivo sudjelovali u protestnom ponašanju, a ne u konvencionalnijim načinima političkog sudjelovanja.

Dakle, dok s jedne strane imamo eroziju djelovanja političkih institucija, s druge se strane odvija ne-institucionalizirana renesansa političkog, odnosno povratak pojedinaca u politiku (Beck, 2001a: 158). Subpolitičko aktiviranje građana kao pojedinaca i njihovo izražavanje volje i zahtjeva ne znači samo uključivanje većeg broja ljudi u polje političkog djelovanja, već i nekoć nezamislivo

širenje sadržajnog raspona politike. U subpolitici političko prelazi granice „bivšeg“ političkog aparata i manifestira se s onu stranu zastarjelih hijerarhija (Zeman, 2004: 261–263). Ulazak pojedinaca kao pojedinaca u političku arenu, koja je u „staroj“ politici bila rezervirana samo za kolektivne aktere, iznimno je važno. Ulrich Beck kaže da su mediji, sudstvo, privatnost, građanske inicijativne grupe i novi društveni pokreti različite arene kulturalne i socijalne subpolitike. One formiraju novu kulturu, i to dijelom izvan institucija, a dijelom institucijski zaštićenu (Beck i Beck-Gernsheim, 2001).

Nerijetko će, umjesto korištenja isključivo tradicionalnih kanala političke participacije, poput glasovanja i članstva u političkoj stranci sa svrhom utjecanja na društvene promjene, osviješteni pojedinci pokušati koristiti svoju moć kako bi doprinijeli promjenama. Jedna je od najpoznatijih takvih strategija bojkot potrošača (Holzer i Sørensen, 2003: 85). Osim bojkota, potpisivanje peticija, sudjelovanje u prosvjedima i neslužbenim štrajkovima prepoznaju se kao neki od oblika ekspresivno-individualističkog političkog djelovanja. Takvi se načini participacije sve češće odvijaju na internetskim društvenim mrežama, što je otvorilo mnogo novih arena za javne rasprave, udruživanje i političku akciju.

Takvi oblici participacije mogu se shvatiti i kao dio realizacije samo-identiteta i životnog projekta u Giddensovom (1991) smislu. Budući da predstavnička demokracija ima korijenje u periodu modernizacije i industrijalizacije, suvremeno povlačenje iz tih institucija može se razumjeti kao posljedica novih oblika udruživanja i većeg naglaska na samo-identitetu. Umjesto glasovanja ili učlanjivanja u političku stranku, pojavljuju se novi oblici političkog uključivanja koji naglašavaju preokupaciju izgradnjom i održavanjem identiteta. Kada građani progovaraju o nečemu, oni proizvode značenja, identitete i izražavaju svoje preferencije. Fokusiranost na proces identifikacije tiče se, dakle, izražavanja, definiranja i redefiniranja diskursa te se povezuje s ekspresivnom racionalnošću (Stevenson, 2011).

4.1.5. Heterogenizacija životnih stilova

Beck (2001a) tvrdi da „standardne biografije“ postaju „uradi-sam biografije“. Dakle, standardni, prevladavajući modusi življenja nestaju, jednoznačne smjernice slabe, što uzrokuje sve veću raznolikost ljudi po pitanju načina vođenja života. Ta rastuća sloboda od tradicionalnih uloga i društvenih normi implicira pluralizaciju različitih načina vođenja života koje pojedinci sve

samostalnije odabiru. Sve je veća pluralizacija djelovanja te načina i sredstava izražavanja, čak i u situacijama u kojima još uvijek postoji određena razina društveno-ekonomskog determinizma. U takvim se konstelacijama životni stil pojavljuje kao fenomen koji iskazuje istodobno osamostaljivanje i nužnost društvenih struktura i veza (Tomić-Koludrović, 2002).

U suvremenom društvenom životu pojam životnog stila sve je značajniji. Životni stil može se definirati kao više ili manje integrirani skup praksi koje pojedinac prihvaća, ne samo zato što takve prakse ispunjavaju utilitarne potrebe, već zato što daju oblik određenom narativu samo-identiteta (Giddens, 1991: 82). Ukoliko tradicija gubi na snazi i svakodnevni se život rekonstituira u smislu dijalektičke međugre lokalnog i globalnog, utoliko su pojedinci više primorani pregovarati o životnim izborima između različitih mogućnosti koje su im dostupne. Određeni standardizacijski utjecaji ne mogu se zanijekati, budući da se odvija i proces komodifikacije, a kapitalistička proizvodnja i distribucija čine temeljne komponente modernih institucija. No zbog pluralizacije konteksta djelovanja i raznolikosti autoriteta, izbor načina života sve je važniji u konstituiranju samo-identiteta i svakodnevnih aktivnosti. Refleksivno planiranje, uz filtriranje rizika kroz kontakt sa stručnim znanjem, postaje važnim čimbenikom strukturiranja identiteta (Giddens, 1991: 6).

Brojni pokazatelji slabljenja izvanjskih prisila prepoznaju se, između ostalog, u manjoj ovisnosti ljudi o rodbinskim vezama, raspadanju starih zajednica, širenju individualnih prostora stanovanja, rastućem broju raznih kohabitacija i zahtjevu za ravnopravnošću spolova. Pобољšanje životnog standarda, viša razina obrazovanja, a koja se ogleda u povećanju broja učenika u srednjim školama i studenata na fakultetima, smanjenje spolne segregacije u obrazovanju, osjećaj socijalne sigurnosti, smanjenje radnog vremena s povećanjem slobodnog vremena, pluralizacija obiteljskih formi i urbanizacija u općenitom smislu – sve to omogućuje individualizaciju i povećava individualne mogućnosti izbora u organizaciji svakodnevnog života (Tomić-Koludrović, 2002: 39). Raznim dimenzijama privatnog i javnog života nedostaje usklađenost, budući da življenje poprima crte eksperimentiranja. Način na koji se navedene tendencije mogu kvantificirati jest sljedeći: koristimo se koeficijentom varijabilnosti koji računamo na odgovorima na pitanja o važnosti različitih domena u životu pojedinca, poput *obitelji*, *posla*, *religije*, *slobodnog vremena* i *politike*. Te pokazatelje možemo pratiti na makro-razini i analizirati kretanje raspršenosti podataka tijekom vremena.

4.2. Kulturna individualizacija

Za razliku od strukturne individualizacije koja označava isklapanja pojedinaca iz tradicionalnih institucija, kulturna je individualizacija proces koji se odnosi na univerzalne kulturne orijentacije u vidu opadanja vrijednosti altruizma, zajedništva, društvene kohezije i solidarnosti.

Empirijska istraživanja (Triandis, 1995; Hofstede, 1980) pokazala su da se u individualističkim kulturama visoko cijene autonomija, neovisnost i samodostatnost. Suprotno kolektivističkoj kulturnoj orijentaciji i vrijednostima, individualni se neuspjesi i (ne)povoljni životni uvjeti drugih ljudi shvaćaju kao posljedice individualnih (ne)sposobnosti i osobnih odluka pa su za njih i odgovorni upravo pojedinci. Takva konceptualizacija individualizma može se pronaći u brojnim radovima klasičnih i suvremenih sociologa koji se individualizmom bave kao kulturnom orijentacijom i dimenzijom na relaciji individualizam-kolektivizam, i u tom se korpusu individualizam nerijetko dovodi u vezu ili čak izjednačava s anomijom, alijenacijom i egoizmom (npr. Tocqueville, 1995; Durkheim, 1897; Nisbet, 1952; Bellah 1987; Putnam, 2000, Brechon, 2021).

Aktualne rasprave u područjima koja se bave refleksivnim identitetima i individualizacijom u kontekstu kasne modernosti naglašavaju redefiniranje same prirode identiteta. Prema teoriji "novog individualizma", koju su iznijeli Elliott i Lemert (2006), konstantno ponovno pronalaženje i osmišljavanje (reinvencija) identiteta krucijalna je karakteristika suvremenih kultura. Novi individualizam, kako ga oni definiraju, odnosi se na nekoliko ključnih preobrazbi u kontekstu konstrukcije i konstitucije identiteta: nemilosrdno naglašavanje ponovnog otkrivanja „sebe“; beskonačna glad za trenutnom promjenom; fascinacija brzinom i dinamikom; i preokupacija s kratkoročnim razmišljanjem.

Kod Baumana (2001) možemo pronaći vrlo slične motive. On tvrdi da je identitet sve teže učvrstiti jer ubrzani tempo i širenje opsega kulturnih promjena prisiljava pojedince da postojeće identitete neprestano odlažu i zamjenjuju ih novima koji poprimaju oblike biografskih pripovijetki. Upravo u tom kulturnom kontekstu svi odnosi postaju fluidni, nepostojani i nepredvidljivi, od razine impersonalnog do razine intimnog odnosa. Drugim riječima, nema kontinuiteta koji se može uzeti zdravo za gotovo, a obaveze se održavaju samo "do daljnje obavijesti". Promjenjiva priroda osobnog života i novi zahtjevi političke ekonomije favoriziraju one koji se mogu brzo kretati i koji su sposobni prilagoditi se brzim promjenama, iskoristiti prilike koje se pojavljuju i biti

neopterećeni obavezama prema predodređenim identitetima, drugim ljudima i mjestima. Gilles Lipovetsky (2008), primjerice, također smatra da suvremena kultura omogućuje tek blage, distancirane „plemenske“ identifikacije. Tvrdi da zbog uspona hiper-potrošačke kulture svjedočimo kratkotrajnim i nestalnim obilježjima grupnih identiteta.

Kulturna individualizacija se, dakle, ogleda u individualističkom odnosu prema drugim pojedincima u određenom društvu. Valja uzeti u obzir da su specifični konteksti nacionalnih kultura i sociokulturni identiteti svojevrsno sidro koje ljudima daje emocionalnu stabilnost, povijesnu trajnost i snažan osjećaj ontološke sigurnosti, a temelje se na konkretnim kulturnim proizvodima i prikazima zajedničkog bivanja (Malešević, 2017: 76). Osim toga, simboličko značenje koje nacionalni kontekst društva može imati za pojedinca, znači na mikro-razini, po svojem je opsegu jedinstven primjer apstraktne konstrukcije koju Anderson (1983) naziva „zamišljenom zajednicom“. Takva je zajednica zamišljena jer osoba nikad neće upoznati većinu ostalih pripadnika svoje nacije, no usprkos tome svaki pojedinac može zamisliti vlastito zajedništvo s drugima. To je simbolička zajednica i zbog toga što se, unatoč stvarnoj nejednakosti i međusobnom izrabljivanju koje u njoj postoji, poima kao snažno horizontalno drugarstvo (Anderson, 1983: 18). Usprkos modernizaciji i globalizaciji, ti se okviri i dalje pojavljuju kao područja zajedničkih, ponekad i stoljećima baštinjenih specifičnosti koje se odupiru logici univerzalne standardizacije i homogenizacije. Held i McGrew (2002: 29–30) konstatiraju, kako navodi Kalanj (2007), da sliku svijeta današnjih ljudi sve više prožimaju ideje i vrijednosti koje dolaze iz raznovrsnih izvora. Oblikuju se hibridne kulture koje uvelike prodiru u nacionalne kulture, mijenjajući kulturnu poziciju moderne države. Međutim, sve prisutnije informacijske tehnologije jednim dijelom intenziviraju tradicionalne oblike nacionalnog života, imaju potencijal jačanja njihovog utjecaja i omogućuju gušću interakciju među članovima zajednica koji dijele zajedničke kulturne značajke i jezik.⁹

Svako društvo svojim organizacijskim i ideološkim aparatom u pravilu se nastoji prikazati kao primarno i očigledno svojstvo identiteta osobe i solidarnosti skupine (Malešević, 2017: 101). U

⁹ Važno je napomenuti da se u raspravi o nacionalnom identitetu ne bi trebao automatski zauzeti normativno negativan pogled na naciju kao temelj identiteta i povezivati ga s ideologijom nacionalizma, premda je nacionalizam očito u porastu u europskim društvima, pogotovo ondje gdje je pad komunizma ostavio identitetski vakuum. Dakle, važno je razlikovati njegovu liberalnu inačicu od one neliberalne, kao i razlikovati ideju nacije kao kulturnog identiteta i nacionalizma kao političke agende. Osjećaj pripadnosti naciji ne uključuje nužno predanost neliberalnom nacionalističkom pokretu (Turner i Rojek, 2001: 223).

propitivanju teorijskih pristupa koncepcije takvih identiteta i njihove povezanosti s područjem kulture ističu se perspektive *esencijalizma* i *antiesencijalizma* (Cifrić i Nikodem, 2006: 174). Unutar esencijalističke perspektive, određivanje identiteta odvija se kroz kriterije koji se smatraju objektivnima, poput zajedničkog porijekla, jezika, kulturnog nasljeđa i teritorija, te se prema tome identitet promatra kao univerzalan i nepromjenjiv (Kalanj, 2003: 52–57). Prema tom stajalištu, dakle, u svakom identitetu postoji neki unutrašnji i esencijalni sadržaj koji je određen ili zajedničkim porijeklom ili zajedničkom strukturom iskustva ili nekom kombinacijom tih faktora; no ne treba zanemariti niti antiesencijalističko gledište prema kojem su identiteti u konstantnoj mijeni (Hall i Hall, 1990: 222–237).

Pogledamo li na osnovnoj razini rezultate *Europske studije vrijednosti* (1990., 2008. i 2018.) možemo vidjeti da većina Europljana osjeća ponos zbog pripadanja vlastitoj naciji, što ukazuje na opstojnost važnosti nacionalnog sociokulturnog identiteta. Empirijski podaci kažu da je 1999. godine 83,1% Europljana gajilo osjećaj nacionalnog ponosa, 2008. godine nacionalni je ponos bio prisutan kod 90,1% sudionika, a 2018. godine 89,3% ispitanika iskazuje izražen osjećaj nacionalnog ponosa. U Hrvatskoj je nacionalni identitet također očigledno važan u tri promatrana vala istraživanja: 88,1% (1999.), 90,3% (2008.), 81,1% (2018.). Prema ranije izloženoj teorijskoj osnovi, identitet temeljen na pripadnosti državi pruža sekularnu osnovu solidarnosti, no proces kulturne individualizacije tu osnovu dovodi u pitanje. Neke od pretpostavki povezanih tom tezom odnose se na građansku preokupaciju pravima, zbog koje se nije razvio snažan jezik obaveza (Turner i Rojek, 2001: 221). Naime, koncem dvadesetog stoljeća dogodila se značajna promjena; zapadna su društva iz modernosti prešla u post-modernost. Iz društva koje je strukturirano pravilima koja su kolektivno donesena i koja osiguravaju psihološku sigurnost pojedinca, rastom liberalnog kapitalizma stvoreno je društvo hiper-konzumerizma u kojem su društvene strukture i identiteti u konstantnoj promjeni i u kojem su pojedinci sve više ovisni o trenutnim pritiscima bez jačeg osjećaja pripadanja ili kolektivnog identiteta. U „tekućoj“ modernosti potrošnja postaje glavni princip koji pojedincima daje motivaciju za djelovanje (Bauman, 2011 prema: Brechon, 2021).

Tako koncipirana kulturna individualizacija u javnom je i znanstvenom diskursu u normativnom smislu nerijetko negativno vrednovana. Urbinati i Thom (2015), primjerice, smatraju da je istovjetnost individualizma s vizijom života koja se može sažeti u sintagmi „baš me briga“ postao truizam, a tumači se kao ravnodušnost prema sudbini drugih i kao svjetonazor u kojem je svatko

od nas pojedinačno odgovoran za vlastiti život i u kojem smo sami krivi ako stvari krenu po zlu. Prema tome, iako institucionalne promjene kasne modernosti (strukturna individualizacija) sadrže potencijal „oslobađanja“ pojedinca od spona tradicije, povećanja autonomije i slobode izbora, one također imaju potencijal prebaciti rizike i terete ponašanja na osobnu odgovornost pojedinaca (Howard, 2007).

4.2.1. Ekonomski individualizam

Autori poput Turnera (2001) tvrde da je ekonomska neoliberalna revolucija proizvela kulture koje sve više ovise o tržišnim mehanizmima, a ne o društvenom kapitalu i solidarnosti, te da je naglasak stavila na individualizam i individualni izbor nad kolektivom rješenjima društvenih pitanja. Prihvatanje liberalne društveno-ekonomske ideologije, prema kojoj se pojedinci trebaju samostalno i slobodno natjecati u tržišnoj utakmici bez značajnijih intervencija države i potiče se privatizacija, a prihodi trebaju biti zasnovani isključivo na osobnim postignućima, znakovi su kulturne individualizacije.

Zajedničko dobro ne sastoji se u nekoj općeprihvaćenoj svrsi, prije svega zato što je takvo što u suvremenom individualiziranom društvu veoma teško postići, nego se ono načelno prepoznaje u olakšavanju ostvarivanja nepoznatih individualnih svrha. Tako kod ekonomskog individualizma imamo situaciju u kojoj se pravednost uopće ne odnosi na rezultate, već na pravila koja će pojedincima osigurati najveću količinu slobode u težnji prema njihovim vlastitim ciljevima. Smisao je pravednosti u tome da pojedincima osigura što veći prostor u kojem će oni postupati na vlastiti način. U slobodnoj ekonomiji, koju obavezuje vladavina prava, mnogo pojedinaca kupujući i prodajući teži vlastitim svrhama te iz toga proizlaze različiti ishodi koji se tiču dohotka, imetka itd. No to nije stvar raspodjele, već nenamjeranih posljedica ekonomskih procesa (Hayek prema: Plant, 2002: 101–104).

Rudi Supek (1966: 66) konstatirao je da su ideolozi liberalnog kapitalizma smatrali da porast ekonomskih i proizvodnih snaga ne smije remetiti nikakva društvena ili državna intervencija, pa su jednako tako pružali otpor svim mjerama socijalne zaštite radnog stanovništva, kao i upletanju države u trgovinu i proizvodnju. Sloboda privatne inicijative značila je istovremeno i pravo slobodnih pojedinaca da uspiju, odnosno prirodnu borbu za opstanak. Takva perspektiva ishoda tržišne utakmice vidi kao jedan od oblika prirodne selekcije.

Neoliberalna ekonomija se, dakle, temelji na ekonomskim praksama koje pretpostavljaju da se dobrobit pojedinaca može ostvariti povećanjem poduzetničkih sloboda i institucionalnim okvirom koji karakteriziraju snažna osobna prava i slobodno tržište. Uloga je države da osigura institucionalni okvir koji će omogućiti neometano odvijanje takvih praksi, da garantira kvalitetu i integritet novca te da štiti privatnu imovinu svojih građana putem pravnog sistema i drugih mehanizama obrane. Osim toga, država ne bi trebala intervenirati zato što će moćne elite i interesne skupine nedvojbeno usmjeravati državne intervencije u svoju korist (Harvey 2005: 2).

4.2.2. Egoistični individualizam

Podaci koje prikupljaju različite međunarodne organizacije sugeriraju da u suvremenom društvu vlada *ethos* individualizma, želja za trenutnim zadovoljenjem potreba uz izražavanje egoizma i narcizma. Drugim riječima, životne mogućnosti, odgovornosti, uspjehe i neuspjehe shvaća se u individualnim relacijama umjesto u odnosu na isprepletene kulturne i socijalne probleme (Elliott i Lemert, 2006). Prema tome, individualizam se u suvremenom društvu može manifestirati kao nezabrinutost za životne uvjete drugih ljudi, stanje u kojem pojedincima nije stalo do uvjeta u kojima drugi ljudi žive i prema njima su ravnodušni (vidi: Brechton, 2017; Gonthier, 2017). Takvim individualistima manje je stalo do životnih uvjeta socijalno ugroženih skupina, kao što su nezaposlene osobe, stariji ili bolesni. Nisu zainteresirani za osobe koje žive u otežanim životnim okolnostima, budući da doktrina individualizma nalaže da se svatko treba brinuti samo o sebi, a nađe li se u nepovoljnoj situaciji, odgovornost je u potpunosti njegova.

Skup doktrina, vrijednosti i stavova prema kojima je ljudski život shvaćen kao djelovanje pojedinca vođeno ciljevima maksimizacije osobnih interesa i koristi vrsta je individualizma koja se u literaturi najčešće naziva *utilitarnim individualizmom*. Moralna maksima glasi da će opći interes biti ostvaren ako svatko slijedi svoje interese. Druge se ne cijeni zbog njih samih, već ih se razmatra kao moguće načine za ostvarivanje vlastitih ciljeva pa je društveno djelovanje za utilitarne individualiste prvenstveno strateška akcija (Cortois i Laermans, 2017). Na slične odrednice utilitarnog individualizma ukazuje i Bellah (1985), tvrdeći da je taj oblik individualizma onaj u kojem ljudski život predstavlja nastojanje pojedinaca da maksimiziraju svoj vlastiti interes, bez posebne zabrinutosti za druge ljude. To je proračunati individualizam koji, zbog promicanja

neovisnosti i samostalnosti, može rezultirati pasivnošću prema drugim ljudima i javnoj sferi općenito.

Prihvatanje takvog sustava može se negativno odraziti na altruizam kao vid društvene solidarnosti. Iako postoje razne uvriježene definicije solidarnosti, nju se općenito može shvatiti kao pozitivnu vezu između sudbina različitih ljudi. Prekomjerni je individualizam Émile Durkheim (1997) izjednačavao s niskim razinama solidarnosti i altruizma, a koje su povezane sa statističkim pravilnostima stopa samoubojstava koje je istraživao, nazivajući ga egoističnim.

4.2.3. Anomijski individualizam

U snažnoj vezi s društvenom solidarnošću nalazi se građanski moral. Moralna kriza postaje ozbiljan društveni problem. Oni koji se slažu s tim gledištem stava su da osobe postaju ravnodušne prema moralnim standardima i često tvrde da je moralno propadanje posljedica modernizacije, individualizacije i sekularizacije. Gubitak strogih pravila i normi možda je potaknuo neobuzdanu težnju za sebičnošću i osobnom korišću koja potkopava društvenu solidarnost i građansko društvo. To je definitivno pesimističan pogled koji ističe negativne posljedice modernizacijskih procesa i prema kojemu oni vode prema antisocijalnom ponašanju (Halman i Sieben, 2014: 278). Drugim riječima, to je perspektiva prema kojoj su građanske vrline u opadanju, baš kao i važnost poštivanja normi koje propisuje zajednica i koje štite zajedničko dobro (Listhaugh i Ringdal, 2004: 334).

Émile Durkheim (1997) koristio se konceptom anomije kako bi opisao društveno stanje u kojem društvene norme gube svoj značaj i integrativnu funkciju, što može dovesti do veće stope samoubojstava. Robert Merton (1968) koristio se tim konceptom prilikom objašnjavanja devijantnog ponašanja, a ta se teorija naziva još i teorijom *strukturnog pritiska*. Anomija je za Mertona predstavljala stanje koje je uvjetovano većom važnošću društveno poželjnih ciljeva (često materijalnih) od legitimnih (institucionaliziranih) načina za postizanje tih ciljeva. To je, dakle, stanje bez normi i stanje neravnoteže u kojem pravila ophođenja gube svoju snagu (Merton, 1964: 226).

Moral koji vežemo uz javno dobro odnosi se na osjećaj građanske odgovornosti za kolektivno dobro i prema tome zahtijeva poštivanje određenih pravila i odgovorno ponašanje (Letki, 2006: 306). Pojedinci visokih moralnih načela u tom će se smislu pridržavati formalnih (zakonskih) normi i pravila zajednice. Skloniji su maksimizaciji javnih, a ne privatnih, interesa te osuđuju

korupciju i ilegalni oportunistički ponašanje, čak i ako je šansa za otkrivanje takvog ponašanja mala i kazna minimalna (Halman i Sieben, 2014).

Anomijski individualizam vrlo je blizak oportunističkom ponašanju koje unapređuje osobne interese bez obzira na sve, posebice na moralne smjernice i norme te interese drugih ljudi. Beznačelno prilagođavanje prilikama u društvenom životu, iskorištavanje povoljne situacije radi postizanja osobnog cilja i nastojanje da se izvuče korist iz danih okolnosti, bez obzira na moralna, socijalna i politička načela značajke su anomijskog individualizma (Hrvatska enciklopedija, 2022). Djelovanja poput primanja mita, izbjegavanja poreza i uzimanja državne naknade na koju osoba nema pravo svrstavamo u tu kategoriju. Taj je tip individualizma, valja naglasiti, drugačiji od ekonomskog i egoističnog individualizma, budući da se odnosi na kršenje zakona.

5. CILJEVI I HIPOTEZE

Ranije predstavljeni teorijski okviri procesa modernizacije pretpostavljaju da daljnja modernizacija društava donosi porast strukturne i kulturne individualizacije. Jedan od osnovnih aspekata društvene strukture jest sistem obrazaca i očekivanja koji propisuju kakvo je ponašanje „ispravno“ za različite društvene uloge. Takve sisteme očekivanja zovemo društvenim institucijama. Prema Parsonsu (1954), fundamentalni strukturni elementi društvenog sistema upravo su karakteristike institucijskih obrazaca ponašanja koji definiraju uloge aktera. Prema tom gledištu, intenziviranje interakcija između strukturno individualiziranih osoba može pogodovati odbacivanju kolektivističkih vrijednosti. Slabije društvene veze i društvena kontrola te konfrontacija s različitim životnim stilovima mogu rezultirati odmakom od kolektivističkih vrijednosti i potaknuti širenje individualističkih vrijednosti (Inglehart i Welzel, 2005; Stam, 2013). Iz te perspektive proizlaze istraživačka pitanja na koja ćemo odgovoriti provedbom empirijskih analiza: Jačaju li strukturna i kulturna individualizacija tijekom vremena, te u kojoj su mjeri (i koje) dimenzije strukturne i kulturne individualizacije povezane?

Prema tome, ciljevi disertacije su:

1. Analizirati trendove strukturne i kulturne individualizacije u hrvatskom društvu s osvrtom na europski kontekst.
2. Istražiti povezanosti strukturne i kulturne individualizacije na mikro-razini u kontekstu hrvatskog društva.
3. Istražiti povezanost strukturne i kulturne individualizacije na više razina analize implementacijom višerazinskih regresijskih modela u europskom kontekstu.

Svrha istraživanja ogleda se u činjenici da, premda se proces individualizacije smatra važnim segmentom šireg modernizacijskog modela, gotovo da i nema istraživanja koja su se tom problematikom bavila na predstavljeni način. Primjerice, u znanstvenom se i javnom diskursu detradicionalizacija obiteljskih uloga i opadanje društvene solidarnosti nerijetko svode pod zajednički nazivnik. U disertaciji se takav diskurs preispituje, iznose se novi teorijsko-konceptualni okvir i empirijski utemeljeni uvidi koji doprinose dubinskom razumijevanju kompleksnosti odnosa kulturne i strukturne individualizacije. Individualizaciji smo stoga pristupili

kao procesu koji je dvojak: on se s jedne strane odnosi na društvenu strukturu (uklopljenost u tradicionalne društvene uloge i institucije), a s druge na individualističke vrijednosti i stavove.

Sukladno navedenim ciljevima, glavna hipoteza disertacije glasi:

H1: Kulturna individualizacija povezana je sa strukturnom individualizacijom.

Uz glavnu hipotezu, postavili smo i pet radnih hipoteza. Prvi par radnih hipoteza odnosi se na analize trendova kulturne i strukturne individualizacije, a njihova je funkcija testiranje opće teze o jačanju individualizacije tijekom procesa modernizacije.

H2: Prisutan je rastući trend kulturne individualizacije.

H3: Prisutan je rastući trend strukturne individualizacije.

Sljedeće tri hipoteze imaju funkciju utvrđivanja odnosa između kulturne individualizacije i strukturne individualizacije:

H4: Ekonomski individualizam pozitivno je povezan sa strukturnom individualizacijom.

H5: Egoistični individualizam negativno je povezan sa strukturnom individualizacijom.

H6: Anomijski individualizam pozitivno je povezan sa strukturnom individualizacijom.

U svrhu testiranja hipoteza koristimo se podacima *Europske studije vrijednosti* (eng. *European Values Study*, u daljnjem tekstu „EVS“) iz 1999., 2008. i 2018. godine. Varijable iz baza podataka EVS-a, to jest pokazatelji strukturne i kulturne individualizacije, protežu se od mikro do makro-razine, što je sukladno teorijskim polazištima i konceptima. Longitudinalna komponenta dotičnih ponovljenih presječnih istraživanja omogućuje studiju trenda procesa strukturne i kulturne individualizacije u vremenskom intervalu od skoro dvadeset godina. Uz deskriptivni prikaz podataka i studiju trenda, ključan je dio rada analiza povezanosti strukturne i kulturne individualizacije. Uz inferencijalno statističko zaključivanje na temelju koeficijenata korelacije i testova statistički značajnih razlika između odabranih rezultata, upotrebljene su višerazinske regresijske analize kojima će se istovremeno istražiti efekti varijabli strukturne individualizacije makro i mikro-razine na kulturnu individualizaciju pojedinaca. Detaljniji opis podataka i metodologije istraživanja izlažemo u sljedećem poglavlju.

6. PODACI I METODE

U empirijskom dijelu disertacije, a u svrhu testiranja naših hipoteza, koristili smo se sekundarnim podacima koji su preuzeti iz baza EVS-a iz 1999., 2008. i 2018. godine. EVS je međunarodni europski projekt osnovan sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća u sklopu kojeg se istraživanja na reprezentativnim nacionalnim uzorcima ponavljaju svakih desetak godina. Upitnik je univerzalan za sve europske zemlje koje sudjeluju u istraživanjima, a kojih je svakim valom istraživanja sve više. Za svaki novi val istraživanja upitnik se korigira i nadopunjuje, no temeljna područja istraživanja vrijednosti ostaju neprimijenjena (religija i moral, društvo i politika, brak i obiteljski život, uloga spolova, rad i slobodno vrijeme, seksualnost i obrazovanje), što omogućuje usporedbu različitih valova. Projekt je počeo s prvim istraživanjem 1981. godine u deset zapadnoeuropskih zemalja: Belgiji, Danskoj, Irskoj, Francuskoj, Velikoj Britaniji, Nizozemskoj, Italiji, Sjevernoj Irskoj, Španjolskoj i Zapadnoj Njemačkoj. Drugi val proveden je 1990. godine, a u njemu su sadržane i zemlje srednje, južne i istočne Europe, ali i Sjeverna Amerika. Treće istraživanje provedeno je 1999./2000. godine i to s 32 europske zemlje, među kojima je i Hrvatska. Projekt je nastavljen 2008., a zatim i 2017./2018. godine, kada su sudjelovale 34 europske zemlje (Baloban i sur., 2014).

U prvom dijelu analiza koje se odnose na Hrvatsku rezultate temeljimo na podacima empirijskih istraživanja trećeg, četvrtog i petog vala EVS-a (1999./2000.; 2008./2009. i 2017./2018.). Istraživanje je 1999./2000. godine provedeno na troetapnom uzorku punoljetnoga stanovništva ($N = 1003$), unutar kojeg je probabilistički proveden izbor na trima razinama. Prva se etapa odnosila na izbor naselja metodom kumulativnih veličina, druga na terensko uzorkovanje stambenih jedinica takozvanom *random walk* metodom. U trećoj se etapi birao jedan od ukućana metodom posljednjega rođendana (Rimac, 2000). Istraživanje za 2008./2009. godinu također je provedeno na troetapnom uzorku punoljetnoga stanovništva ($N = 1498$), unutar kojeg je probabilistički proveden izbor na navedenim trima razinama. Nakon provedbe istraživanja, podaci su utežani u tri faze – prema dizajnu uzorka, u kojem su množitelji izračunani na temelju proračuna nejednakih šansi izbora u uzorak; utežavanjem neodaziva na anketu, kojim je uklonjena disproporcija broja anketa na pojedinim lokacijama te poststratifikacijskim kalibriranjem prema podacima iz okvira uzorkovanja prema spolu, dobi i obrazovanju (Rimac, Zorec i Ogresta, 2010, str. 53). Istraživanje za 2017./2018. godinu provedeno je na reprezentativnom uzorku punoljetnih građana Hrvatske (N

= 1477), konstruiranom kao i u prethodnim istraživanjima. Podaci su naknadno utežani prema dobi i obrazovanju (Nikodem, 2019). Osnovne strukture uzorka Hrvatske i odabranih europskih zemalja prikazane su u Tablici 1 i Tablici 2.

Tablica 1. Struktura uzorka Hrvatske (EVS)

Hrvatska		1999.	2008.	2018.
N		1 003	1 525	1 487
Spol	Žene	57,3%	60,2%	58,2%
	Muškarci	42,7%	39,8%	41,8%
Obrazovanje	≤ osnovna škola	14,3%	22,6%	13,5%
	srednja škola	63,5%	57,7%	55,6%
	fakultet ≥	22,2%	19,7%	30,9%
Dob	≤ 25	21,7%	19,4%	11,8%
	26–35	23,4%	17,2%	16,6%
	36–45	21,6%	16,0%	14,7%
	46–55	16,1%	16,9%	16,8%
	56–65	15,9%	13,5%	19,2%
	66 ≥	1,3%	17,1%	20,9%
	Prosječna dob	39	45	49

Tablica 2. Struktura uzorka 24 europske države (EVS)

Europa		1999.	2008.	2018.
N		30 432	37 196	41 358
Spol	Žene	54%	55,91%	55,69%
	Muškarci	46%	44,09%	44,31%
Obrazovanje	≤ osnovna škola	38%	29,58%	23,28%
	srednja škola	44%	47,73%	42,82%
	fakultet ≥	18%	22,69%	33,90%
Dob	≤ 25	14,46%	12,97%	10,45%
	26–35	18,83%	15,38%	14,17%
	36–45	19,44%	17,98%	16,14%
	46–55	16,95%	18,37%	16,96%
	56–65	14,46%	15,94%	18,49%
	66 ≥	15,85%	19,35%	23,78%
	Prosječna dob	46	48	50

Baze podataka EVS-a vrijedan su izvor podataka za longitudinalna istraživanja u smislu ponovljenih presječnih (kros-sekcijskih, eng. *cross-sectional*) istraživanja, ali i za komparativne studije unutar ili između država. Za potrebe našeg istraživanja usmjerili smo se na analizu trendova, analize povezanosti i višerazinske analize koje uključuju odabrane europske zemlje (one koje se pojavljuju u svim trima valovima istraživanja). Da bi se postigla željena struktura podataka, moralo se obaviti spajanje baza podataka za tri vala istraživanja (1999., 2008. i 2018). Dio podataka dodan je iz javno dostupnih baza EUROSTAT-a (2022) i UN-a (2022).

Rezultati istraživanja započinju deskriptivnim statističkim pokazateljima za strukturnu i kulturnu individualizaciju i predočeni su kako bismo stekli uvid u pojavnost, stupanj i unapređevalost dotičnih procesa u vremenskoj i prostornoj dimenziji. Dakle, analizirani su trendovi strukturne i kulturne individualizacije u trima vremenskim točkama, prvo u hrvatskom, a zatim i u europskom kontekstu.

U svrhu analize rezultata u kontekstu Europe, stvorena je varijabla koja države koje se javljaju u svim trima valovima istraživanja dijeli u dvije grupe: *postsocijalističke* (istočnoeuropske) i *zapadnoeuropske* zemlje. U skupini postsocijalističkih država bile su: Bugarska, Bjelorusija, Hrvatska, Češka, Estonija, Mađarska, Litva, Poljska, Rumunjska, Rusija, Slovačka i Slovenija; dok su se u skupini zapadnoeuropskih država nalazile: Austrija, Danska, Finska, Francuska, Njemačka, Island, Italija, Nizozemska, Portugal, Španjolska, Švedska i Velika Britanija.

Nadalje, povezanost pokazatelja strukturne i kulturne individualizacije u hrvatskom društvu analizirana je pomoću multivarijantnih regresijskih analiza, dakle tumačenjem regresijskih koeficijenata i njihove statističke značajnosti. U analizama su pokazatelji kulturne individualizacije uvršteni kao kriterijske varijable (zavisne), a pokazatelji strukturne individualizacije kao prediktorske varijable (nezavisne varijable). Varijable koje se odnose na strukturnu i kulturnu individualizaciju protežu se od mikro do makro-razine. Prijašnja empirijska istraživanja individualizacije i individualizma najvećim su dijelom bila usmjerena na pravilnosti i promjene na makro-razini. Čest je slučaj da se upotrebom raznih indeksa analiziralo razlike između društava pomoću podataka presječnih istraživanja ili podataka longitudinalnih istraživanja, koja istraživanja uključuju nekoliko valova provedbe i koji su podaci potom ujedinjeni s namjerom utvrđivanja trajnih razlika između društava.

Uz neke metode po uzoru na takva istraživanja, poglavito u testiranju hipoteza koje se odnose na hrvatsko društvo, dio našeg empirijskog istraživanja uključuje analize koje se protežu na trima razinama: pojedinci, države u određenoj vremenskoj točki (*time-variant* varijable) i države u cijelom promatranom razdoblju (*time-invariant* varijable). Osim toga, statističkom obradom podataka osigurao se uvid u razlike pokazatelja unutar države (eng. *within effect*) i između država (eng. *between effect*). Dakle, osim presječnih (kros-sekcijskih) komponenti, dobiven je i uvid u longitudinalne komponente odnosa odabranih zavisnih i nezavisnih varijabli.

Važno je eksplicirati da vrijednosti nezavisne varijable mogu utjecati na zavisne varijable na pojedinačnoj razini, ali i na jednoj ili više kontekstualnih ili grupnih razina. Višerazinska

regresijska analiza svojevrsno je produženje multivarijatne regresije i korisna je kada postoji grupiranje podataka koje je povezano s ishodima koji se istražuju. Višerazinskim regresijskim modelima možemo testirati prediktore na različitim razinama. Razine analize koje se nalaze u našim podacima odnose se na (1) *pojedince*, koji su ugniježđeni u države u određenoj vremenskoj točki – (2) *države-valove*, te klastere koje čine svi sudionici iz svih valova istraživanja koji dolaze iz iste (3) *države*. U takvim situacijama, ponajviše zbog korelacije između reziduala, nije posve ispravno upotrebljavati običnu regresiju nego upravo višerazinske modele.

U svrhu višerazinske regresijske analize upotrebljen je višerazinski regresijski model koji je razvio Malcom Fairbrother (2014). Metode kojima se služio specifične su po tome što zahvaćaju longitudinalnu komponentu ponovljenih kros-sekcijskih istraživanja (studija trenda) koja nemaju klasične panel podatke, to jest nisu provedena na istim ispitanicima već na probabilističkim uzorcima istih klastera (država). Primjenjivost tih metoda za empirijska istraživanja raznih procesa poput individualizacije jest golema.

Prije negoli izložimo rezultate provedenih analiza, detaljnije ćemo opisati operacionalizaciju koncepata, odnosno indikatora o kojima je već bilo riječi na teorijskoj razini u dijelu konceptualizacije. Slijedi pregled odabranih indikatora i opis konstrukcija korištenih indeksa i skala te njihove dimenzionalnosti i pouzdanosti.

6.1. Operacionalizacija strukturne individualizacije

Indikatori strukturne individualizacije, koje temeljimo na ranije izloženom teorijsko-konceptualnom okviru, proizlaze iz domena obitelji, religije, rada, politike i životnih stilova. Ti indikatori odnose se na isklopljenost iz tradicionalnih institucija, pripadajućih uloga i obrazaca ponašanja koji su karakteristični za tradicionalne i rano-moderne društvene strukture. Drugim riječima, svi indikatori odražavaju želju za autonomijom i visoko valoriziraju slobodu osobnog izbora.

Indikatori uključuju kompozitne mjere stavova, samoprocjena i praksi na razini pojedinca i razini društva koje su u skladu s postavkama strukturne individualizacije. U nastavku slijedi opis njihove operacionalizacije. Domene i pokazatelji strukturne individualizacije vidljivi su u Tablici 3.

Tablica 3. Domene i pokazatelji strukturne individualizacije

<i>Domena</i>	<i>Pokazatelj</i>
Obitelj	Detradicionalizacija obitelji (indeks)
Religija	Sekularizacija (skala)
Rad	Detradicionalizacija radne etike (skala)
Politika	Subpoliticizacija (skala)
Životni stilovi	Heterogenizacija (koeficijenti varijabilnosti)

Premda su dosadašnja istraživanja pokazala da je strukturna individualizacija višedimenzionalan fenomen (vidi: Halman, 1996), provjerili smo korelacije¹⁰ kompozitnih skala i indeksa koji će biti predstavljeni u nastavku i utvrdili da su statistički značajno povezani. Korelacije pokazatelja prikazane su u Tablici 4.

Tablica 4. Pearsonove korelacije pokazatelja strukturne individualizacije (Hrvatska/Europa)

	Detrad. obitelji	Sekularizacija	Detrad. radne etike	Subpolitika
Detrad. obitelji	1	,434** / ,384**	,228** / ,287**	,238** / ,354**
Sekularizacija		1	,122** / ,177**	,114** / ,178**
Detrad. radne etike			1	,112** / ,229**
Subpolitika				1

¹⁰ Pearsonovi koeficijenti korelacije na ujedinenom uzorku za Hrvatsku/Europu (svi valovi); ** p<0,01.

6.1.1. Detradicionalizacija obitelji

U teorijskoj konceptualizaciji istaknuli smo da je suvremeni obiteljski život zahvaćen procesom strukturne individualizacije te da više ne dolazi sa zadanim skupom obaveza i mogućnosti. Brak se sve češće shvaća kao jedan od mogućih modaliteta zajedničkog života partnera, ali ne nužno i doživotan. Često se razmišlja o mogućnosti razvoda, koji je danas u svijetu prisutniji nego što je bio prije nekoliko desetljeća, što ide u prilog tezi o deinstitucionalizaciji obitelji. Obitelj poprima nove oblike, kao što su istospolne zajednice, razni oblici kohabitacija i obitelji bez djece (vidi: Elliott i Lemert, 2006).

U konceptualizaciji smo naznačili da je jedan od ključnih pokazatelja strukturne individualizacije odmak od tradicionalno propisanih pravila. Strukturna individualizacija uključuje zauzimanje permissivnijeg stava prema slobodnom izboru u području obitelji, intimnih odnosa i seksualnosti. Pomoću varijabli koje ukazuju na detradicionalizaciju u području obitelji konstruirali smo indeks detradicionalizacije obitelji u obliku zbroja pozitivnih odgovora (*Cronbachov alfa* iznosio je 0,65 za Hrvatsku i 0,667 na ujedinenom uzorku odabranih europskih zemalja).

Sljedeće čestice upotrijebljene su za konstrukciju indeksa¹¹:

- Opravdanost razvoda
- Opravdanost homoseksualnosti
- Opravdanost pobačaja
- Neslaganje s tvrdnjom „Zaposlenje je u redu, ali žene zapravo žele dom i djecu“¹²
- Slaganje s tvrdnjom „Brak je zastarjela institucija“¹³

Na makro-razini, u analizu smo kao indikatore detradicionalizacije obitelji uključili proporcije sudionika EVS-a (ili stopama na razini društva – podaci EUROSTAT-a (2022) i Ujedinjenih naroda (2022)) koji ispunjavaju dotične kriterije, odnosno pripadaju nekoj od skupina koje ukazuju

¹¹ U slučaju opravdavanja razvoda, homoseksualnosti i pobačaja originalne su čestice, sa skalom procjene od 1 do 10, rekodirane u dihotomne varijable s vrijednostima 0 i 1. Odgovori u rasponu od 1 do 5 (neodobranje) rekodirani su u vrijednost 0, a odgovori u rasponu od 6 do 10 (odobranje) rekodirani su u vrijednost 1.

¹² Originalna varijabla sa skalom procjene od 1–4 (1–potpuno se slažem; 2–slažem se; 3–ne slažem se; 4–uopće se ne slažem) rekodirana je u dihotomnu varijablu (0–„potpuno se slažem“ i „slažem se“ / 1–„ne slažem se“ i „uopće se ne slažem“).

¹³ Varijabla je zadržana u originalnom obliku (1 – slažem se; 0 – ne slažem se).

na detradicionalizaciju. Varijable koje smo stvorili agregiranjem podataka EVS-a ili preuzimanjem iz drugih gore navedenih baza odnose se na razvode, kohabitaciju prije braka i prosječnu dob pri sklapanju prvog braka. Popis i kratki opisi tih indikatora na makro-razini prikazan je u Tablici 5.

Tablica 5. Čestice detradicionalizacije obitelji na makro-razini

Razvodi	Stopa razvoda (na 1000 stanovnika)
Kohabitacija prije braka	Proporcija osoba koje su živjele s partnerom prije braka
Dob sklapanja prvog braka (M/Ž)	Prosječna dob sklapanja prvog braka

6.1.2. Sekularizacija

Sekularizaciju smo operacionalizirali pomoću četiriju varijabli. Osim što su u skladu s teorijskom konceptualizacijom, pojavljuju se u svim valovima istraživanja i stoga omogućavaju analizu trenda u svim trima vremenskim točkama.

Varijable koje su bile pokazatelji sekularizacije bile su sljedeće:

- *Učestalost pohađanja religijskih obreda.* Skala procjene pridružena ovoj čestici kodirana je tako da ima četiri stupnja – (1) jednom tjedno ili češće, (2) jednom mjesečno, (3) na određene blagdane ili jednom godišnje, (4) rjeđe nego jednom godišnje ili nikad.
- *Povjerenje u Crkvu.* Na pitanje o tome koliko vjeruju Crkvi kao instituciji, sudionici su mogli ponuditi jedan od četiri odgovora na skali procjene: (1) jako, (2) prilično, (3) ne baš, (4) nimalo.
- *Vjerovanje u religijske dogme.* Konstruirana varijabla s vrijednostima između 1 i 4; sudionicima koji ne vjeruju ili nisu sigurni u postojanje (1) *boga*, (2) *pakla* ili (3) *raja* dodijeljeni je po jedan bod za svaku od navedenih crkvenih dogmi. Nakon toga, rezultati

od 0 do 3 transponirani su u rezultate od 1 do 4 (1 – vjeruje u sve dogme; 2 – ne vjeruje u jednu od tri; 3 – ne vjeruje u dvije od tri; 4 – ne vjeruje niti u jednu dogmu).

- *Važnost religije u životu.* Skala procjene važnosti religije u životu imala je četiri stupnja: (1) veoma važna, (2) važna), (3) nevažna i (4) uopće nije važna.

Pomoću četiriju navedenih varijabli konstruirana je kompozitna skala sekularizacije vrlo dobre pouzdanosti¹⁴, *Cronbachov alfa* koeficijent pouzdanosti iznosio je 0,83, s prosječnim korelacijama između čestica 0,55. Konačni rezultat na skali bila je aritmetička sredina izračunata na četirima česticama, pri čemu viši rezultat ukazuje na viši stupanj sekularizacije.

Dimenzionalnost skale (Tablica 6) provjerena je pomoću faktorske analize (analiza glavnih komponenti). Kaiser-Meyer-Okin (0,813) i Bartlettov test ($p < 0,01$) potvrdili su da čestice ispunjavaju preduvjete za provedbu faktorske analize. Nakon analize glavnih komponenti s GK kriterijem ekstrakcije faktora, zadržan je jedan faktor kojim je objašnjeno 66,7% varijance. Jedan faktor ekstrahiran je i na ujedinjenom uzorku odabranih europskih država, a koji tumači 66,52% varijance.

Tablica 6. Faktorska opterećenja čestica sekularizacije

	Faktor
	1
Važnost religije	0,847
Pohađanje obreda	0,809
Povjerenje u Crkvu	0,804
Religijske dogme	0,802

¹⁴ Za Europu koeficijent pouzdanosti iznosio je 0,83.

6.1.3. Detradicionalizacija radne etike

Inherentna važnost rada kao životne domene, koja je u razdoblju rane modernosti bila iznimno značajna u konstrukciji identiteta, procjenjivana je pomoću pet čestica koje su bile prisutne u valovima istraživanja EVS-a koje promatramo. Podsjetimo, strukturna individualizacija pretpostavlja individualiziran odnos prema radu u kojem rad gubi tradicionalno značenje i središnje mjesto u životima pojedinaca (kao što je to slučaj u manjim i tradicionalnijim zajednicama) te postaje samo jednom od platformi ispunjavanja individualnih potreba pojedinca. Sljedeće su čestice upotrijebljene:

- Posao uvijek treba biti na prvom mjestu, čak i nauštrb slobodnog vremena.
- Da biste potpuno razvili svoje talente, trebate imati posao.
- Ljudi koji ne rade postanu lijeni.
- Rad je dužnost.
- Ponižavajuće je uzeti novac koji niste zaradili.

Zadržane su originalne skale procjene Likertovog tipa: 1 – „potpuno se slažem“, 2 – „slažem se“, 3 – „niti se slažem, niti se ne slažem“, 4 – „ne slažem se“, 5 – „potpuno se ne slažem“. Usmjerenost skala upravo odgovara našoj konceptualizaciji, tako da veći rezultat na skali, to jest neslaganje s navedenim česticama, ukazuje na veći stupanj strukturne individualizacije u domeni radne etike. Prije konstrukcije skale provedena je faktorska analiza (Tablica 7) navedenog skupa čestica. Kaiser-Meyer-Okin (0,764) i Bartlettov test ($p < 0,01$) potvrdili su da čestice ispunjavaju preduvjete za provedbu faktorske analize. Na temelju GK kriterija zadržan je jedan faktor kojim je objašnjeno 43,64% varijance¹⁵.

¹⁵ Jedan faktor zadržan je i na ujedinenom uzorku europskih zemalja, sa 47,45% varijance.

Tablica 7. Faktorska opterećenja čestica detradicionalizacije radne etike

	Faktor
	1
Rad je dužnost.	,711
Posao uvijek treba biti na prvom mjestu, pa i ako to znači manje slobodnog vremena.	,689
Da biste potpuno razvili svoje talente, morate imati posao.	,646
Ljudi koji ne rade postanu lijeni.	,630
Ponižavajuće je uzeti novac koji niste zaradili.	,622

Budući da je konstrukt jednodimenzionalan, od navedenih čestica konstruirali smo kompozitnu skalu na kojoj je rezultat sudionika bio predstavljen aritmetičkom sredinom rezultata odabranih čestica. Skala je bila prihvatljive pouzdanosti, s *Cronbachovim alfa* koeficijentom u iznosu od 0,639 u slučaju hrvatskog društva i 0,725 na ujedinenom uzorku europskih zemalja.

6.1.4. Subpolitika

U domeni politike, strukturalna individualizacija znači da dolazi do promjena koje izmiču mogućnostima interveniranja tradicionalnog demokratskog političkog sistema, točnije da političke institucije postaju upravljačima neplaniranog i nepredvidivog razvoja koji nagrizava dotadašnje socijalno-strukturalne preduvjete za politički konsenzus. Otežano je postizanje konsenzusa između pojedinaca i skupina na mikro-razini s reprezentativnim tijelima sukobljenih interesa na makro-razini.

Zbog toga se politička uključenost povećava na mikro-razini, a *sub*-političkim se djelovanjem, ulaskom pojedinaca kao pojedinaca u političku arenu koja je u staroj konstelaciji bila rezervirana samo za kolektivne aktere, nastoji utjecati na promjenu. Umjesto korištenja tradicionalnih kanala

participacije, poput glasovanja i članstva u stranci, kupovna se moć pojedinaca može koristiti kako bi se doprinijelo promjenama.

Subpolitičko djelovanje operacionalizirano je pomoću četiriju čestica iz upitnika koje su bile prisutne u valovima istraživanja iz 1999., 2008., i 2018. godine, a odnose se na:

- Potpisivanje peticija
- Sudjelovanje u bojkotima
- Sudjelovanje u prosvjedima
- Sudjelovanje u neslužbenim štrajkovima

Pridružene skale procjene bile su one od triju stupnjeva: (1) nikad ne bih sudjelovao/la, (2) mogao/la bih sudjelovati i (3) sudjelovao/la sam.

Pomoću tih čestica konstruirana je skala subpolitičkog djelovanja. Prije konstrukcije skale provedena je faktorska analiza. Kaiser-Meyer-Okin (0,767) i Bartlettov test ($p < 0,01$) potvrdili su da čestice ispunjavaju preduvjete za provedbu faktorske analize (Tablica 8). Analizom glavnih komponenti s GK kriterijem ekstrahiran je jedan faktor kojim je objašnjeno 61,46% varijance¹⁶. Pouzdanost skale bila je dobra, *Cronbachov alfa* iznosio je 0,785 za hrvatsko društvo i 0,735 za Europu.

¹⁶ Jedan faktor ekstrahiran je i na ujedinenom uzorku odabranih europskih država, sa 65,82% objašnjene varijance.

Tablica 8. Faktorska opterećenja čestica subpolitike

	Faktor
	1
Bojkoti	0,851
Prosvjedi	0,846
Neslužbeni štrajkovi	0,763
Peticije	0,661

6.1.5. Heterogenizacija životnih stilova

Budući da standardni, tradicionalno prevladavajući modusi življenja nestaju te jednoznačne smjernice slabe, očekuje se i sve veća raznolikost ljudi po pitanju životnog stila. Rastuća sloboda, koja je ujedno i potka teze o procesu strukturne individualizacije, implicira pluralizaciju različitih načina vođenja života koje pojedinci sve samostalnije odabiru.

Pluralizacija ili heterogenizacija životnih stilova operacionalizirana je kao prosječan koeficijent varijabilnosti, izračunat na česticama koje se odnose na važnost pojedinih domena života:

- Obitelj
- Religija
- Posao
- Slobodno vrijeme
- Prijatelji i poznanici
- Politika

Skale procjene pridružene svakoj domeni bile su one od četiriju stupnjeva: 1 – veoma važno, 2 – važno, 3 – nevažno, 4 – posve nevažno. Koeficijent varijabilnosti računa se tako da se standardna devijacija neke varijable podijeli s aritmetičkom sredinom te varijable ($V=s/\bar{x}$). Taj postupak standardizira prosječna odstupanja od prosjeka na skalu od 0 do 1. Veći koeficijent varijabilnosti, dakako, ukazuje na veću prosječnu razliku između sudionika, što implicira veću heterogenizaciju. Koeficijenti varijabilnosti računati su odvojeno za svaku *državu-val*, zasebno za svaku od navedenih domena. Nakon toga su izračunati prosječni koeficijenti varijabilnosti za svaku državu (eng. *grand mean*). Rezultati svake pojedine *države-vala* bili su centrirani prema ukupnom prosjeku države, a u svrhu provedbe višerazinskih regresijskih analiza. U tom obliku su, dakle, ukazivali na relativnu heterogenizaciju životnih stilova u državi u određenom trenutku u odnosu na prosječni stupanj heterogenizacije u svim trima vremenskim točkama. Osim te longitudinalne komponente, u analize su kao varijable koje imaju stalne vrijednosti (eng. *time-invariant* varijable) uvršteni ukupni prosjeci država (eng. *group mean*).

6.2. Operacionalizacija kulturne individualizacije

Kulturna je individualizacija konceptualizirana kao porast individualizma u smislu univerzalne kulturne dimenzije koja je povezana s nižim razinama altruizma, samo-interesom te opadanjem kolektivističkih vrijednosti i društvene odgovornosti (vidi: Triandis, 1995; Hofstede 1980; Putnam, 2000). Operacionalizirana je pomoću triju pokazatelja: ekonomski individualizam, egoistični individualizam i anomijski individualizam. Svaki od navedenih pokazatelja operacionaliziran je u obliku indeksa ili skale upotrebom manifestnih čestica iz baza EVS-a. U nastavku slijedi pregled mjernih karakteristika korištenih instrumenata i provjera njihove pouzdanosti i dimenzionalnosti.

6.2.1. Ekonomski individualizam

U ekonomskoj se domeni kulturna individualizacija odražava u stavovima koji propagiraju smanjenu ulogu države i jačanje konkurencije među pojedincima unutar mehanizama slobodnog tržišta. Premda socijalna država u određenim situacijama štiti pojedince koji gube u tržišnoj utakmici, prevladavajući stavovi kulturno individualiziranih osoba afirmativni su prema slobodi

izbora, konkurenciji, jačanju privatnog vlasništva i prihodima prema individualnim zaslugama. Prema tome, čestice iz baze EVS-a koje su odabrane za indikatore kulturne individualizacije i pomoću kojih je konstruiran indeks ekonomske individualizacije prikazane su u Tablici 9.

Tablica 9. Čestice ekonomskog individualizma

<u>1</u>	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Pojedinci trebaju više brinuti o sebi.	Država treba više skrbiti o svima.								
Nezaposleni trebaju prihvatiti svaki ponuđeni posao ili izgubiti naknadu za zaposlene i ostale pogodnosti.	Nezaposleni imaju pravo odbiti posao koji ne žele.								
Konkurencija je dobra.	Konkurencija je štetna.								
Treba više poticati trud pojedinca.	Prihodi trebaju biti jednaki.								
Potrebno je više privatnih tvrtki.	Potrebno je više državnih poduzeća.								

Na suprotnim polovima skale procjene nalazila se jedna od dvije tvrdnje koje su suprotne iz perspektive ekonomske individualizacije. Pomoću tih čestica konstruiran je indeks tako da su sudionici dobili po jedan bod za svaku vrijednost „1“ koju su označili, to jest za svako maksimalno slaganje s tvrdnjama koje ukazuju na ekonomski individualizam. Pouzdanost indeksa provjerena je pomoću *Cronbachovog alfa* koeficijenta pouzdanosti, a koji je iznosio prihvatljivih 0,60 za hrvatsko društvo i 0,64 na ujedinenom uzorku iz europskih država.

6.2.2. Egoistični individualizam

Vrijednosti kulturne individualizacije mogu se prepoznati u niskim razinama altruizma i solidarnosti prema drugim društvenim skupinama koje nas okružuju. Ta pesimističnija vizija individualizma pretpostavlja da individualizacija potiče kulturno ozračje u kojem se uspjehe i neuspjehe razmatra na individualnoj osnovi, odnosno svjetonazor prema kojem je svatko odgovoran sam za sebe. Pokazatelji kulturne individualizacije u smislu desolidarizacije koje smo upotrijebili u empirijskim analizama bile su čestice koje su mjerile brigu za životne uvjete navedenih skupina:

- Ljudi u susjedstvu
- Ljudi u županiji (regiji)
- Ljudi u državi
- Starije osobe u vašoj zemlji
- Nezaposleni u vašoj zemlji
- Bolesni i invalidi u vašoj zemlji

Česticama su u upitniku bile pridružene skale procjene od pet stupnjeva: (1) jako, (2) prilično, (3) donekle, (4) ne baš, (5) nimalo. U tom obliku viši rezultati ukazuju na višu razinu egoističnog individualizma i indiferentnosti prema drugima.

U svrhu provjere dimenzionalnosti navedenih čestica provedena je konfirmacijska faktorska analiza. Kaiser-Meyer-Okin (0,779) i Bartlettov test ($p < 0,01$) dali su rezultate koji ukazuju na pogodnost podataka za provođenje faktorske analize. Na temelju GK kriterija zadržana su dva faktora. Pomoću tih dvaju faktora objašnjeno je 78,51% varijance (prvi faktor 55,97%, a drugi 22,54%)¹⁷. Nakon *Oblimin* rotacije, čestice koje se odnose na *identitetsku indiferentnost* (nebriga za susjede, ljude iz županije i države) tvorile su jednu dimenziju, dok su drugu dimenziju činile čestice koje se odnose na *socijalnu indiferentnost* (prema bolesnima i invalidima, starijima i nezaposlenima), a povezanost (r) navedenih dimenzija iznosila je ,419. Saturacije čestica vidljive su u Tablici 10.

¹⁷ Dva faktora (istovjetna onima na uzorku hrvatskog društva) ekstrahirana su i na uzorku europskih zemalja te zajedno objašnjavaju 76,57% varijance.

Tablica 10. Matrica strukture *Oblimin* rotacije

	Faktor		
	1	2	
Ljudi iz županije	0,934	0,390	<i>Identitetska indiferentnost</i>
Ljudi iz države	0,878	0,416	
Ljudi iz susjedstva	0,860	0,324	
Starije osobe u državi	0,415	0,887	<i>Socijalna indiferentnost</i>
Bolesni i invalidi u državi	0,331	0,885	
Nezaposleni u državi	0,368	0,866	

Nakon što su utvrđene dvije dimenzije solidarnosti, konstruirane su dvije kompozitne skale: *identitetska indiferentnost* i *socijalna indiferentnost*. Skala identitetske indiferentnosti bila je vrlo pouzdana, *Cronbachov alfa* iznosio je 0,870 za Hrvatsku i 0,866 za Europu. Skala socijalne indiferentnosti također je bila vrlo pouzdana, s *Cronbachovim alfa* 0,852 za Hrvatsku i 0,819 na ujedinenom uzorku odabranih europskih država. Rezultat sudionika na skalama identitetske i socijalne indiferentnosti bio je njihov prosječan rezultat na dotičnim česticama.

6.2.3. Anomijski individualizam

Anomijski individualizam koncipirali smo kao ekscesivni, ekstremni oblik individualizma, to jest kao svjetonazor prema kojem je osobna dobit najvažnija, iako može štetiti kolektivnim interesima. Pomoću triju čestica iz EVS-a, koje su mjerile opravdavanja oportunističkog djelovanja kojim se krše formalne društvene norme na skali procjene od 1 (nikad nije opravdano) do 10 (uvijek je opravdano), konstruirali smo skalu anomijskog individualizma:

- Tražiti od države naknadu na koju nemate pravo.
- Varati u poreznoj prijavi ako se ukaže prilika.
- Primati mito na radnom mjestu.

Faktorskom analizom utvrđeno je da sve tri čestice imaju visoka opterećenja na jednom faktoru, a koji je zadržan na temelju GK kriterija ($KMO = 0,659$; Bartlettov test sferičnosti $p > 0,01$)¹⁸. Pouzdanost skale provjerena je *Cronbachovim alfa* koeficijentom koji je iznosio prihvatljivih 0,688 u slučaju hrvatskog društva i 0,691 na ujedinenom uzorku odabranih europskih zemalja. Saturacije čestica prikazane su u Tablici 11.

Tablica 11. Faktorska opterećenja čestica anomijskog individualizma

	Faktor (1)
Tražiti od države naknadu na koju nemate pravo.	0,748
Varati u poreznoj prijavi ako se ukaže prilika.	0,818
Primati mito na radnom mjestu.	0,788

¹⁸ Na temelju analize glavnih komponenti na ujedinenom uzorku europskih država i GK kriterija također je zadržan jedan faktor koji tumači 62,1% varijance.

7. REZULTATI

U prvom se dijelu poglavlja izlažu rezultati koji će poslužiti testiranju hipoteza koje postuliraju rastući trend strukturne i kulturne individualizacije:

H2: Prisutan je rastući trend kulturne individualizacije.

H3: Prisutan je rastući trend strukturne individualizacije.

U drugom se dijelu testiraju radne hipoteze koje postuliraju povezanosti pokazatelja kulturne individualizacije s pokazateljima strukturne individualizacije:

H4: Ekonomski individualizam pozitivno je povezan sa strukturnom individualizacijom.

H5: Solidarnost je negativno povezana sa strukturnom individualizacijom.

H6: Anomijski individualizam pozitivno je povezan sa strukturnom individualizacijom.

Rezultati analiza najprije se predstavljaju u kontekstu hrvatskog društva, a potom i u kontekstu odabranih europskih zemalja. U svrhu boljeg razumijevanja povezanosti strukturne i kulturne individualizacije upotrebljeni su i višerazinski regresijski modeli koji upotpunjuju rezultate dobivene korištenjem varijabli jedne (mikro) razine.

U raspravi koja slijedi nakon izlaganja rezultata pozornost posvećujemo glavnoj hipotezi disertacije:

H1: Kulturna individualizacija povezana je sa strukturnom individualizacijom.

7.1. Trendovi pokazatelja strukturne individualizacije

U nastavku analiziramo trendove strukturne individualizacije na temelju odabranih pokazatelja: *detradicionalizacija obitelji*, *sekularizacija*, *detradicionalizacija radne etike*, *subpolitizacija* i *heterogenizacija*. Svaki od pokazatelja analiziran je zasebno, najprije na razini hrvatskog društva, a zatim i u kontekstu odabranih europskih zemalja (koje se pojavljuju u svim tima valovima istraživanja).

7.1.1. Detradicionalizacija obitelji

Stopa razvoda (broj razvoda na 1000 stanovnika) u konstantnom je porastu u trima promatranim vremenskim točkama. U prvom valu istraživanja stopa je iznosila 0,8 razvoda na 1000 stanovnika, da bi se 2018. povećala na 1,5. Podaci EVS-a kažu da je u prvom valu istraživanja 3,6% sudionika spadalo u kategoriju razvedenih, 2008. 3,9%, a 2018. godine 8,6% sudionika bilo je razvedeno.

Prosječna dob sklapanja prvog braka bila je u porastu i kod žena i kod muškaraca, s time da je, u skladu s poznatom pravilnošću, kod muškaraca taj prosjek nešto viši. U 2018. godini, muškarci su prvi brak prosječno sklapali s 31 godinom, a žene s 29 godina. Od 1999. do 2018. godine prosječna dob sklapanja prvog braka povećala se za 2,7 godina za muškarce i 3,4 godine za žene.

Prema podacima EVS-a, postotak osoba koje su kohabitirale prije braka između prvog i trećeg promatranog vala istraživanja rapidno se povećao. Godine 1999. 8,9% sudionika u nekom je trenutku bilo u kohabitaciji, 2008. godine kohabitiralo je 22,4%, a 2018. godine postotak je ponovno porastao i iznosio je 28,7%.

Na temelju kretanja makro-pokazatelja strukturne individualizacije u domeni obitelji može se zaključiti da taj proces u toj domeni u hrvatskom društvu doista jača (Tablica 12). Svi odabrani pokazatelji najviše su vrijednosti imali u posljednjoj vremenskoj točki, a porast je bio konstantan, no sa značajno manjim razlikama između prvog i drugog vala.

Tablica 12. Pokazatelji strukturne individualizacije u domeni obitelji u Hrvatskoj

	1999.	2008.	2018.
Stopa razvoda (<i>n</i> na 1000 stanovnika)	0,8	1,2	1,5
Razvedeni (%)	3,6	3,9	8,6
Prosječna dob sklapanja prvog braka (M)	28,6	29,7	31,3
Prosječna dob sklapanja prvog braka (Ž)	25,3	26,8	28,7
Kohabitacija prije braka (%)	8,9	22,4	34,8

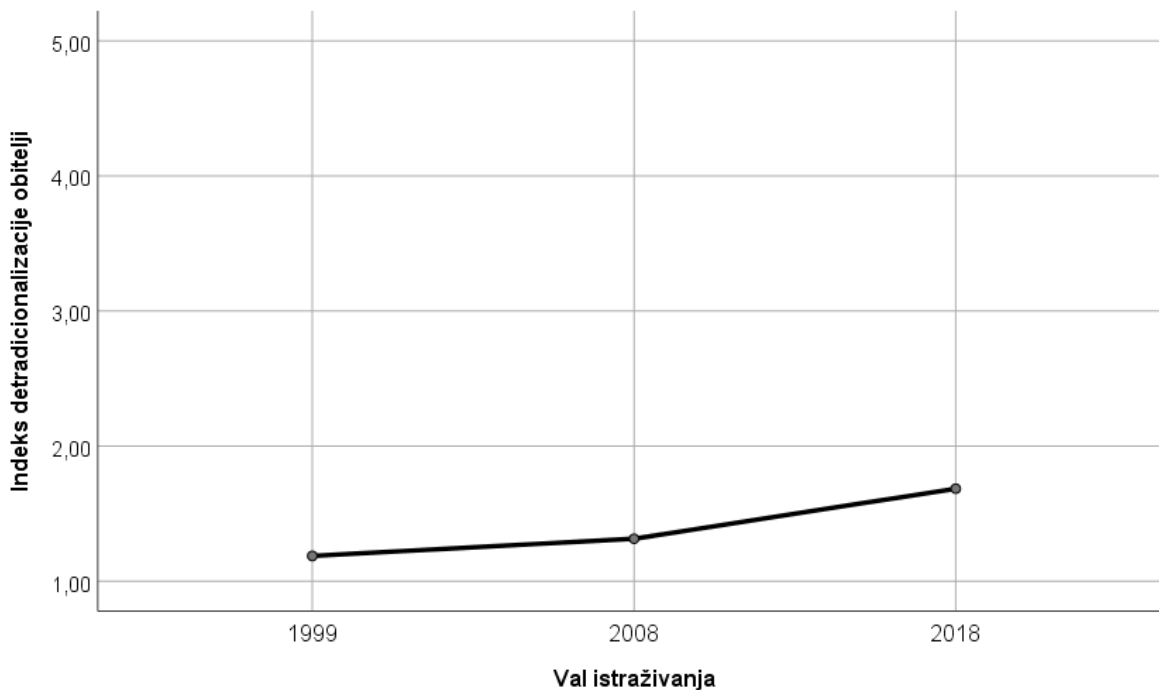
Trendovi čestica koje su odabrane za konstrukciju indeksa detradicionalizacije obitelji gotovo da su jednoznačni. Sve čestice, osim neslaganja s ulogom žene kao majke i kućanice, imale su najveće proporcije 2018. godine i u konstantnom su porastu (osim stava da je brak zastarjela institucija, a čija proporcija stagnira od 2008. do 2018. godine). Analogno tome, u Tablici 13 vidljivo je da je i prosječna vrijednost indeksa detradicionalizacije bila u konstantnom porastu.

Tablica 13. Postotci/prosječne vrijednosti čestica/indeksa detradicionalizacije obitelji u Hrvatskoj

	1999.	2008.	2018.
Opravdavanje homoseksualnosti (%)	13,3	12,3	26,2
Opravdavanje pobačaja (%)	23,2	22,0	34,3
Opravdavanje razvoda (%)	30,2	33,7	45,1
Tradicionalna uloga žene ¹⁹ (%)	41,8	46,2	45,7
Brak je zastarjela institucija (%)	10,4	17,5	20,8
Indeks detradicionalizacije obitelji (teorijski raspon: 0–5)	1,19	1,31	1,68

¹⁹ Neslaganje s tvrdnjom „Zaposlenje je u redu, ali žene zapravo žele dom i djecu“.

Indeks detradicionalizacije obitelji, čije se moguće vrijednosti kreću u rasponu od 0 do 5, ni u jednom valu istraživanja nije imao prosječnu vrijednost veću od 1,68, što ukazuje na to da je hrvatsko društvo, barem što se tiče odabranih pokazatelja, još uvijek prilično tradicionalno. Međutim, trend jasno ukazuje na proces detradicionalizacije (Slika 3).

Slika 3. Trend detradicionalizacije obitelji u hrvatskom društvu (indeks; teorijski raspon: 0–5)

U Tablici 14 vidljivo je da su postotci najnižih vrijednosti na indeksu u opadanju, dok je svakim uzastopnim valom istraživanja najvećih vrijednosti sve više. Taj nalaz, analogan prosječnim vrijednostima indeksa, također potvrđuje tezu o rastućem trendu detradicionalizacije obitelji.

Valja naglasiti da je najniža vrijednost (0) u zadnjem valu istraživanja bila zastupljena sa značajnih 28,4%, a druga najniža vrijednost (1) sa 26,3%. Dakle, više od pola sudionika imalo je najmanji ili drugi najmanji rezultat na indeksu te bismo ih mogli okarakterizirati kao skupinu najtradicionalnijih sudionika.

Prema tome, na temelju izložene deskriptivne analize utvrđeno je to da se u hrvatskom društvu od 1999. do 2018. godine doista odvija proces detradicionalizacije obitelji, kao jedan vid šireg procesa strukturne individualizacije, ali također i to da je većina sudionika i dalje tradicionalna.

Tablica 14. Postotci rezultata na indeksu detradicionalizacije obitelji (hrvatsko društvo)

Rezultat na indeksu	1999.	2008.	2018.
0	38,0	34,3	28,4
1	30,3	30,0	26,3
2	14,4	17,2	15,9
3	10,4	9,8	12,6
4	6,1	6,1	11,5
5	0,8	2,6	5,3

Europski kontekst

U odnosu na druge europske države koje su sudjelovale u svim trima valovima EVS-a, podaci za Hrvatsku koji se tiču kohabitacije prije braka (Tablica 15) pokazuju da se hrvatsko društvo u prvom valu istraživanja nalazilo u skupini zemalja s najmanjom proporcijom osoba koje su živjele u kohabitaciji (0,09). Među državama s rezultatima manjima od 0,1 bile su još samo Italija i Slovačka. U drugom valu istraživanja Hrvatska zauzima 16. rang (proporcija 0,22), a u trećem valu istraživanja 14. rang (0,35) od 24 promatrane države. Bivše socijalističke zemlje, među kojima je i Hrvatska, konstantno su ostvarivale značajno niže rezultate na tom pokazatelju, no prisutan je generalan trend porasta proporcija onih koji su kohabitali prije braka. Ukupni prosjek porastao je s 0,23 (1999.) na 0,41 (2018. godine).

Tablica 15. Kohabitacija prije braka u Europi (proporcija)

	1999.		2008.		2018.	
1	Danska	0,47	Island	0,69	Island	0,74
2	Francuska	0,47	Danska	0,67	Danska	0,70
3	Švedska	0,47	Finska	0,61	Švedska	0,56
4	Island	0,39	Švedska	0,48	Finska	0,55
5	Njemačka	0,37	Austrija	0,48	Njemačka	0,52
6	Estonija	0,34	Francuska	0,44	Estonija	0,51
7	Nizozemska	0,28	Estonija	0,43	Francuska	0,50
8	Austrija	0,27	Nizozemska	0,38	Nizozemska	0,49
9	Slovenija	0,27	Češka	0,35	Austrija	0,46
10	Velika Britanija	0,24	Velika Britanija	0,35	Mađarska	0,45
11	Mađarska	0,21	Njemačka	0,35	Češka	0,41
12	Bjelorusija	0,21	Rusija	0,31	Velika Britanija	0,40
13	Finska	0,20	Mađarska	0,30	Rusija	0,36
14	Španjolska	0,20	Litva	0,28	Hrvatska	0,35
15	Češka	0,20	Rumunjska	0,25	Bjelorusija	0,35
16	Rusija	0,17	Hrvatska	0,22	Rumunjska	0,34
17	Rumunjska	0,15	Bjelorusija	0,21	Slovenija	0,34
18	Bugarska	0,14	Bugarska	0,20	Litva	0,31
19	Litva	0,13	Slovenija	0,20	Poljska	0,29
20	Portugal	0,13	Poljska	0,19	Bugarska	0,25
21	Poljska	0,12	Španjolska	0,19	Slovačka	0,25
22	Hrvatska	0,09	Slovačka	0,14	Španjolska	0,24
23	Italija	0,09	Portugal	0,12	Italija	0,16
24	Slovačka	0,06	Italija	0,11	Portugal	0,13

U Tablici 16 mogu se vidjeti stope razvoda u odabranim europskim zemljama. Hrvatska pripada skupini zemalja s najmanjim brojem razvoda na 1000 stanovnika (tu su još i Španjolska i Italija s manje od 1,0 razvoda na 1000 stanovnika). Godine 1999. ta je stopa iznosila 0,8, 2008. godine 1,2 i 2018. godine 1,5. Za usporedbu, Bjelorusija, Rusija, Litva, Estonija i Finska kontinuirano imaju najveće stope razvoda, veće od 2,5 (Rusija i Bjelorusija u prosjeku iznad 4,0). Faktori koji utječu na stope razvoda očigledno su vrlo heterogeni.

Primjetno je da su među zemljama s najvišim stopama kako postsocijalističke tako i zemlje zapadne Europe. Ekonomski uvjeti u kombinaciji s manje ili više tradicionalnim društvenim normama obiteljskog života na različite načine utječu na stope razvoda. Prijašnja istraživanja pokazala su da je kohabitacija prije braka pozitivno povezana sa stopom razvoda u većini europskih zemalja; prisutnost djece negativno je povezana sa stopom razvoda; i razvod roditelja značajno povećava vjerojatnost razvoda njihove djece. Stupanj modernizacije u mnogim se istraživanjima nije pokazao kao značajni moderator povezanosti sociodemografskih pokazatelja i stope razvoda. Međutim, povezanost potonjih prediktora (kohabitacija, razvod roditelja) bila je snažnija u državama u kojima je institucionalizacija braka i povezanost braka s religijom izraženija (Amato i James, 2010).

Prema dobi sklapanja prvoga braka kod žena, još jednog pokazatelja detradicionalizacije obiteljskih formi, Hrvatska također pripada razredu s najnižim prosječnim rezultatima (Tablica 17). U posljednjem valu istraživanja, primjerice, samo Rumunjska, Litva, Rusija, Poljska i Bjelorusija imaju niže prosječne rezultate od Hrvatske. Najviše prosječne dobi sklapanja prvog braka konstantno je imala Švedska, no pri vrhu su i Danska, Finska i Island, dakle sjevernoeuropske zemlje.

Tablica 16. Stope razvoda (na 1000 stanovnika) – odabrane europske države

	1999.		2008.		2018.	
1	Bjelorusija	4,6	Rusija	5	Rusija	4,2
2	Rusija	4,3	Bjelorusija	3,8	Bjelorusija	3,4
3	Estonija	3,3	Litva	3,2	Litva	3
4	Litva	3,2	Češka	3	Danska	2,6
5	Finska	2,7	Danska	2,7	Estonija	2,5
6	Velika Britanija	2,7	Estonija	2,6	Češka	2,4
7	Danska	2,5	Finska	2,5	Finska	2,4
8	Mađarska	2,5	Mađarska	2,5	Švedska	2,4
9	Švedska	2,4	Portugal	2,5	Portugal	2,1
10	Austrija	2,3	Austrija	2,4	Španjolska	2,1
11	Češka	2,3	Slovačka	2,4	Francuska	1,9
12	Njemačka	2,3	Španjolska	2,4	Njemačka	1,9
13	Nizozemska	2,1	Njemačka	2,3	Mađarska	1,9
14	Francuska	2,0	Švedska	2,3	Nizozemska	1,9
15	Slovačka	1,8	Velika Britanija	2,2	Austrija	1,8
16	Island	1,7	Francuska	2,1	Island	1,8
17	Portugal	1,7	Nizozemska	2	Slovačka	1,8
18	Rumunjska	1,5	Bugarska	1,9	Velika Britanija	1,8
19	Bugarska	1,2	Island	1,7	Poljska	1,7
20	Poljska	1,1	Poljska	1,7	Rumunjska	1,6
21	Slovenija	1,0	Rumunjska	1,7	Bugarska	1,5
22	Španjolska	0,9	Hrvatska	1,2	Hrvatska	1,5
23	Hrvatska	0,8	Slovenija	1,1	Italija	1,5
24	Italija	0,6	Italija	0,9	Slovenija	1,2

Tablica 17. Prosječna dob sklapanja prvog braka – žene (Europa)

	2000.		2008.		2018.	
1	Švedska	30,6	Švedska	32,5	Švedska	33,9
2	Island	30,3	Danska	32,0	Španjolska	33,2
3	Danska	30,1	Island	31,9	Francuska	33,1
4	Finska	28,6	Finska	30,2	Danska	32,5
5	Njemačka	28,4	Španjolska	30,1	Portugal	32,1
6	Velika Britanija	28,2	Njemačka	30,0	Island	32
7	Španjolska	28,1	Velika Britanija	29,9	Njemačka	31,9
8	Francuska	28,0	Francuska	29,6	Finska	31,7
9	Nizozemska	27,8	Italija	29,4	Velika Britanija	31,7
10	Italija	27,6	Nizozemska	29,3	Italija	31,5
11	Austrija	27,3	Austrija	28,9	Nizozemska	30,7
12	Slovenija	26,7	Češka	28,8	Austrija	30,6
13	Češka	26,5	Slovenija	28,4	Slovenija	30,5
14	Portugal	25,7	Portugal	28,1	Mađarska	30,1
15	Hrvatska	25,3	Mađarska	27,9	Češka	29,8
16	Estonija	25,0	Estonija	27,2	Estonija	29,6
17	Bugarska	24,7	Hrvatska	26,8	Slovačka	29,3
18	Mađarska	24,7	Slovačka	26,7	Bugarska	28,7
19	Slovačka	23,9	Bugarska	26,1	Hrvatska	28,7
20	Litva	23,6	Rumunjska	25,9	Rumunjska	28,7
21	Rumunjska	23,6	Litva	25,7	Litva	28,0
22	Poljska	23,0	Rusija	25,3	Rusija	28
23	Bjelorusija	22,8	Poljska	25,0	Poljska	26,8
24	Rusija	22,6	Bjelorusija	23,9	Bjelorusija	26,0

Poznata je pravilnost da se prosječna dob sklapanja prvog braka razlikuje prema spolu. Muškarci u pravilu kasnije ulaze u brak, što je vidljivo i u našim tabličnim prikazima. Razlike između dobi sklapanja prvog braka kod muškaraca u Hrvatskoj i onih iz drugih europskih zemalja nisu bile istovjetne u trima promatranim vremenskim točkama. Godine 2000. Hrvatska je bila rangirana u sredini popisa koji sadržava 24 zemlje, da bi do 2018. godine pala u grupu s najnižom dobi sklapanja braka, premda je u apsolutnom smislu rezultat za Hrvatsku porastao. U posljednjoj su promatranoj vremenskoj točki samo Litva, Poljska, Rusija i Bjelorusija imale nižu prosječnu dob sklapanja prvog braka. Među zemljama s najvišim rezultatima nalaze se Švedska, Danska, Island, Finska i Njemačka (Tablica 18).

U svrhu analize rezultata na indeksu detradicionalizacije obitelji (Tablica 19) 24 europske države koje se javljaju u svim trima valovima istraživanja podijelili smo u dvije skupine: *postsocijalističke* (istočnoeuropske) i *zapadnoeuropske* zemlje. U prvoj skupini bile su: Bugarska, Bjelorusija, Hrvatska, Češka, Estonija, Mađarska, Litva, Poljska, Rumunjska, Rusija, Slovačka i Slovenija. U drugoj skupini nalazile su se: Austrija, Danska, Finska, Francuska, Njemačka, Island, Italija, Nizozemska, Portugal, Španjolska, Švedska i Velika Britanija.

T-testom utvrđeno je da su postsocijalističke zemlje u svim valovima istraživanja imale statistički značajno niže rezultate na indeksu detradicionalizacije obitelji od zapadnoeuropskih ($t_{1999}=-41,32$, $p<0,01$; $t_{2008}=-55,42$, $p<0,01$; $t_{2018}=-79,99$, $p<0,01$). U prvom valu postsocijalistička društva imala su aritmetičku sredinu 1,4, a zapadnoeuropska 2,16; u drugom valu 1,4 naspram 2,34; i u trećem 1,72 naspram 2,95. Rezultati kompozitnog indeksa detradicionalizacije koji su se u hrvatskom društvu kretali između 1,19 i 1,68 te ju smjestili u 19. rang (1999. i 2008.), odnosno u 17. rang (2018.). Razlika sa zemljama koje su imale najviše rezultate jest značajna, a one su ponovno bile nordijske države (Švedska 3,07 – 3,65; Danska 2,88 – 3,64).

Tablica 18. Prosječna dob sklapanja prvog braka – muškarci (Europa)

	2000.		2008.		2018.	
1	Švedska	33,1	Švedska	35,1	Švedska	36,3
2	Island	32,9	Danska	34,4	Francuska	35,2
3	Danska	32,5	Island	34,1	Španjolska	35,2
4	Njemačka	31,2	Njemačka	33,0	Island	35
5	Finska	30,9	Finska	32,5	Danska	34,9
6	Italija	30,5	Španjolska	32,2	Njemačka	34,4
7	Velika Britanija	30,5	Italija	32,1	Finska	33,9
8	Nizozemska	30,3	Velika Britanija	32,1	Italija	33,7
9	Francuska	30,2	Austrija	31,7	Portugal	33,6
10	Španjolska	30,1	Francuska	31,6	Velika Britanija	33,5
11	Austrija	29,8	Nizozemska	31,6	Austrija	32,8
12	Slovenija	29,6	Češka	31,4	Mađarska	32,8
13	Češka	28,9	Slovenija	30,9	Nizozemska	32,8
14	Hrvatska	28,6	Mađarska	30,4	Slovenija	32,6
15	Bugarska	28,1	Hrvatska	29,7	Češka	32,2
16	Estonija	27,5	Portugal	29,7	Estonija	32,1
17	Portugal	27,5	Estonija	29,6	Rumunjska	31,9
18	Mađarska	27,2	Bugarska	29,3	Slovačka	31,8
19	Rumunjska	26,9	Slovačka	29,3	Bugarska	31,7
20	Slovačka	26,4	Rumunjska	29,1	Hrvatska	31,3
21	Litva	25,7	Litva	28,0	Litva	30,3
22	Bjelorusija	25,0	Rusija	27,9	Rusija	30
23	Poljska	25,0	Poljska	26,9	Poljska	28,7
24	Rusija	24,8	Bjelorusija	26,0	Bjelorusija	28,1

Tablica 19. Vrijednosti indeksa detradicionalizacije obitelji u Europi (teorijski raspon: 0–5)

	1999.		2008.		2018.	
1	Švedska	3,07	Švedska	3,35	Švedska	3,65
2	Danska	2,88	Danska	3,14	Danska	3,64
3	Nizozemska	2,79	Finska	2,79	Nizozemska	3,50
4	Slovenija	2,47	Litva	2,62	Island	3,18
5	Finska	2,32	Island	2,60	Španjolska	3,16
6	Island	2,20	Španjolska	2,44	Finska	3,03
7	Francuska	2,08	Njemačka	2,38	Francuska	3,00
8	Njemačka	2,07	Francuska	2,33	Njemačka	2,91
9	Španjolska	2,00	Austrija	2,08	Velika Britanija	2,87
10	Velika Britanija	2,00	Velika Britanija	2,07	Austrija	2,80
11	Austrija	1,97	Slovenija	2,01	Italija	2,55
12	Češka	1,87	Češka	1,84	Slovenija	2,54
13	Portugal	1,68	Mađarska	1,55	Češka	2,24
14	Bjelorusija	1,65	Rusija	1,50	Mađarska	1,87
15	Slovačka	1,62	Slovačka	1,50	Slovačka	1,85
16	Italija	1,57	Bjelorusija	1,47	Estonija	1,78
17	Estonija	1,42	Poljska	1,44	Hrvatska	1,68
18	Bugarska	1,35	Bugarska	1,36	Bugarska	1,61
19	Hrvatska	1,19	Hrvatska	1,31	Rusija	1,57
20	Rusija	1,10	Estonija	1,20	Bjelorusija	1,54
21	Poljska	1,03	Nizozemska	1,19	Poljska	1,45
22	Mađarska	1,00	Rumunjska	1,15	Portugal	1,45
23	Rumunjska	1,00	Italija	1,07	Litva	1,44
24	Litva	0,84	Portugal	1,04	Rumunjska	1,25

7.1.2. Sekularizacija

U slučaju čestica koje su bile pokazatelji sekularizacije uočljiv je jasan rastući trend (Tablica 20). U hrvatskom su društvu pripadanje vjerskim zajednicama i pohađanje religijskih obreda opadale od 1999. do 2018. godine. Pripadanje vjerskim zajednicama u protekla je dva desetljeća opalo za 6%. Postotak onih koji idu u Crkvu manje od jednom godišnje gotovo se udvostručio, dok je postotak onih koji idu u Crkvu jednom tjedno ili češće bio u konstantnom padu. Postotak onih koji nemaju povjerenja u Crkvu porastao je s 38,4% 1999. godine na 64,8% u 2018. godini, a postotak onih koji ne vjeruju niti u jednu crkvenu dogmu (*Bog, pakao, raj*) porastao s 9,8% na 19,7%. 1999. godine bilo je samo 5,2% sudionika kojima religija uopće nije važna u životu, dok je taj postotak u posljednjem valu istraživanja porastao na 15,6%. Kretanje tih pokazatelja ukazuje na zaključak da se u hrvatskom društvu odvija sekularizacija.

Tablica 20. Postotci pokazatelja sekularizacije (Hrvatska)

	1999.	2008.	2018.
Ne pripada vjerskoj zajednici (%)	13,2	15,8	19,3
Pohađa religijske obrede rjeđe od jednom godišnje (%)	17,9	29,8	35,8
Nema povjerenja u Crkvu (%)	38,4	45,7	64,8
Ne vjeruje u boga, raj i pakao (%)	9,8	12	19,7
Religija nije važna u životu (%)	22,4	27,8	39,2

Teorijski okvir sekularizacije pretpostavlja da religija i duhovnost u životu pojedinca gube na važnosti te da dolazi do deinstitucionalizacije religioznosti – što potvrđuju podaci o odlascima u Crkvu i pripadanju religijskim zajednicama. Prosječni rezultati na svim skalama procjene čestica koje su odabrane kao indikatori sekularizacije (pohađanje religijskih obreda, povjerenje u Crkvu, vjerovanje u religijske dogme) imale su pozitivan trend (Tablica 21; Slika 4).

Primjerice, rezultati dotičnih triju valova istraživanja EVS-a pokazuju da u hrvatskom društvu povjerenje u Crkvu kao instituciju opada. Stupanj prosječnog povjerenja u Crkvu na skali od 1 (potpuno povjerenje) do 4 (potpuno nepovjerenje) 1999. godine bio je 2,27, 2008. godine bio je 2,39, a 2018. godine na razini 2,81. Prosječna nevažnost religije u životu sudionika istraživanja (na skali od 1 – „jako važna“ do 4 – „uopće nije važna“) također je porasla: 1999. bila je 2,03, 2008. bila je 2,15, dok je 2018. prosječna vrijednost bila 2,36. Sukladno ranije izloženim postotcima, prosječne vrijednosti na preostalim česticama također imaju pozitivan trend (u kontekstu sekularizacije). Prosječni rezultat na čestici pohađanja religijskih obreda popeo se s 2,37 (1999.) na 2,8 (2018.). Prosječna vrijednost na indeksu nevjerovanja u crkvene i religijske dogme porasla je s 2,06 u prvom valu na 2,32 u posljednjem valu istraživanja.

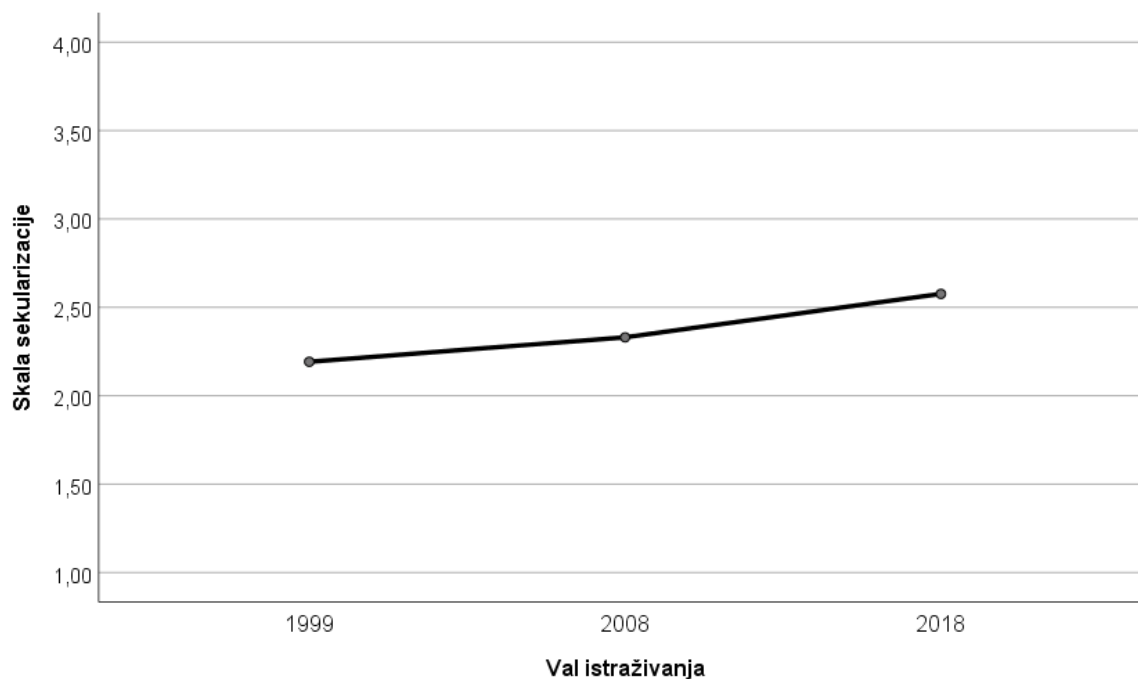
Na koncu, kompozitna skala sekularizacije u kojoj je naglasak na religijskoj individualizaciji u hrvatskom je društvu imala rastući trend. U prvom valu rezultat je bio 2,19, u drugom 2,33, dok je u trećem bio 2,58. Razlike su statistički značajne, što je utvrđeno ANOVA-testom ($F=71,98$; $p<0,01$).

Tablica 21. Prosječni rezultati na česticama i skali sekularizacije (teorijski raspon: 1–4) – Hrvatska

	1999.	2008.	2018.
Nepohađanje religijskih obreda	2,37	2,62	2,80
Nepovjerenje u Crkvu	2,27	2,39	2,81
Nevjerovanje u crkvene (vjerske) dogme	2,06	2,13	2,32
Nevažnost religije u životu	2,03	2,15	2,36
Aritmetička sredina kompozitne skale	2,19	2,33	2,58

Međutim, i osobna je religioznost u hrvatskom društvu u promatranom periodu opala. Naime, prosječna važnost boga u životu pojedinaca (na skali od 1 – „uopće nije važan“ do 10 – „izrazito

važan“) 1999. i 2008. godine bila je na razini 7,2, dok je 2018. godine pala na 6,9, što je mala, ali statistički značajna razlika ($F=4,466$; $p<0,05$).

Slika 4. Trend sekularizacije (skala, teorijski raspon: 1–4)

Europski kontekst

U nastavku izlažemo pregled prosječnih rezultata na skali sekularizacije u trima valovima istraživanja za 24 europske zemlje (Tablica 22). Očekivano, i u skladu s prijašnjim istraživanjima, Češka prednjači s prosječnim rezultatima između 3,26 i 3,32. Također u skladu s dosadašnjim istraživanjima, Rumunjska je u prosjeku imala najniže rezultate na skali sekularizacije (ukupan prosjek iznosio je 1,9).

Na temelju Sheffeovog *post hoc* testa utvrđeno je da je Hrvatska u valu istraživanja provedenom 1999. godine imala rezultat koji nije bio statistički značajan od rezultata koje su imale Portugal i Italija (isti homogeni podskup; $p>0,05$). U drugom valu, 2008. godine, Hrvatska je imala rezultat vrlo blizak Slovačkoj, a 2018. naša se u grupaciji zemalja u kojoj su bile još i Rusija, Bjelorusija,

Portugal i Litva. Podaci dovode do zaključka da je Hrvatska i dalje zemlja s vrlo izraženom religioznošću u domeni crkvene religioznosti (ritualna dimenzija, povjerenje u Crkvu, važnost religije i vjerovanje u crkvene dogme) u odnosu na ostale zemlje koje su bile uključene u analizu.

Tablica 22. Sekularizacija u Europi (skala; teorijski raspon: 1–4)

	1999.		2008.		2018.	
1	Češka	3,26	Češka	3,32	Češka	3,32
2	Estonija	3,11	Švedska	3,17	Estonija	3,12
3	Njemačka	3,06	Njemačka	3,15	Nizozemska	3,11
4	Švedska	3,00	Estonija	3,05	Švedska	3,04
5	Francuska	3,00	Finska	3,01	Francuska	3,03
6	Danska	2,97	Francuska	3,00	Danska	2,97
7	Nizozemska	2,92	Danska	2,90	Njemačka	2,96
8	Velika Britanija	2,88	Mađarska	2,89	Velika Britanija	2,95
9	Mađarska	2,88	Nizozemska	2,83	Slovenija	2,95
10	Slovenija	2,84	Španjolska	2,82	Island	2,94
11	Bugarska	2,84	Velika Britanija	2,82	Finska	2,87
12	Rusija	2,83	Slovenija	2,79	Španjolska	2,86
13	Finska	2,72	Austrija	2,75	Mađarska	2,80
14	Bjelorusija	2,69	Bugarska	2,75	Austrija	2,79
15	Španjolska	2,66	Island	2,67	Bugarska	2,68
16	Island	2,62	Rusija	2,63	Bjelorusija	2,68
17	Austrija	2,58	Litva	2,54	Rusija	2,64
18	Litva	2,53	Bjelorusija	2,54	Hrvatska	2,58
19	Slovačka	2,36	Portugal	2,47	Portugal	2,53
20	Hrvatska	2,19	Hrvatska	2,33	Litva	2,48
21	Portugal	2,15	Slovačka	2,30	Slovačka	2,42
22	Italija	2,14	Italija	2,21	Italija	2,41
23	Rumunjska	1,94	Poljska	1,95	Poljska	2,03
24	Poljska	1,83	Rumunjska	1,78	Rumunjska	1,98

Premda je apsolutna vrijednost rezultata na skali sekularizacije za Hrvatsku porasla, u relativnom se smislu rang nije značajno promijenio (1999. i 2008. Hrvatska je zauzimala 20. rang, a 2018. godine 18. rang od 24 zemlje). Sekularizacija je u europskom kontekstu imala značajno jači porast između 2008. i 2018. godine (+0,07) nego između 1999. i 2018. godine (+0,005).

I u slučaju sekularizacije otkrivene su statistički značajne razlike između postsocijalističkih i zapadnoeuropskih zemalja. Kao što se može vidjeti u Tablici 23, sekularizacija je bila izraženija u zapadnoeuropskim društvima u svim promatranim valovima ($t_{1999}=-6,27$, $p<0,01$; $t_{2008}=-23,38$, $p<0,01$; $t_{2018}=-27,18$, $p<0,01$). Valja istaknuti i to da je, za razliku od izraženog rastućeg trenda u zapadnoeuropskoj skupini država, u postsocijalističkoj skupini zemalja zabilježena de-sekularizacija u prvom intervalu, da bi se u drugom intervalu stupanj sekularizacije vratio na razinu koja nije statistički značajno različita od one iz prvog vala istraživanja ($F=27,19$; $p<0,01$).

Tablica 23. Prosječni rezultati na skali sekularizacije (teorijski raspon: 1–4) za postsocijalističke i zapadnoeuropske zemlje

	Postsocijalističke države	Zapadnoeuropske države
1999.	2,65	2,72
2008.	2,58	2,79
2018.	2,63	2,85

7.1.3. Detradicionalizacija radne etike

Čestice koje su odabrane za konstrukciju skale radne etike, a koja ima funkciju indikatora strukturne individualizacije, varijable su koje ukazuju na prioritet rada, točnije na mjesto koje zauzima u životu pojedinca. Skala je negativno kodirana, stoga veći rezultat ukazuje na slabiju radnu etiku. Prosječne vrijednosti čestica u trima vremenskim točkama prikazane su u Tablici 24. Pridavanje manje važnosti poslu od slobodnog vremena poraslo je u prvom intervalu, da bi se u drugom intervalu dogodila stagnacija. Neslaganje s tvrdnjom da je rad dužnost bilo je veće u drugom valu (2008.) u odnosu na prvi val (1999.), no u posljednjem promatranom valu (2018.)

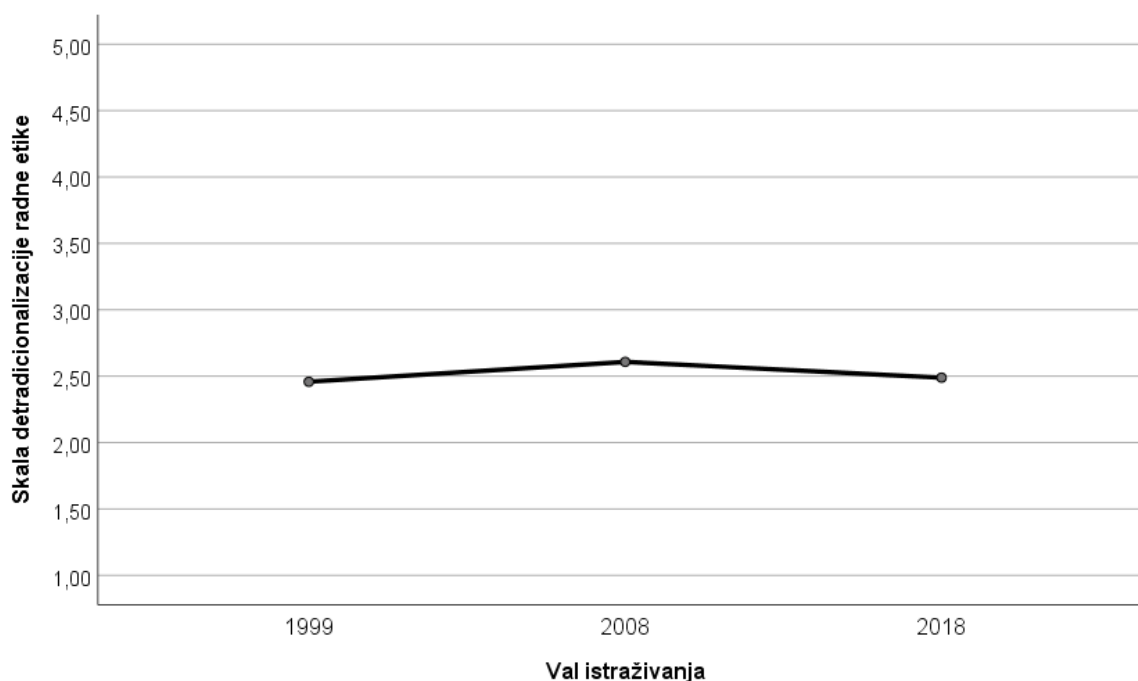
dogodio se pad na vrijednost koja je manja od početne. S tvrdnjom da ljudi koji ne rade postanu lijeni 2008. godine bilo je veće neslaganje u odnosu na 1999. godinu, a u posljednjem valu (2018.) manje nego u drugom, ali neznatno veće nego u prvom valu. Neslaganje s tvrdnjom da je posao nužan za razvijanje talenata bilo je nepromijenjeno, kao i neslaganje s tvrdnjom da je ponižavajuće uzimati nezarađeni novac.

Tablica 24. Prosječni rezultati na česticama i skali detradicionalizacije radne etike (teorijski raspon: 1–5)
– hrvatsko društvo²⁰

	1999.	2008.	2018.
Posao uvijek treba biti na prvom mjestu, čak i nauštrb slobodnog vremena.	2,79	2,96	2,96
Rad je dužnost.	2,45	2,70	2,35
Ljudi koji ne rade postanu lijeni.	2,34	2,60	2,38
Da biste potpuno razvili svoje talente, trebate imati posao.	2,43	2,46	2,46
Ponižavajuće je uzeti novac koji niste zaradili.	2,27	2,31	2,28
Aritmetička sredina skale			
	2,46	2,61	2,49

Pogledamo li vrijednosti kompozitne skale, možemo vidjeti da se između 1999. i 2008. godine dogodio statistički značajan porast detradicionalizacije radne etike, no statistički značajna razlika nije utvrđena između 1999. i 2018. godine (ANOVA; $F = 19,74$; $p < 0,01$). Dakle, u prvom intervalu dogodio se pad, a u drugom porast tradicionalne radne etike. Na temelju odabranih pokazatelja ne može se tvrditi da se u hrvatskom društvu u promatranom periodu odvijala strukturna individualizacija u domeni rada (Slika 5).

²⁰ Varijable su rekodirane tako da veći rezultat ukazuje na višu razinu detradicionalizacije radne etike (1 – potpuno se slažem; 2 – slažem se; 3 – niti se slažem, niti se ne slažem; 4 – ne slažem se; 5 – uopće se ne slažem).

Slika 5. Trend detradicionalizacije radne etike u hrvatskom društvu (teorijski raspon: 1–5)

Europski kontekst

Podaci za radnu etiku na europskoj razini otkrivaju zanimljive pravilnosti (Tablica 25). Države s najvišim stupnjem detradicionalizacije radne etike one su s visokim stupnjem modernizacije, odnosno zemlje sjeverozapadne Europe. Ukupni prosjek rezultata na skali detradicionalizacije radne etike najviši je bio u Finskoj, Velikoj Britaniji, Švedskoj, Nizozemskoj i Islandu. Ti se rezultati mogu povezati s postindustrijskim društvima u kojima nalazimo visoki stupanj automatizacije, fleksibilizacije rada u kombinaciji s ekonomskom razvijenošću. U takvim se uvjetima rad više ne shvaća samo kao sredstvo preživljavanja i stjecanja materijalnih dobara, već kao životna dimenzija kroz koju se izražava samo-identitet, uz mnoge druge životne aktivnosti koje spadaju u domenu slobodnog vremena.

Izgledno je da je i razvijenost socijalne države važan faktor u oblikovanju radne etike. Naime, osobe koje se osjećaju sigurnije jer znaju da će se njihova država pobrinuti za neke od mogućih rizika, ponajprije financijskih, rad neće shvaćati u tradicionalnim relacijama koje naglašavaju dužnosti i obaveze pri radu. Razina nezaposlenosti u društvu također ima utjecaj na razinu radne

etike. Island, koji je pri vrhu što se tiče detradicionalizacije radne etike, konstantno je imao stope nezaposlenosti koje su značajno niže od europskog prosjeka, dok primjerice Bugarska, koja je u promatranom periodu imala iznadprosječnu nezaposlenost, ima najniže rezultate na skali detradicionalizacije radne etike.

Hrvatska je 1999. godine po detradicionalizaciji radne etike pripadala skupini zemalja u kojoj se nalaze Češka, Rusija, Litva, Estonija i Španjolska. Godine 2008. hrvatsko je društvo imalo rezultat sličan Velikoj Britaniji, pa čak i Švedskoj. U trećem valu istraživanja, dakle onom iz 2018. godine, Hrvatska je pripadala skupini zemalja u kojoj su bile i Njemačka, Austrija i Estonija. Osim toga, može se vidjeti da je Hrvatska imala vrlo visoke rezultate na skali detradicionalizacije radne etike u odnosu na ostale postsocijalističke i postkomunističke zemlje. Zanimljiva je i činjenica da je u hrvatskom društvu detradicionalizacija radne etike bila na najvišoj razini u srednjem valu, upravo kada je ukupni prosječni rezultat 24 države bio najniži.

Postsocijalističke zemlje u svim trima vremenskim točkama imale su statistički značajno manje prosječne rezultate na skali detradicionalizacije radne etike od zapadnoeuropskih zemalja ($t_{1999}=41,08$, $p<0,01$; $t_{2008}=16,43$, $p<0,01$; $t_{2018}=29,89$, $p<0,01$). U prvom valu postsocijalističke zemlje imale su rezultat 2,26, a zapadnoeuropske 2,63. U drugom valu istraživanja postsocijalističke imaju prosjek 2,34, a zapadnoeuropske 2,46. I na koncu, u trećem valu istraživanja postsocijalističke zemlje imaju prosječnu detradicionalizaciju radne etike 2,31, a zapadnoeuropske zemlje s kapitalističkom tradicijom 2,53.

Tablica 25. Detradicionalizacija radne etike u Europi (teorijski raspon: 1–5)

	1999.		2008.		2018.	
1	Nizozemska	3,14	Island	3,17	Island	3,16
2	Island	3,05	Nizozemska	2,83	Nizozemska	2,89
3	Velika Britanija	2,93	Finska	2,77	Švedska	2,87
4	Švedska	2,92	Švedska	2,71	Velika Britanija	2,86
5	Finska	2,73	Velika Britanija	2,67	Francuska	2,60
6	Francuska	2,64	Hrvatska	2,61	Španjolska	2,56
7	Njemačka	2,52	Poljska	2,52	Rusija	2,56
8	Danska	2,52	Francuska	2,51	Finska	2,56
9	Bjelorusija	2,50	Litva	2,48	Njemačka	2,52
10	Španjolska	2,48	Danska	2,47	Hrvatska	2,49
11	Hrvatska	2,46	Estonija	2,45	Austrija	2,46
12	Estonija	2,43	Španjolska	2,44	Estonija	2,46
13	Litva	2,39	Rusija	2,43	Bjelorusija	2,43
14	Rusija	2,33	Češka	2,41	Češka	2,39
15	Češka	2,30	Bjelorusija	2,40	Danska	2,38
16	Portugal	2,26	Slovenija	2,33	Slovenija	2,37
17	Italija	2,26	Njemačka	2,28	Litva	2,28
18	Slovačka	2,26	Italija	2,28	Poljska	2,28
19	Slovenija	2,22	Austrija	2,28	Italija	2,17
20	Mađarska	2,08	Slovačka	2,19	Mađarska	2,16
21	Bugarska	2,06	Mađarska	2,15	Slovačka	2,10
22	Poljska	2,06	Rumunjska	2,14	Rumunjska	2,09
23	Rumunjska	2,01	Portugal	2,10	Bugarska	1,94
24	Austrija	/	Bugarska	1,92	Portugal	1,91

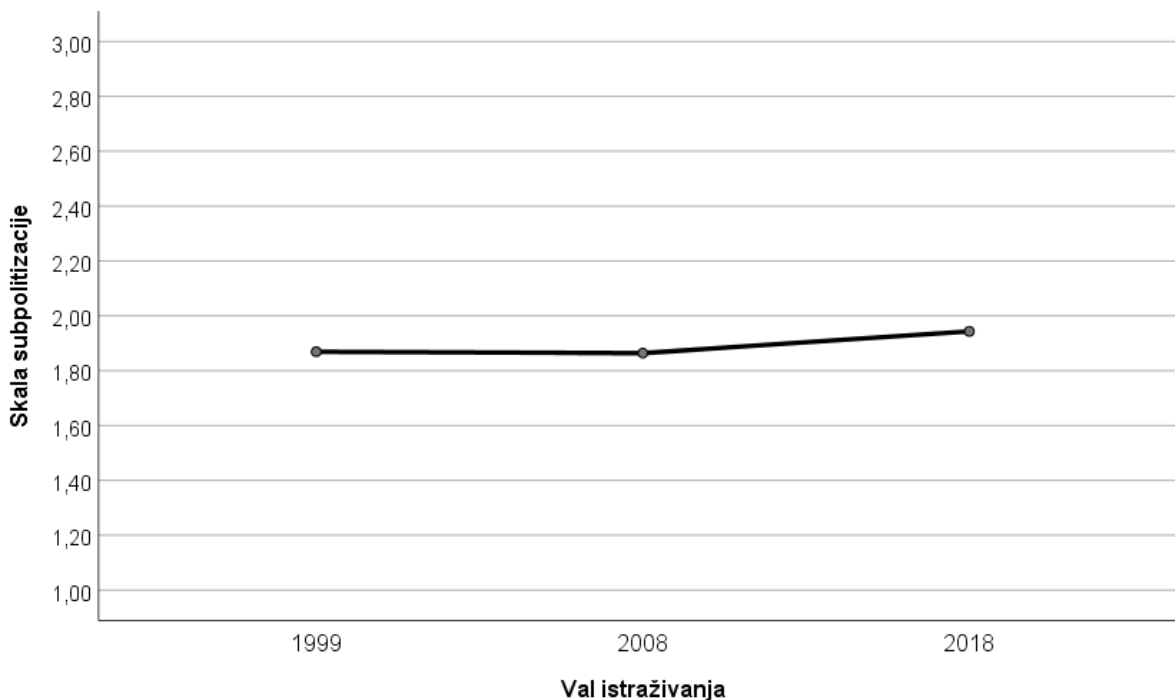
7.1.4. Subpolitika

Spremnost na individualiziranu političku građansku participaciju (građanski aktivizam, subpolitičko djelovanje) mjerena je pomoću četiriju čestica: potpisivanje peticija, sudjelovanje u bojkotima, sudjelovanje u demonstracijama i sudjelovanje u neslužbenim štrajkovima. U Tablici 26 vidljiv je trend porasta sudjelovanja u svim navedenim djelovanjima. Hrvati su najviše sudjelovali u potpisivanju peticija, a u posljednjem valu istraživanja pokazalo se da je to bio slučaj za većinu sudionika. Značajno se manje sudjelovalo u bojkotima, demonstracijama i neslužbenim štrajkovima, no i ti su postotci bili u konstantnom porastu od 1999. do 2018.

Tablica 26. Postotci na česticama subpolitzacije i prosječni rezultati na skali subpolitzacije (teorijski raspon: 1–3) – hrvatsko društvo

	1999.	2008.	2018.
Sudjelovanje u potpisivanju peticija (%)	37,4	44,5	55,1
Sudjelovanje u bojkotima (%)	8,0	9,7	13,0
Sudjelovanje u demonstracijama (%)	7,7	8,8	12,7
Sudjelovanje u neslužbenim štrajkovima (%)	3,2	4,6	7,8
Rezultat na skali subpolitičkog djelovanja (1–3)	1,87	1,86	1,94

Rezultat na kompozitnoj skali subpolitičkog djelovanja bio je najveći u posljednjem valu istraživanja. Trend rasta nije bio konstantan, budući da je 2008. godine rezultat stagnirao. Analiza varijance i Scheffeov *post hoc* test pokazali su da postoji statistički značajna razlika između prvog i trećeg te drugog i trećeg vala ($p < 0,01$), no razlika između prvog i drugog vala nije bila statistički značajna ($p > 0,05$). Na temelju tih nalaza može se zaključiti da se između 2008. i 2018. godine u hrvatskom društvu dogodio porast subpolitičkog djelovanja, to jest jedne dimenzije strukturne individualizacije (Slika 6).

Slika 6. Trend subpolitizacije u hrvatskom društvu (skala, teorijski raspon: 1–3)

Europski kontekst

U postindustrijskim društvima naglasak se s glasovanja svakih nekoliko godina premješta na spontanije, ekspresivnije građanske akcije koje su usmjerene prema specifičnim pitanjima. Taj proces mijenja i proširuje granice politike, koja više nije domena elitističkih političkih kampanja, i otvara nove mogućnosti izražavanja mišljenja i participacije građana (Welzel i sur., 2005: 128). Prosječni rezultat na skali subpolitičkog djelovanja na razini odabranih europskih država bio je najveći 1999. godine (1,74). Statistički značajan pad dogodio se u sljedećem valu (2008.) kada je rezultat iznosio 1,66, međutim 2018. godine rezultat se vratio na razinu koja se ne razlikuje statistički značajno od one iz prvog vala (1,71). Premda su prijašnja istraživanja isticala značajno povećanje subpolitičke participacije do 2000. godine, rapidan se trend porasta na temelju naših analiza nije nastavio u prvom i drugom desetljeću 21. stoljeća.

Hrvatska je, kako u apsolutnom tako i u relativnom smislu, imala trend rasta subpolitičkih djelovanja. Od 8. ranga (1999.) i 7. ranga (2008.), popela se na 6. rang (2018.). Zemlje s najvišim prosječnim rezultatima u svim trima valovima bile su Švedska, Francuska, Island i Danska,

razvijene zemlje sjeverne i zapadne Europe. Zanimljivo je da je Hrvatska u 1999. godini ostvarila viši rang od Finske i Njemačke; 2008. od Njemačke, Španjolske, Nizozemske i Velike Britanije; te 2018. od Velike Britanije, Nizozemske i Finske.

Zamjetno je da razvoj demokracije, socijalne države i ekonomski prosperitet nisu jednoznačni prediktori tog tipa strukturne individualizacije. Drugim riječima, razvijena demokratska kultura pozitivno djeluje na subpolitičku participaciju, budući da ljudi u takvim uvjetima subpolitiku smatraju manje rizičnom i konvencionalnijom, no u manje naprednim demokracijama ona predstavlja jedan oblik pobune i može se smatrati subverzivnom u odnosu prema vladajućoj eliti. U Tablici 27 također se može vidjeti da su u svim trima valovima zemlje istočne Europe ostvarile najmanje rezultate na skali subpolitizacije. Hrvatska je bila najviše rangirana od svih postsocijalističkih zemalja i osim porasta subpolitičkih djelovanja u apsolutnim vrijednostima (kao što smo vidjeli ranije), porast se dogodio i u relativnom smislu, to jest u odnosu na preostale 24 europske države.

Tablica 27. Subpolitika u europskim državama (prosječni rezultati na skali; teorijski raspon: 1–3)

	1999.		2008.		2018.	
1	Švedska	2,22	Švedska	2,10	Island	2,11
2	Francuska	2,02	Francuska	2,04	Danska	2,07
3	Danska	2,01	Island	2,04	Švedska	2,02
4	Island	1,94	Danska	2,02	Francuska	2,02
5	Velika Britanija	1,93	Finska	1,96	Njemačka	1,96
6	Nizozemska	1,93	Italija	1,87	Hrvatska	1,94
7	Češka	1,88	Hrvatska	1,86	Velika Britanija	1,91
8	Hrvatska	1,87	Njemačka	1,82	Nizozemska	1,86
9	Italija	1,86	Španjolska	1,77	Finska	1,85
10	Finska	1,84	Velika Britanija	1,77	Italija	1,81
11	Njemačka	1,82	Austrija	1,74	Austrija	1,79
12	Slovačka	1,78	Nizozemska	1,71	Španjolska	1,75
13	Slovenija	1,75	Slovenija	1,70	Slovenija	1,71
14	Austrija	1,70	Češka	1,62	Češka	1,69
15	Litva	1,69	Poljska	1,59	Litva	1,62
16	Španjolska	1,67	Litva	1,54	Poljska	1,60
17	Portugal	1,60	Portugal	1,48	Slovačka	1,56
18	Bugarska	1,53	Slovačka	1,47	Estonija	1,50
19	Rusija	1,47	Estonija	1,44	Bugarska	1,47
20	Estonija	1,47	Bugarska	1,39	Portugal	1,43
21	Poljska	1,43	Rusija	1,31	Rumunjska	1,38
22	Rumunjska	1,41	Mađarska	1,30	Rusija	1,35
23	Bjelorusija	1,39	Rumunjska	1,28	Mađarska	1,35
24	Mađarska	1,36	Bjelorusija	1,27	Bjelorusija	1,26

7.1.5. Heterogenizacija životnih stilova

Kao što je ranije navedeno, heterogenizacija je kompozitni indikator dobiven izračunavanjem prosječnog koeficijenta varijabilnosti na česticama koje su mjerile važnost pojedinih životnih domena (posla, obitelji, slobodnog vremena, prijatelja i poznanika, religije i politike). Premisa o heterogenizaciji načina življenja u sklopu teorijskog okvira modernizacije glasi: društvo će uslijed modernizacijskih procesa, poglavito individualizacije, postajati sve više heterogeno. Drugim riječima, ljudi će birati sve različitije životne stilove. Prema tome, očekuje se više različitih kombinacija pojedinih domena života.

Prosječna je heterogenizacija (aritmetička sredina koeficijenata varijabilnosti) sa svakim novim valom istraživanja u hrvatskom društvu rasla, no upitna je značajnost promjene jer razlike u apsolutnom smislu nisu velike (Tablica 28). Naime, ne može se ništa tvrditi na razini inferencijalne, već isključivo deskriptivne statistike²¹.

Tablica 28. Heterogenizacija u hrvatskom društvu (koeficijenti varijabilnosti, teorijski raspon: 0–1)

	1999.	2008.	2018.
Važnost posla	0,372	0,403	0,419
Važnost obitelji	0,366	0,366	0,344
Važnost slobodnog vremena	0,325	0,336	0,345
Važnost prijatelja i poznanika	0,327	0,334	0,348
Važnost religije	0,389	0,380	0,409
Važnost politike	0,276	0,256	0,271
Aritmetička sredina koeficijenata	0,343	0,346	0,356

²¹ Mjerene su na makro-razini (razini države), što znači da imamo distribuciju od samo tri podatka i ne možemo računati statistički značajne razlike.

Podaci o kretanju vrijednosti koeficijenta varijabilnosti kao indikatora heterogenizacije svjedoče o tome da u slučaju čestice važnosti posla postoji sve manje okupljanje rezultata oko prosječne vrijednosti. Naime, vrijednost je porasla s 0,37 u prvom valu na 0,42 u zadnjem valu istraživanja. Kod važnosti obitelji nije utvrđen trend porasta heterogenizacije; u prvom intervalu imamo stagnaciju, a u drugom izraženije okupljanje rezultata oko aritmetičke sredine, što ukazuje na manju heterogenizaciju. Kod važnosti slobodnog vremena opet imamo vrlo umjeren porast heterogenizacije; s 0,32 u prvom valu na 0,34 u zadnjem valu. Važnost prijatelja i poznanika također je imala blagi rastući trend u vidu heterogenizacije (s 0,33 na 0,35). Heterogenizacije po pitanju važnosti religije prvo je opala, da bi u drugom intervalu porasla na 0,41, najveću dotadašnju vrijednost. Na koncu, heterogenizacija je po pitanju važnosti politike bila u opadanju u prvom intervalu, da bi u drugom intervalu porasla, ali na razinu neznatno manju od one iz prvom gala istraživanja.

Europski kontekst

U Tablici 29 može se vidjeti da kod većine europskih zemalja imamo rastući trend u prvom intervalu, no u drugom intervalu razlike nisu toliko značajne. Samo kod nekolicine zemalja (npr. Italija, Nizozemska) bilježi se kontinuirano opadanje heterogenizacije.

Zamjetno je da Hrvatska u svim trima valovima istraživanja zauzela posljednje mjesto, što znači da je u usporedbi s ostalim europskim državama hrvatsko društvo homogenije. Dakle, iako u apsolutnim relacijama hrvatsko društvo ima rastući trend heterogenizacije, u europskom kontekstu ono stagnira i konstantno je na posljednjem mjestu prema stupnju heterogenizacije.

Tablica 29. Heterogenizacija u odabranim europskim zemljama (teorijski raspon: 0–1)

	1999.		2008.		2018.	
1	Nizozemska	0,415	Velika Britanija	0,422	Rusija	0,418
2	Rumunjska	0,404	Rusija	0,414	Rumunjska	0,414
3	Rusija	0,401	Nizozemska	0,414	Velika Britanija	0,407
4	Bjelorusija	0,398	Slovačka	0,411	Austrija	0,402
5	Austrija	0,397	Austrija	0,410	Bjelorusija	0,400
6	Bugarska	0,395	Rumunjska	0,404	Njemačka	0,400
7	Njemačka	0,395	Francuska	0,396	Slovačka	0,399
8	Slovačka	0,394	Njemačka	0,390	Francuska	0,396
9	Mađarska	0,389	Danska	0,385	Nizozemska	0,394
10	Italija	0,384	Bjelorusija	0,383	Španjolska	0,394
11	Velika Britanija	0,382	Španjolska	0,380	Bugarska	0,389
12	Švedska	0,382	Poljska	0,379	Švedska	0,388
13	Danska	0,380	Bugarska	0,378	Finska	0,385
14	Francuska	0,379	Italija	0,376	Poljska	0,380
15	Finska	0,375	Slovenija	0,376	Mađarska	0,379
16	Poljska	0,375	Češka	0,376	Češka	0,372
17	Španjolska	0,375	Švedska	0,373	Litva	0,372
18	Slovenija	0,370	Mađarska	0,373	Italija	0,372
19	Portugal	0,357	Estonija	0,364	Estonija	0,370
20	Litva	0,353	Portugal	0,362	Danska	0,368
21	Island	0,351	Finska	0,359	Portugal	0,363
22	Estonija	0,351	Litva	0,352	Slovenija	0,359
23	Češka	0,345	Island	0,351	Island	0,356
24	Hrvatska	0,343	Hrvatska	0,346	Hrvatska	0,356

7.2. Trendovi pokazatelja kulturne individualizacije

U ovom potpoglavlju prezentiramo deskriptivne analize pokazatelja strukturne individualizacije: *ekonomski individualizam*, *socijalna i identitetska indiferentnost* te *anomijski individualizam*. Osim analiza na razini hrvatskog društva izložen je i pregled rezultata europskih država koje se pojavljuju u trima valovima istraživanja od interesa, a koji omogućuje smještanje rezultata hrvatskog društva u širi kontekst.

7.2.1. Ekonomski individualizam

Odabrane čestice i podaci koji su prikupljeni istraživanjima EVS-a ne ukazuju na jednoznačan trend ekonomske individualizacije (Tablica 30). Tri čestice imaju najveći postotak slaganja u prvom valu istraživanja, dvije u posljednjem valu, no nijedna nema najveću vrijednost u srednjem valu istraživanja iz 2008. godine. Dakle, prvo se dogodio pad ekonomske individualizacije nakon kojeg je uslijedio porast na početne vrijednosti ili više, osim u slučaju prihvaćanja tvrdnje da je potrebno više privatnih tvrtki. Prema tome, na temelju tih kretanja nije opravdano tvrditi da se u promatranom periodu doista odvija proces ekonomske individualizacije. Primjetno je da je u trenutku pojavljivanja svjetske ekonomske krize, dakle 2008. godine, podrška državnom intervencionizmu bila veća u odnosu na prethodno razdoblje i razdoblje koje je uslijedilo.

Tablica 30. Postotci potpunog slaganja s tvrdnjama i prosječni rezultati na indeksu ekonomskog individualizma u hrvatskom društvu (teorijski raspon: 0–5)

	1999.	2008.	2018.
Pojedinci trebaju više brinuti o sebi (%)	19,8	13,9	19,5
Nezaposleni trebaju prihvatiti svaki ponuđeni posao ili izgubiti naknadu za zaposlene i ostale pogodnosti (%)	25,2	17,2	28,0
Konkurencija je dobra (%)	44,1	21,5	41,9
Treba više poticati trud pojedinca (%)	8,7	4,9	11,1
Potrebno je više privatnih tvrtki (%)	29,8	9,3	15,2
Aritmetička sredina indeksa	1,27	0,64	1,13

Europski kontekst

Kad rezultate za hrvatsko društvo smjestimo u europski kontekst otkrivaju se zanimljive pravilnosti, koje se kose s nekim dosadašnjim teorijama i provedenim istraživanjima. Budući da naš indeks ekonomskog individualizma predstavlja *proxy* kulturne individualizacije, stavova koji su u suprotnosti s kolektivističkim vrijednostima, bodovali smo samo najekstremnija slaganja s tvrdnjama. Dakle, iako međusobne korelacije čestica na skali od deset stupnjeva nisu dovoljno velike za konstrukciju skale, pouzdanost je indeksa zadovoljavajuća (*Cronbachov alfa* = 0,6) kada u obzir uzmemo maksimalno slaganje s odabranim tvrdnjama. Naime, osobe koje su ostvarivale više rezultate na tom indeksu zasigurno možemo okarakterizirati kao individualiste. Značajna razlika između pouzdanosti potencijalne skale (koja bi se dobila računanjem prosječne vrijednosti na odabranim česticama) i indeksa (koji je dobiven bodovanjem maksimalnog slaganja s tvrdnjama) može se objasniti različitom percepcijom pojedinih aspekata liberalno-ekonomskog svjetonazora. Liberalne i socijalne preferencije vrlo često nisu u potpunoj suprotnosti, već zajedno mogu tvoriti kompozitni model (Gonthier, 2017).

Hrvatska je u svim valovima istraživanja postizala vrlo visoke rezultate na indeksu ekonomskog individualizma. U prvom valu, dakle onom iz 1999. godine, hrvatsko je društvo bilo na prvom mjestu, a u trećem i četvrtom valu istraživanja na trećem mjestu. Utvrđena je i iznenađujuća statistički značajna razlika između postsocijalističkih i zapadnoeuropskih država. Naime, u svim trima valovima istraživanja postsocijalističke zemlje ostvarile su viši rezultat na dotičnom indeksu od zapadnoeuropskih ($t_{1999}=-11,43$, $p<0,01$; $t_{2008}=-11,09$, $p<0,01$; $t_{2018}=-24,92$, $p<0,01$).

Sličnost rezultata država s različitim tradicijama ekonomsko-društvenih sustava mogu se objasniti pomoću perspektive prema kojoj su postsocijalističke zemlje tijekom vremena sve više prihvaćale mehanizme kapitalističkog slobodnog tržišta, dakle manje državnog intervencionizma, no dodatni pomaci prema ekonomskom individualizmu vjerojatno su uzrokovani lošim iskustvima netransparentne privatizacije za koju se okrivljavala politička elita i državni vrh. S druge strane, države koje imaju liberalnu tradiciju doživjele su porast prihvaćanja državnog intervencionizma zbog straha od postojećih ili nadolazećih ekonomskih kriza (Sirovatka i Guzi, 2019), što se također može vidjeti u Tablici 31. Tako, primjerice, Rumunjska i Velika Britanija imaju sličan rezultat na indeksu u 2008. godini, no faktori koji su doveli do njihovog stupnja ekonomskog individualizma potpuno su različiti.

Tablica 31. Prosječni rezultati na indeksu ekonomskog individualizma (teorijski raspon: 0–5) – Europa

	1999.		2008.		2018.	
1	Hrvatska	1,27	Velika Britanija	1,26	Rumunjska	1,97
2	Rumunjska	1,24	Rumunjska	1,19	Portugal	1,29
3	Island	0,95	Hrvatska	0,81	Hrvatska	1,13
4	Francuska	0,93	Nizozemska	0,76	Bugarska	1,06
5	Austrija	0,93	Slovačka	0,75	Bjelorusija	0,91
6	Poljska	0,89	Portugal	0,74	Poljska	0,90
7	Italija	0,84	Estonija	0,71	Mađarska	0,86
8	Rusija	0,84	Švedska	0,65	Češka	0,86
9	Bugarska	0,83	Slovenija	0,65	Italija	0,83
10	Litva	0,81	Francuska	0,64	Slovenija	0,81
11	Slovenija	0,72	Poljska	0,61	Estonija	0,66
12	Češka	0,69	Island	0,59	Švedska	0,63
13	Portugal	0,67	Španjolska	0,58	Rusija	0,63
14	Bjelorusija	0,66	Austrija	0,58	Island	0,62
15	Mađarska	0,62	Češka	0,56	Velika Britanija	0,59
16	Njemačka	0,58	Litva	0,54	Španjolska	0,58
17	Švedska	0,49	Njemačka	0,53	Litva	0,56
18	Velika Britanija	0,48	Finska	0,51	Danska	0,56
19	Estonija	0,43	Italija	0,48	Austrija	0,56
20	Finska	0,42	Bugarska	0,47	Francuska	0,53
21	Slovačka	0,40	Bjelorusija	0,43	Njemačka	0,51
22	Danska	0,38	Rusija	0,34	Slovačka	0,48
23	Španjolska	0,33	Mađarska	0,33	Finska	0,32
24	Nizozemska	0,30	Danska	0,29	Nizozemska	0,25

U Tablici 32 prikazani su ukupni prosječni rezultati europskih država za tri vala istraživanja. Analizom varijance utvrđeno je da postoje statistički značajne razlike između prikazanih aritmetičkih sredina ($F=128,342$; $p<0,01$). Budući da je 2008. godine rezultat na indeksu ekonomskog individualizma bio najmanji, ne možemo govoriti o linearnom trendu rasta. No kao što se može vidjeti u tabličnom prikazu, rezultat iz posljednjeg vala istraživanja (2018.) ipak je statistički značajno veći od obaju prethodnih valova istraživanja.

Tablica 32. Prosječne vrijednosti indeksa ekonomskog individualizma u Europi (teorijski raspon: 0–5)

	Val	Aritmetička sredina
Ekonomski individualizam	1999.	0,7101
	2008.	0,6285
	2018.	0,7514

7.2.2. Egoistični individualizam – socijalna indiferentnost

Socijalna indiferentnost znači da se životne mogućnosti i odgovornost za uspjehe i neuspjehe drugih shvaća u individualnim relacijama, a ne da ih se smatra dijelom kulturnih i socijalnih problema (Elliott i Lemert, 2006). Također, druge se ne cijeni zbog njih samih, već se na njih gleda samo kao na moguće načine za ostvarivanje vlastitih ciljeva, dakle to je individualizam u smislu nastojanja pojedinaca da maksimizira privatni interes, bez zabrinutosti za druge ljude.

U Tablici 33 može se vidjeti da su postotci osoba kojima nije stalo do potencijalno socijalno ugroženih skupina relativno mali, no može se uočiti porast koji se 2008. godine dogodio u odnosu na postotke iz 1999. godine, ali i pad 2018. godine u odnosu na 2008. godinu. Najveću socijalnu indiferentnost sudionici su iskazivali prema nezaposlenim osobama (9,9%) u srednjem valu (2008.), upravo kada počinje svjetska ekonomska kriza. U posljednjem je valu (2018.) najveći broj sudionika također iskazivao indiferentnost prema nezaposlenim osobama (9,7%). Možemo vidjeti da je samo u slučaju indiferentnosti prema nezaposlenim osobama zabilježen prvo porast pa

stagnacija, dok je kod drugih oblika socijalne indiferentnosti zabilježen porast i zatim opadanje u drugom intervalu. No valja naglasiti da je indiferentnost prema starijim osobama 2018. bila veća u odnosu na 1999. godinu, dok je indiferentnost prema bolesnima i invalidima 2018. bila manja u odnosu na 1999. godinu.

Tablica 33. Postotci osoba kojima nije stalo do socijalno ugroženih skupina (Hrvatska)

	1999.	2008.	2018.
Starije osobe (%)	6,1	9,5	7,3
Nezaposlene osobe (%)	5,5	9,9	9,7
Bolesni i invalidi (%)	4,3	7,3	3,8

Uvidom u aritmetičke sredine čestica prikazanih u Tablici 34, a koje su pokazatelji socijalne indiferentnosti, uočava se nekoliko pravilnosti. Na temelju provedenih jednosmjernih analiza varijance zaključili smo da su najviše prosječne vrijednosti čestica bile u drugom valu istraživanja provedenom 2008. godine (starije osobe: $F=13,091$, $p<0,01$; nezaposleni: $F=9,788$, $p<0,01$; bolesni i invalidi: $F=51,247$, $p<0,01$).

Tablica 34. Prosječni rezultati na česticama i skali socijalne indiferentnosti – Hrvatska (teorijski raspon: 1–5)

	1999.	2008.	2018.
Starije osobe	2,1	2,24	2,07
Nezaposlene osobe	2,07	2,25	2,18
Bolesni i invalidi	2,08	2,15	1,83
Aritmetička sredina skale	2,08	2,21	2,03

Europski kontekst

Kretanja socijalne indiferentnosti u Europi mogu se sažeti u nekoliko nalaza. U prvom valu ukupna aritmetička sredina iznosila je 2,37, u drugom je valu rezultat porastao na 2,4, a u trećem valu dogodilo se opadanje na rezultat 2,26, manji od onog iz prvog vala. Analizom varijance potvrđena je statistička značajnost razlika između svih valova ($F=305,62$, $p<0,01$).

Hrvatska je, prema rezultatima koji su vidljivi u Tablici 35, među onim zemljama u kojima sudionici iskazuju najmanju socijalnu indiferentnost, odnosno najveću solidarnost prema starijima, nezaposlenima i bolesnima te invalidima. U prvom valu zauzela je 23. rang, a u drugom i trećem valu 20. rang.

U prvom valu istraživanja, postsocijalističke zemlje imale su statistički značajno ($t_{1999}=3,723$, $p<0,01$) manji rezultat (2,35) od zapadnoeuropskih zemalja s kapitalističkom tradicijom (2,39). Situacija je obrnuta u drugom valu istraživanja, u kojem su zapadnoeuropske zemlje (2,33) imale statistički značajno ($t_{2008}=-17,38$, $p<0,01$) nižu socijalnu indiferentnost od postsocijalističkih (2,48), a taj se odnos održao (postsocijalističke 2,41, zapadnoeuropske 2,15) i u trećem valu istraživanja ($t_{2018}=-31,93$, $p<0,01$).

Tablica 35. Prosječni rezultati na skali socijalne indiferentnosti za odabrane europske države
(teorijski raspon: 1–5)

	1999.		2008.		2018.	
1	Bjelorusija	2,81	Austrija	2,87	Nizozemska	2,76
2	Danska	2,71	Češka	2,72	Mađarska	2,73
3	Nizozemska	2,66	Nizozemska	2,69	Estonija	2,66
4	Austrija	2,62	Mađarska	2,69	Litva	2,61
5	Estonija	2,61	Litva	2,63	Rusija	2,54
6	Mađarska	2,60	Poljska	2,63	Poljska	2,49
7	Slovenija	2,47	Bjelorusija	2,58	Slovačka	2,44
8	Češka	2,46	Slovačka	2,56	Finska	2,40
9	Island	2,45	Estonija	2,53	Island	2,37
10	Finska	2,45	Slovenija	2,44	Bjelorusija	2,35
11	Rumunjska	2,42	Island	2,37	Rumunjska	2,34
12	Njemačka	2,39	Velika Britanija	2,36	Slovenija	2,32
13	Španjolska	2,39	Španjolska	2,35	Češka	2,31
14	Švedska	2,36	Rusija	2,34	Švedska	2,25
15	Velika Britanija	2,34	Italija	2,33	Francuska	2,21
16	Francuska	2,30	Francuska	2,33	Velika Britanija	2,19
17	Poljska	2,25	Finska	2,30	Italija	2,19
18	Litva	2,20	Švedska	2,23	Bugarska	2,15
19	Slovačka	2,20	Rumunjska	2,21	Austrija	2,03
20	Rusija	2,19	Hrvatska	2,21	Hrvatska	2,03
21	Bugarska	2,15	Bugarska	2,19	Njemačka	1,97
22	Italija	2,14	Danska	2,17	Danska	1,95
23	Hrvatska	2,08	Njemačka	2,17	Španjolska	1,93
24	Portugal	2,03	Portugal	2,08	Portugal	1,78

ANOVA testom utvrdili smo da postoje statistički značajne razlike između aritmetičkih sredina različitih valova na razini Europe ($F=305,615$; $p<0,01$). Naime, 2008. godine zabilježen je najveći rezultat na skali socijalne indiferentnosti s rezultatom 2,4, što je značajno povećanje u odnosu na prvi val istraživanja u kojem je prosječni rezultat iznosio 2,37. Međutim, u 2018. godini zabilježen je značajni pad socijalne indiferentnosti, u apsolutnoj vrijednosti veći od prethodnog pada, te je rezultat tada iznosio 2,26 (Tablica 36). Dakle, u slučaju razlika između valova na europskoj razini nipošto ne možemo prihvatiti tezu o porastu socijalne indiferentnosti kao jednog vida kulturne individualizacije, dapače mnogo je izvjesnije opadanje na koje ukazuje najmanji rezultat u posljednjem valu.

Tablica 36. Razlike između prosječnih rezultata na skali socijalne indiferentnosti (Europa)

	Val	Aritmetička sredina
Socijalna indiferentnost	1999.	2,372
	2008.	2,405
	2018	2,263

7.2.3. Egoistični individualizam – identitetska indiferentnost

Kod čestica koje su mjerile identitetsku indiferentnost, struktura rezultata bila je vrlo slična onoj čestica kojima je mjerena socijalna indiferentnost (Tablica 37). I u tom su slučaju najviše vrijednosti bile u srednjem valu istraživanja, onom iz 2008. godine. Indiferentnost prema susjedima, osobama iz regije (županije) i zemljacima bila je u porastu. Indiferentnost prema ljudima koji žive u susjedstvu bila je statistički značajno viša 2008. godine u odnosu na 1999. godinu (ANOVA, $F=5,850$, $p < 0,01$), no između 2008. i 2018. ne postoji statistički značajna razlika. Indiferentnost prema ljudima iz regije i ljudima iz Hrvatske bila je na statistički značajno najvišoj razini 2008. godine (regija $F=19,117$, $p < 0,01$; Hrvatska $F=49,311$, $p < 0,01$), međutim 2018. godine vratile su se na razinu koja nije statistički značajno različita od one na kojoj su bile 1999. godine.

Tablica 37. Prosječan rezultat indiferentnosti na česticama i kompozitnoj skali – Hrvatska
(teorijski raspon: 1–5)

	1999.	2008.	2018.
Susjedima	2,96	3,09	3,08
Ljudima iz županije (regije)	3,02	3,25	3,08
Ljudima iz Hrvatske	2,93	3,28	2,97
Aritmetička sredina skale	2,97	3,21	3,05

Tablica 38 otkriva zasebne postotke sudionika koji su iskazivali identitetsku indiferentnost prema susjedima, ljudima iz županije i zemljacima. U svim valovima nema značajnih razlika između poddomena indiferentnosti. Značajno manju indiferentnost u odnosu druge poddomene trpjeli su susjedi 2008. godine i zemljaci 2018. godine. Rezultati su, dakako, analogni prosječnim rezultatima, no pružaju detaljniji uvid u distribucije odgovora.

Tablica 38. Postotci osoba kojima nije stalo do uvjeta u kojima žive njihovi zemljaci (identitetska indiferentnost) – Hrvatska

	1999.	2008.	2018.
Susjedi	28,6	34,9	32,9
Ljudi iz županije (regije)	29,5	39,9	31,7
Ljudi iz Hrvatske	26,2	39,9	27,7

Europski kontekst

Ako pogledamo rezultate prikazane u Tablici 39, možemo vidjeti da je Hrvatska s 19. ranga skočila na 7. rang u drugom valu, te ostvarila 8. rang u posljednjem valu istraživanja. Modernizacijski su procesi u hrvatskom društvu naizgled pozitivno utjecali na identitetsku indiferentnost, no detaljniju analizu povezanosti strukturne i kulturne individualizacije predstaviti ćemo u predstojećem poglavlju. Razlike postsocijalističkih i zapadnoeuropskih zemalja ponovno su bile statistički značajne. U prvom valu istraživanja zemlje s demokratskom i kapitalističkom tradicijom imale su prosječan rezultat 3,13, a postsocijalističke 3,11 ($t_{1999}=2,81$, $p<0,01$). Odmah u sljedećem razdoblju, postsocijalističke zemlje ostvarile su veći rezultat (3,11) od zapadnoeuropskih (3,03), $t_{2008}=-9,63$, $p<0,01$. U trećem valu istraživanja, onom iz 2018. godine, postsocijalističke su zemlje opet ostvarile veći prosječni rezultat (2,94 naspram 2,72), $t_{2018}=-24,54$, $p<0,01$. Rezultati su u skladu s nekim dosad provedenim istraživanjima individualizma (vidi: Brechon, 2017).

Tablica 39. Prosječni rezultati na skali identitetske indiferentnosti za odabrane europske države
(teorijski raspon: 1–5)

	1999.		2008.		2018.	
1	Danska	3,85	Finska	3,72	Estonija	3,14
2	Finska	3,67	Češka	3,54	Finska	3,14
3	Češka	3,36	Velika Britanija	3,35	Mađarska	3,10
4	Mađarska	3,36	Austrija	3,31	Velika Britanija	3,09
5	Francuska	3,33	Rusija	3,25	Poljska	3,07
6	Rusija	3,27	Francuska	3,21	Bjelorusija	3,07
7	Estonija	3,26	Hrvatska	3,21	Rusija	3,07
8	Austrija	3,19	Estonija	3,14	Hrvatska	3,05
9	Nizozemska	3,17	Mađarska	3,12	Nizozemska	3,03
10	Island	3,14	Italija	3,10	Francuska	3,03
11	Velika Britanija	3,13	Slovačka	3,07	Slovenija	2,98
12	Rumunjska	3,10	Bjelorusija	3,06	Rumunjska	2,97
13	Italija	3,10	Litva	3,06	Slovačka	2,93
14	Litva	3,07	Island	3,05	Island	2,90
15	Slovenija	3,02	Slovenija	3,04	Litva	2,82
16	Švedska	3,01	Španjolska	3,02	Italija	2,81
17	Poljska	3,00	Švedska	2,99	Švedska	2,67
18	Bugarska	2,98	Poljska	2,97	Bugarska	2,63
19	Hrvatska	2,97	Nizozemska	2,97	Danska	2,63
20	Portugal	2,93	Rumunjska	2,94	Portugal	2,62
21	Španjolska	2,83	Danska	2,91	Češka	2,57
22	Bjelorusija	2,79	Bugarska	2,90	Španjolska	2,41
23	Slovačka	2,75	Portugal	2,81	Njemačka	2,28
24	Njemačka	2,67	Njemačka	2,49	Austrija	2,11

Pogledamo li nalaze analize varijance u kojoj je grupirajuća varijabla bila val istraživanja, možemo uočiti da se na europskoj razini dogodio padajući trend identitetske indiferentnosti, odnosno porast solidarnosti prema različitim skupinama unutar pripadajuće države-nacije (Tablica 40). Razlike svih aritmetičkih sredina statistički su značajne ($F=1267,393$; $p<0.01$). U prvom intervalu zabilježeno je opadanje u iznosu od -0,05, a u drugom intervalu rezultat je opao za 0,25. Dakle, na razini odabranih europskih zemalja definitivno ne možemo potvrditi teorijsku pretpostavku o porastu identitetske indiferentnosti.

Tablica 40. Razlike između prosječnih rezultata na skali identitetske indiferentnosti – Europa (teorijski raspon: 1–5)

	Val	Aritmetička sredina
Identitetska indiferentnost	1999.	3,1208
	2008.	3,0703
	2018.	2,8163

7.2.4. Anomijski individualizam

Anomijski je individualizam u konceptualizaciji i operacionalizaciji uveden kao pokazatelj ekstremnog kulturnog individualizma, a predstavljen je trima česticama: opravdavanje primanja mita, opravdavanje primanja državne naknade na koju pojedinac nema pravo, te opravdavanje izbjegavanja plaćanja poreza. Sva navedena ponašanja ukazuju na veću važnost osobne koristi i dobiti od priznavanja kolektivnih ciljeva i normi koje štite zajedničke interese.

Prosječni rezultati na skali anomijskog individualizma imali su stagnaciju i zatim trend opadanja, s rezultatom 1999. u iznosu od 2,02, 2008. godine 2,03 i 2018. godine 1,79. Permisivnost prema svim oblicima nelegalnog oportunitizma u apsolutnom je smislu niska, nijedna čestica nije imala rezultat veći od 2,74, a upravo je toliko iznosila permisivnost prema izbjegavanju plaćanja poreza u prvom valu istraživanja. Druga najveća permisivnost odnosila se na isto pitanje 2008. godine (2,46), te je sljedeća najveća permisivnost također bila prema neplaćanju poreza 2018. godine

(2,01). Sve čestice, osim permisivnosti prema primanju državne naknade na koju se nema pravo, imale su negativan trend. Dotična je čestica imala najveću prosječnu vrijednost 2008. godine (1,99), srednju 2018. godine (1,81), a najmanju 1999. godine (1,62). Najniži stupanj permisivnosti zabilježen je prema primanju mita.

Prema tome, proces kulturne individualizaciju u toj se domeni ne odvija (Tablica 41). Anomijski individualizam u posljednjem je promatranom valu statistički značajno opao ($F=11,625$; $p<0,01$), što se može pripisati osjetljivosti ljudi na dotična pitanja zbog koruptivne vlasti i loših iskustava tranzicije koja je počela devedesetih godina.

Tablica 41. Prosječni rezultati na česticama i skali anomijskog individualizma – Hrvatska (teorijski raspon: 1–10)

	1999.	2008.	2018.
Opravdavanje uzimanja naknade od države na koju nemate pravo	1,62	1,99	1,81
Opravdavanje neplaćanja poreza	2,74	2,46	2,01
Opravdavanje primanja mita	1,71	1,63	1,52
Skala anomijskog individualizma	2,02	2,03	1,79

Europski kontekst

U Tablici 43, koja se odnosi na europski kontekst, može se vidjeti da su među zemljama s najvećim prosječnim vrijednostima (ako uzmemo u obzir sve valove) bile Rusija, Bjelorusija, Slovačka, Francuska, Litva i Španjolska; dakle prilično geografski i kulturno heterogen skup država. No usporedimo li postsocijalističke i zapadnoeuropske zemlje odvojeno za tri vala istraživanja, dobivaju se sljedeći nalazi: 1999. godine postsocijalističke zemlje ostvarile su veći prosječni rezultat od zapadnoeuropskih (2,34 naspram 2,08, $t_{1999}=-14,83$, $p<0,01$). U drugom valu, onom iz

2008. godine, postsocijalističke države ponovno su imale veći prosječni rezultat (2,36 naspram 2,00, $t_{2008}=-22,50$, $p<0,01$). Na koncu, 2018. godine postsocijalističke države također su imale veći rezultat na skali anomijskog individualizma (2,15 naspram 1,77, $t_{2018}=-25,119$, $p<0,01$).

Hrvatska je u prvom valu zauzimala 16., u drugom 15., te u trećem valu 11. rang. Dakle, Hrvatska se nalazi u sredini popisa država prema stupnju permisivnosti prema oportunističkom ponašanju (anomijski individualizam). U relativnom smislu, trend permisivnosti jest rastući, dok je u apsolutnom smislu padajući.

Analiza varijance potvrdila je statistički značajne razlike između aritmetičkih sredina triju dotičnih valova na razini europskih zemalja ($F=354,75$; $p<0,01$). Primjetan je padajući trend anomijskog individualizma. U prvom valu aritmetička sredina iznosila je 2,21, u drugom je valu opala na rezultat od 2,18 te je ponovno opala u posljednjem valu istraživanja, i to na rezultat od 1,94. Dakle, tezu o porastu kulturne individualizacije valja i u tom slučaju odbaciti i naglasiti da empirijski nalazi zapravo ukazuju na suprotan trend, to jest na porast kolektivističkih vrijednosti (Tablica 42).

Tablica 42. Prosječni rezultati na skali anomijskog individualizma – Europa (teorijski raspon: 1–10)

	Val	Aritmetička sredina
Anomijski individualizam	1999.	2,2089
	2008.	2,1775
	2018.	1,9371

Tablica 43. Prosječni rezultati na skali anomijskog individualizma – Europa (teorijski raspon: 1–10)

	1999.		2008.		2018.	
1	Bjelorusija	3,56	Bjelorusija	3,25	Rusija	3,21
2	Francuska	2,84	Rusija	2,79	Španjolska	3,14
3	Litva	2,78	Litva	2,70	Slovačka	2,85
4	Estonija	2,77	Francuska	2,67	Bjelorusija	2,75
5	Slovačka	2,67	Slovačka	2,58	Litva	2,44
6	Rusija	2,33	Poljska	2,49	Francuska	2,44
7	Slovenija	2,31	Češka	2,49	Rumunjska	2,12
8	Španjolska	2,25	Rumunjska	2,42	Češka	2,05
9	Švedska	2,12	Austrija	2,33	Austrija	1,80
10	Finska	2,11	Portugal	2,25	Italija	1,80
11	Mađarska	2,11	Španjolska	2,20	Hrvatska	1,79
12	Njemačka	2,10	Estonija	2,13	Nizozemska	1,77
13	Portugal	2,09	Švedska	2,13	Estonija	1,75
14	Velika Britanija	2,07	Slovenija	2,04	Slovenija	1,73
15	Rumunjska	2,04	Hrvatska	2,03	Finska	1,69
16	Hrvatska	2,02	Njemačka	1,95	Švedska	1,66
17	Češka	2,01	Italija	1,90	Mađarska	1,63
18	Poljska	2,01	Nizozemska	1,74	Portugal	1,61
19	Italija	1,93	Mađarska	1,71	Island	1,59
20	Nizozemska	1,93	Bugarska	1,70	Bugarska	1,58
21	Austrija	1,93	Finska	1,69	Velika Britanija	1,55
22	Bugarska	1,83	Velika Britanija	1,62	Poljska	1,55
23	Island	1,75	Island	1,56	Njemačka	1,52
24	Danska	1,51	Danska	1,46	Danska	1,45

7.3. Povezanost kulturne i strukturne individualizacije u hrvatskom društvu

Da bismo istražili povezanost kulturne i strukturne individualizacije u hrvatskom društvu u periodu od 1999. do 2018. godine, proveli smo niz multivarijantnih regresijskih analiza. Kriterijske varijable bile su pokazatelji kulturne individualizacije (ekonomski individualizam, socijalna i identitetska indiferentnost te anomijski individualizam), dok su nezavisne (prediktorske) varijable bile indikatori strukturne individualizacije (detradicionalizacija obitelji, sekularizacija, radna etika i subpolitizacija). Radi preglednosti rezultata, prvo se izlažu regresijski modeli za pojedine valove istraživanja koji sadrže prediktore isključivo iz radnih hipoteza, a zatim i rezultati analiza na ujedinenim uzorcima hrvatskog društva (1999., 2008. i 2018. godina), koji uključuju i kontrolne sociodemografske varijable te binarne varijable za pojedini val istraživanja. U nastavku interpretiramo rezultate tih regresijskih analiza, a te su analize podijeljene u četiri cjeline od kojih se svaka odnosi na jedan od pokazatelja kulturne individualizacije.

7.3.1. Povezanost ekonomskog individualizma i strukturne individualizacije

Ekonomski individualizam, odnosno sklonost kompetitivnosti i neovisnosti u domeni ekonomije i tržišta, jedan je od pokazatelja kulturne individualizacije. Svjetonazor prema kojem se valorizira manja ovisnost o društvenoj solidarnosti, samostalno natjecanje u tržišnoj utakmici bez intervencija države, privatizacija i prihodi zasnovani na osobnim postignućima te individualni izbor nad kolektivnim rješenjima društvenih pitanja (Turner, 2001), u skladu je s perspektivnom ekonomskog individualizma. Dakle, oni koji su skloniji društvenom atomizmu, slobodnom tržištu te individualnoj odgovornosti i postignuću, u našoj su konceptualizaciji i operacionalizaciji ekonomski individualisti.

Teorijska je pretpostavka da će osobe koje nisu sklone tradicionalnoj obitelji, crkvenoj religioznosti, tradicionalnoj radnoj etici i koje su sklonije individualiziranoj političkoj participaciji ostvariti više rezultate na indeksu ekonomskog individualizma. Hipoteza se temelji na teorijama socijalizacije (vidi: Berger i Luckmann, 1967; Parsons 1954) koje ističu integrativne funkcije tradicionalnih društvenih struktura i institucija, poput tradicionalne obitelji i crkvene religioznosti, prema kojima bi osobe koje su detradicionalizirane mogle u većoj mjeri prihvaćati individualistički

svjetonazor „svatko za sebe“. Rezultati multivarijantnih regresijskih analiza za tri vala EVS-a nalaze se u Tablici 44.

Tablica 44. Povezanost ekonomskog individualizma i pokazatelja strukturne individualizacije

	β (1999.)	β (2008.)	β (2018.)
Detradicionalizacija obitelji	0,029	-0,001	0,064*
Sekularizacija	0,068	-0,092**	-0,009
Radna etika (-)	-0,161**	-0,131**	-0,241**
Subpolitika	-0,056	0,067*	-0,127**
R ²	0,032	0,028	0,076
** p<0,01; * p<0,05			

U prvom valu istraživanja, onom iz 1999. godine, samo je detradicionalizacija radne etike bila statistički značajno i negativno povezana s ekonomskim individualizmom ($\beta=-0,161$, $p<0,01$), što znači da opadanje radne etike prati opadanje ekonomskog individualizma. Prema tome, osobe koje pridaju manju intrinzičnu vrijednost radu nisu sklone tržišnom natjecanju, odnosno njihovi su stavovi u ekonomskoj domeni ukazuju na kolektivističke vrijednosti.

U drugom valu, dakle onom iz 2008. godine, uz detradicionalizaciju radne etike koja od prvog vala istraživanja nije promijenila statističku značajnost niti predznak koeficijenta ($\beta=-0,131$, $p<0,01$), sekularizacija se također pojavljuje kao statistički značajan prediktor ($\beta=-0,092$, $p<0,01$) s negativnom povezanošću. Rezultat ukazuje na to da su ekonomski individualisti religiozniji od sudionika sklonijih kolektivismu u domeni ekonomije. U dotičnom valu pronađena je još jedna statistički značajna povezanost s ekonomskim individualizmom, a odnosi se na subpolitičko djelovanje. Ekonomski individualisti u tom su valu istraživanja bili skloniji subpolitičkom djelovanju ($\beta=0,067$, $p<0,05$), koje je, podsjetimo, bilo operacionalizirano kao spremnost na potpisivanje peticija, sudjelovanje u prosvjedima, sudjelovanje u bojkotima i sudjelovanje u neslužbenim štrajkovima.

Subpolitičko je djelovanje i u posljednjem valu istraživanja, znači onom iz 2018. godine, statistički značajno povezano s ekonomskim individualizmom, ali je ta povezanost promijenila predznak ($\beta=-0,127$, $p<0,01$). Dakle, subpolitizacija je bila negativno povezana s kriterijem, što znači da su subpolitički aktivniji sudionici imali niže rezultate na indeksu ekonomskog individualizma. Sekularizacija u trećem valu nije bila statistički značajno povezana s kriterijem, kao što je to bio slučaj u drugom valu, no radna je etika ostala negativno povezana s ekonomskim individualizmom, i to s dotad najvećim standardiziranim regresijskim koeficijentom ($\beta=-0,241$, $p<0,01$). Detradicionalizacija radne etike jedini je prediktor koji je bio statistički značajan u svim trima valovima istraživanja. Dakle, svjetonazor prema kojem se pojedinci trebaju samostalno natjecati u tržišnoj utakmici povezan je s tradicionalnom radnom etikom prema kojoj je rad na prvom mjestu.

Proporcije varijance objašnjene modelom (R^2) relativno su male, što ukazuje na to da postoje neke druge varijable pomoću kojih bi se promjene u stupnju ekonomskog individualizma mogle dodatno objasniti. U Tablici 44 također se može vidjeti da se koeficijent determinacije 2018. godine udvostručio odnosu na prethodna dva vala istraživanja (1999. i 2008.).

Tablica 45. Povezanost ekonomskog individualizma i pokazatelja strukturne individualizacije na ujedinjenom uzorku hrvatskog društva

	B	β	p
Detradicionalizacija obitelji	0,035*	0,041*	0,033
Sekularizacija	-0,047	-0,032	0,087
Detradicionalizacija radne etike	-0,259**	-0,161**	0,000
Subpolitizacija	-0,101*	-0,041*	0,020
Spol (dummy)	0,094*	0,039*	0,022
Visokoobrazovani (dummy)	0,016	0,006	0,730
Dob sudionika	0,004**	0,056**	0,002
2008 (dummy)	-0,581**	-0,235**	0,000
2018 (dummy)	-0,110*	-0,045*	0,039
$R^2=0,088$; ** $p<0,01$, * $p<0,05$			

Sljedeći model odnosi se na ujedinjene podatke (Tablica 45), to jest od tri smo uzorka za svaki val načinili jedan. Model sadrži i sociodemografske varijable: *spol* (0 – žene; 1 – muškarci), *obrazovanje* – varijabla koja ukazuje na to jesu li sudionici visokoobrazovani ili nisu (0 – nisu visokoobrazovani; 1 – visokoobrazovani) te *dob* (navršene godine života sudionika). Uz sociodemografske varijable, uključili smo i dvije *dummy* varijable za val istraživanja: „2008“ i „2018“ (referentna godina bila je 1999.). Ti nalazi ne odstupaju značajno od nalaza regresija koje su provedene zasebno za svaki od promatranih valova, no važni su jer ukazuju na pravilnosti koje se protežu u razdoblju od dvadeset godina.

Naime, detradicionalizacija obitelji bila je pozitivno povezana s ekonomskim individualizmom ($\beta=0,041$, $p<0,01$), detradicionalizacija radne etike bila je negativno povezana ($\beta=-0,161$, $p<0,01$), kao i subpolitizacija ($\beta=-0,041$, $p<0,01$). Sekularizacija na ujedinjenom uzorku nije bila statistički značajno povezana s ekonomskim individualizmom. Od kontrolnih varijabli značajno su i pozitivno bile povezane *spol* ($\beta=0,039$, $p<0,01$) i *dob* ($\beta=0,056$, $p<0,01$), dok obrazovanje nije bilo statistički značajno povezano s kriterijem. Dakle, muškarci i starije osobe skloniji su dotičnom tipu kulturnog individualizma od žena i mlađih osoba. Godine provedbe istraživanja također su bile statistički značajni prediktori, 2008. ($\beta=-0,235$, $p<0,01$) i 2018. godine ($\beta=-0,045$, $p<0,01$) prosječni rezultat na indeksu ekonomskog individualizma bio je niži od onog iz 1999. godine, kao što je i pokazano u poglavlju deskriptivnih pokazatelja.

Ako usporedimo rezultate regresijskih analiza koje su provedene zasebno za svaki od valova i rezultate regresijske analize na ujedinjenom uzorku, možemo vidjeti da je povezanost religioznosti i ekonomskog individualizma doista bila specifičnost za 2008. godinu, budući da se ona nije pokazala statistički značajnom kad smo povezanost ispitali na uzorku svih sudionika iz svih valova. S druge strane, detradicionalizacija obitelji, koja je u samo u posljednjem valu bila značajno povezana s kriterijem, ostala je značajna i na ujedinjenom uzorku, što sugerira da je ta pojava bila prisutna i u drugim valovima, no ne dovoljno da bi postigla statističku značajnost.

7.3.2. Povezanost socijalne indiferentnosti i strukturne individualizacije

Pad solidarnosti, kao pokazatelj strukturne individualizacije, podijelili smo na socijalnu i identitetsku indiferentnost na temelju faktorske analize, pa ćemo rezultate njihove povezanosti sa strukturnom individualizacijom analizirati odvojeno. Socijalna indiferentnost odnosi se na nisku

razinu altruizma (odnosno visoku razinu egoizma) prema osobama koje su socijalno osjetljive. Skala socijalne indiferentnosti sadržavala je čestice koje ukazuju na razinu nezabrinutosti za životne uvjete starijih osoba, nezaposlenih osoba te bolesnih osoba i invalida. Kulturnim individualistima u toj domeni nije stalo do uvjeta u kojima žive dotične društvene grupe, a pomoću analiza koje slijede utvrdit ćemo mogu li se razine socijalne indiferentnosti objasniti pokazateljima strukturne individualizacije, koji impliciraju manju sklonost tradicionalnim institucijama i ulogama. Socijalna indiferentnost je, prema našoj hipotezi, pozitivno povezana sa strukturnom individualizacijom. Rezultati analize prikazani su u Tablici 46.

Tablica 46. Povezanost socijalne indiferentnosti i pokazatelja strukturne individualizacije

	β (1999.)	β (2008.)	β (2018.)
Detradicionalizacija obitelji	0,043	0,137**	0,003
Sekularizacija	0,096**	-0,009	0,133**
Radna etika (-)	0,181**	0,142**	0,190**
Subpolitika	-0,119**	-0,045	-0,086**
R ²	0,059	0,042	0,064
** p<0,01; * p<0,05			

U prvom valu istraživanja iz 1999. godine, statistički značajni prediktori socijalne indiferentnosti bile su sekularizacija, detradicionalizacija radne etike i subpolitizacija, dok detradicionalizacija obitelji nije bila statistički značajno povezana s kriterijem.

Osobe koje su sekularizirane (rjeđe idu u Crkvu, imaju manje povjerenja u Crkvu, religija im je manje važna u životu i vjeruju u manje crkvenih dogmi) imaju više rezultate na skali socijalne indiferentnosti ($\beta=0,096$, $p<0,01$). Dakle, manja razina brige za druge povezana je s manjom razinom religioznosti. Taj rezultat implicira integrativnu funkciju religije, o kojoj je pisao još i Durkheim (2008). Pripadanje religijskoj zajednici i aktivno sudjelovanje u religijskim praksama, prema našim nalazima, povoljno utječe na društveni altruizam, to jest utječe negativno na kulturnu individualizaciju.

Detradicionalizirana radna etika također je bila statistički značajno i pozitivno povezana sa socijalnom indiferentnošću ($\beta=0,181$, $p<0,01$). Osobe koje imaju manje izraženu radnu etiku iskazivale su nižu razinu altruizma. Osobe koje rad ne vide kao dužnost, kao nešto što je inherentno dobro, poželjno i važno, prema tom su nalazu sklonije atomističkom pogledu na svijet, to jest stavu da se svatko treba brinuti sâm za sebe.

Spremnost na subpolitičko djelovanje treći je statistički značajan prediktor socijalne indiferentnosti u prvom valu istraživanja, no njegov je predznak negativan ($\beta=-0,119$, $p<0,01$). To može značiti da veća angažiranost u pogledu individualizirane političke ili građanske participacije rezultira socijalnim altruizmom. Rezultat je u skladu s nekim ranijim istraživanjima vrijednosti i međukulturalnih razlika (vidi, Inglehart i Wezel, 2005). Ta su istraživanja utvrdila da modernizacija pozitivno utječe na razinu ekspresivnih vrijednosti i na individualnu participaciju. Dakle, premda je subpolitička akcija strukturno individualizirana u odnosu na tradicionalnu pripadnost političkim strankama, nalazi pokazuju da ona pozitivno djeluje na društveni altruizam. U drugom valu iz 2008. godine, detradicionalizacija radne etike ostala je statistički značajno povezana sa socijalnom indiferentnošću ($\beta=0,142$, $p<0,01$), no to nije bio slučaj sa sekularizacijom i subpolitizacijom, kod kojih nije utvrđena statistički značajna povezanost. Međutim, detradicionalizacija obitelji u drugom je valu istraživanja bila statistički značajan prediktor ($\beta=0,137$, $p<0,01$). Detradicionalizacija obitelji pozitivno je povezana sa socijalnom indiferentnošću. Drugim riječima, što je manje prihvaćanje tradicionalnih društvenih normi koje vežemo uz obitelj, veća je indiferentnost prema socijalno ugroženim grupama (nezaposleni, bolesni i invalidi, stari).

U trećem valu istraživanja iz 2018. godine, situacija je jednaka onoj iz 1999. godine. Detradicionalizacija obitelji prestaje biti statistički značajnim prediktorom, a sekularizacija ($\beta=0,133$, $p<0,01$), detradicionalizirana radna etika ($\beta=0,190$, $p<0,01$) i subpolitika ($\beta=-0,086$, $p<0,01$) postaju statistički značajno povezane sa socijalnom indiferentnošću, kao pokazateljem egoističnog individualizma i kulturne individualizacije. Valja napomenuti da su i u tom slučaju iznosi koeficijenata determinacije (R^2) u modelima za sva tri vala relativno niski (između 4 i 6 posto).

Kod regresijske analize provedene na ujedinjenom uzorku (Tablica 47), detradicionalizacija obitelji bila je pozitivno povezana sa socijalnom indiferentnošću ($\beta=0,059$, $p<0,01$), sekularizacija pozitivno povezana ($\beta=0,073$, $p<0,01$) te detradicionalizacija radne etike također pozitivno

povezana ($\beta=0,107$, $p<0,01$). Samo je subpolitizacija bila negativno povezana s kriterijem ($\beta=-0,119$, $p<0,01$). Spol ($\beta=0,077$, $p<0,01$) i dob ($\beta=-0,224$, $p<0,01$) također su bili statistički značajno povezani; više rezultate ostvarivali su muškarci i mlađe osobe. Visokoobrazovani sudionici nisu se statistički značajno razlikovali od ostalih po pitanju rezultata na skali socijalne indiferentnosti. *Dummy* varijabla „2008“ ($\beta=0,092$, $p<0,01$) bila je značajno i pozitivno povezana s kriterijem, dok varijabla „2018“ nije, što znači da se u drugom valu istraživanja dogodio značajan porast socijalne indiferentnosti, ali se rezultat iz 2018. ne razlikuje značajno od rezultata 1999. godine.

Tablica 47. Povezanost socijalne indiferentnosti i pokazatelja strukturne individualizacije na ujedinenom uzorku hrvatskog društva

	B	β	p
Detradicionalizacija obitelji	0,034**	0,059**	0,002
Sekularizacija	0,073**	0,073**	0,000
Detradicionalizacija radne etike	0,120**	0,107**	0,000
Subpolitizacija	-0,204**	-0,119**	0,000
Spol (dummy)	0,129**	0,077**	0,000
Visokoobrazovani (dummy)	0,011	0,006	0,734
Dob (navršene godine života)	-0,011**	-0,224**	0,000
2008 (dummy)	0,158**	0,092**	0,000
2018 (dummy)	0,039	0,023	0,288
$R^2=0,103$; ** $p<0,01$, * $p<0,05$			

Analize koje su provedene ukazuju na određenu razinu povezanosti strukturne individualizacije i kulturne individualizacije u vidu socijalne indiferentnosti. Svi su prediktori bili povezani s kriterijem barem u jednom od triju valova istraživanja, a radna je etika u svim valovima bila statistički značajno povezana sa socijalnom indiferentnošću.

7.3.3. Povezanost identitetske indiferentnosti i strukturne individualizacije

Identitetska indiferentnost pokazatelj je kulturne individualizacije koji ukazuje na niže razine altruizma prema drugima koje nas okružuju i s kojima se identificiramo kao s članovima iste zajednice ili društva. U skalu identitetske indiferentnosti uključene su briga za uvjete u kojima žive ljudi iz susjedstva, županije i države. Kao i kod socijalne indiferentnosti, teorijska je pretpostavka da će ljudi koji nisu skloni tradicionalnim oblicima integracije u sklopu tradicionalnih društvenih institucija biti više kulturno individualizirani, odnosno imati više rezultate na skali identitetske indiferentnosti. Drugim riječima, testiramo tezu da je usmjerenost na izražavanje i vođenje života koje je drugačije strukturirano od onog determiniranog tradicijom pozitivno povezano razinom indiferentnosti prema drugima. Svi nalazi prikazani su u Tablici 48.

Tablica 48. Povezanost identitetske indiferentnosti i pokazatelja strukturne individualizacije

	β (1999.)	β (2008.)	β (2018.)
Detradicionalizacija obitelji	-0,006	0,084**	0,022
Sekularizacija	0,136**	0,145**	0,099**
Radna etika (-)	0,073*	0,062*	0,139**
Subpolitika	-0,044	-0,044	-0,150**
R ²	0,026	0,042	0,05
** p<0,01; * p<0,05			

U prvom promatranom valu istraživanja, dakle onom iz 1999. godine, s identitetskom indiferentnošću povezane su bile sekularizacija ($\beta=0,136$, $p<0,01$) i detradicionalizirana radna etika ($\beta=0,073$, $p<0,05$). Viša razina sekularizacije rezultirala je statistički značajno višom razinom identitetske indiferentnosti. Rezultat implicira da se opadanjem religioznosti gubi njezina integrativna funkcija, što može dovesti do desolidarizacije. Taj se nalaz može tumačiti i pomoću

nalaza drugih istraživanja koja su utvrdila da je u hrvatskom društvu nacionalni identitet usko povezan s religijskim identitetom (vidi: Sekulić i Šporer, 2008.). Prema tome, manje religiozne osobe mogle bi se manje identificirati s drugim članovima društva, što bi povećalo njihovu identitetsku indiferentnost.

Detradicionalizirana radna etika također je povezana s identitetskom indiferentnošću ($\beta=0,062$, $p<0,01$). Taj nalaz implicira da osobe kojima je manje stalo do svojih sugrađana imaju odnos prema radu koji se ne temelji na osjećaju dužnosti, pridavanju inherentne važnosti napornom radu i davanju prvenstva radu u odnosu na slobodno vrijeme.

U drugom promatranom valu, znači onom iz 2008. godine, situacija s povezanošću sekularizacije, detradicionalizacije radne etike i identitetske indiferentnosti nije se značajno promijenila. Sekularizacija je i dalje značajno i pozitivno povezana s kriterijem, kao i detradicionalizacija radne etike. No detradicionalizacija obitelji sada se pridružuje prediktorima koji su statistički značajno povezani s identitetskom indiferentnošću ($\beta=0,084$, $p<0,01$). Taj rezultat znači da su osobe koje su imale više rezultate na indeksu detradicionalizacije obitelji imale statistički značajno više rezultate na skali identitetske indiferentnosti, odnosno da su iskazivale manju zabrinutost za životne uvjete susjeda, ljudi iz okruženja i svoje zemljake.

Na koncu, u posljednjem promatranom valu istraživanja, provedenom 2018. godine, statistički značajni prediktori identitetske indiferentnosti bili su sekularizacija ($\beta=0,099$, $p<0,01$), detradicionalizirana radna etika ($\beta=0,139$, $p<0,01$), ali i subpolitizacija ($\beta=-0,150$, $p<0,01$), iako negativno povezana. Subpolitičko djelovanje je, dakle, negativno povezano i sa socijalnom i s identitetskom indiferentnošću. Detradicionalizacija obitelji u trećem valu nije bila statistički značajan prediktor kao što je to bio slučaj u drugom valu (2008. godine), kada je, uostalom, jedino postigla statistički značajnu povezanost s identitetskom indiferentnošću.

Napominjemo da su iznosi koeficijenta determinacije, to jest proporcije varijance objašnjene modelima relativno male (2,6% u 1999., 4,2% u 2008. i 5% u 2018. godini), te da evidentno postoje neki drugi prediktori koji bi mogli dodatno objasniti variranje identitetske indiferentnosti.

Tablica 49. Povezanost identitetske indiferentnosti i pokazatelja strukturne individualizacije na ujedinjenom uzorku hrvatskog društva

	B	β	p
Detradicionalizacija obitelji	0,021	0,033	0,091
Sekularizacija	0,150**	0,139**	0,000
Detradicionalizacija radne etike	0,090**	0,075**	0,000
Subpolitizacija	-0,159**	-0,085**	0,000
Spol (dummy)	-0,034	-0,019	0,282
Visokoobrazovani (dummy)	-0,048	-0,023	0,181
Dob sudionika	-0,003**	-0,053**	0,004
2008 (dummy)	0,210**	0,113**	0,000
2018 (dummy)	0,054	0,029	0,183
$R^2=0,049$; ** $p<0,01$, * $p<0,05$			

U Tablici 49 mogu se vidjeti regresijski koeficijenti i njihova statistička značajnost na ujedinjenom uzorku sudionika (uključuje sudionike iz svih valova istraživanja). U tom modelu detradicionalizacija obitelji nije bila značajno povezana s kriterijem, zbog čega se, dakle, utemeljeno može tvrditi da je povezanost detradicionalizacije obitelji i identitetske indiferentnosti bila specifičnost 2008. godine. Nadalje, sekularizacija ($\beta=0,139$, $p<0,01$) i detradicionalizacija radne etike ($\beta=0,075$, $p<0,01$) bile su pozitivno povezane, a subpolitizacija negativno povezana s identitetskom indiferentnošću ($\beta=-0,159$, $p<0,01$). Ako pogledamo kontrolne sociodemografske varijable, može se vidjeti da nije utvrđena značajna povezanost kriterija sa spolom i obrazovanjem, no stariji sudionici postizali su značajno niže rezultate na skali identitetske indiferentnosti. Na koncu, godina istraživanja bila je značajan prediktor razine indiferentnosti samo u slučaju 2008. godine ($\beta=0,113$, $p<0,01$), kada su sudionici imali značajno više rezultate od sudionika iz preostalih dvaju valova.

Prema provedenim analizama, identitetska indiferentnost povezana je s nekim pokazateljima strukturne individualizacije. Sekularizacija i slabljenje radne etike bili su statistički značajno i

pozitivno povezani s identitetskom indiferentnošću u svim trima valovima istraživanja, dok je detradicionalizacija bila pozitivno povezana samo 2008. godine, a subpoliticizacija negativno 2018. godine. Dakle, s izvjesnom pouzdanošću utvrdili da je identitetska indiferentnost povezana sa strukturnom individualizacijom u vidu opadanja religioznosti i tradicionalne radne etike.

7.3.4. Povezanost anomijskog individualizma i strukturne individualizacije

Anomijski individualizam, koji se može nazvati i građanskim nemoralom, još je jedan pokazatelj kulturne individualizacije. Osobe koje su imale više vrijednosti na skali anomijskog individualizma permisivnije su prema ponašanjima kojima se krše formalne društvene norme da bi se ostvarila osobna dobit, bez obzira na to što se tako šteti zajedničkim interesima. Taj je oblik individualizma ekstremniji od dosad analiziranih pokazatelja, budući da podrazumijeva kršenje zakona.

Za pretpostaviti je da osobe koje su individualisti u nekim drugim domenama neće odobravati ni taj tip individualističkog ponašanja, i to upravo zato što se nalazi u nezakonitoj sferi. Podsjetimo, čestice upotrijebljene za konstrukciju skale anomijskog individualizma bile su: *opravdavanje neplaćanja poreza, opravdavanje primanje mita i opravdavanje uzimanja državne naknade za koju nemate pravo.*

Nalazi regresijskih analiza prikazani su u Tablici 50. U prvom promatranom valu statistički su značajni prediktori s pozitivnom povezanošću s kriterijem bili detradicionalizacija obitelji ($\beta=0,0181$, $p<0,01$), detradicionalizacija radne etike ($\beta=0,174$, $p<0,01$) i subpolitika ($\beta=0,080$, $p<0,05$). Sekularizacija u prvom valu nije bila značajno povezana s anomijskim individualizmom. Negativno kodirana radna etika bila je statistički značajno povezana s anomijskim individualizmom u prvom ($\beta=0,174$, $p<0,01$), drugom ($\beta=0,186$, $p<0,01$) i trećem valu ($\beta=0,109$, $p<0,01$). Dakle, osobe slabije radne etike imale su statistički značajno viši rezultat na skali anomijskog individualizma. Objašnjenje toga može se tražiti u implicitnoj važnosti stjecanja materijalnih dobara kroz pošten rad uz pridržavanje dotičnih formalnih normi. Izražena radna etika povezana je s pridržavanjem propisa i kosi se s protuzakonitim okorištavanjem.

Drugi val, onaj iz 2008. godine, ima situaciju sličnu onoj iz prvog vala. Detradicionalizacija obitelji bila je statistički značajno povezana s kriterijem, no u tom slučaju s manjim koeficijentom

i statističkom značajnošću ($\beta=0,074$, $p<0,05$). Sekularizacija, kao i u prvom valu, nije bila povezana. Radna etika je, kao što je već spomenuto, bila povezana s anomijskim individualizmom. U trećem valu, onom iz 2018. godine, detradicionalizacija obitelji prestaje biti statistički značajno povezana s anomijskim individualizmom, a sekularizacija je po prvi put statistički značajno i pozitivno povezana s anomijskim individualizmom ($\beta=0,109$, $p<0,01$), kao i radna etika ($\beta=0,202$, $p<0,01$) i subpolitizacija ($\beta=0,075$, $p<0,01$). Sekulariziranije osobe bile su, dakle, sklonije opravdavanju nemoralnog oportunističkog ponašanja. Taj se nalaz može objasniti vjerskim dogmama i moralnim smjernicama koje su upisane u religiju.

Možemo primijetiti da je proporcija objašnjene varijance u modelu za 1999. godinu (11%) veća od onih za 2008. (5,3%) i 2018. godinu (6,5%).

Tablica 50. Povezanost anomijskog individualizma i pokazatelja strukturne individualizacije

	β (1999.)	β (2008.)	β (2018.)
Detradicionalizacija obitelji	0,181**	0,074*	-0,037
Sekularizacija	0,046	0,019	0,109**
Radna etika (-)	0,174**	0,186**	0,202**
Subpolitika	0,080*	0,046	0,075**
R ²	0,11	0,053	0,065
** $p<0,01$; * $p<0,05$			

U regresijskom modelu na ujedinenim podacima (Tablica 51), koji osim pokazatelja strukturne individualizacije u prediktorskom sklopu sadrži još i varijable spol, obrazovanje, dob i godinu istraživanja, možemo vidjeti da su sve varijable (osim *dummy* varijable za 2008. godinu) bile statistički značajno povezane s anomijskim individualizmom. Detradicionalizacija obitelji, sekularizacija, detradicionalizacija radne etike, subpolitizacija i spol pozitivno su povezani s anomijskim individualizmom, dok su obrazovanje i dob negativno povezani, odnosno visokoobrazovani i stariji sudionici manje su skloni opravdavanju dotičnih nelegalnih

oportunističko-individualističkih djelovanja. U 2018. godini sudionici su imali najnižu permisivnost prema anomijskom individualizmu, budući da *dummy* varijabla „2018“ ima statistički značajnu i negativnu povezanost s kriterijem. Tim je modelom objašnjeno 11% varijance.

Tablica 51. Povezanost anomijskog individualizma i pokazatelja strukturne individualizacije na ujedinjenom uzorku hrvatskog društva

	B	β	p
Detradicionalizacija obitelji	0,073**	0,068**	0,000
Sekularizacija	0,096**	0,053**	0,005
Detradicionalizacija radne etike	0,3**	0,148**	0,000
Subpolitizacija	0,106*	0,034*	0,049
Spol (dummy)	0,354**	0,116**	0,000
Visokoobrazovani (dummy)	-0,193**	-0,055**	0,001
Dob sudionika	-0,014**	-0,165**	0,000
2008 (dummy)	-0,028	-0,009	0,668
2018 (dummy)	-0,173**	-0,055**	0,009
$R^2=0,11$; ** $p<0,01$, * $p<0,05$			

7.4. Višerazinska analiza povezanosti kulturne i strukturne individualizacije

Nakon izloženih deskriptivnih analiza pokazatelja strukturne i kulturne individualizacije te analize njihove povezanosti, prelazimo na višerazinske regresijske analize, koje će pokazati kako su prediktorske varijable iz različitih razina povezane s kriterijskim varijablama.

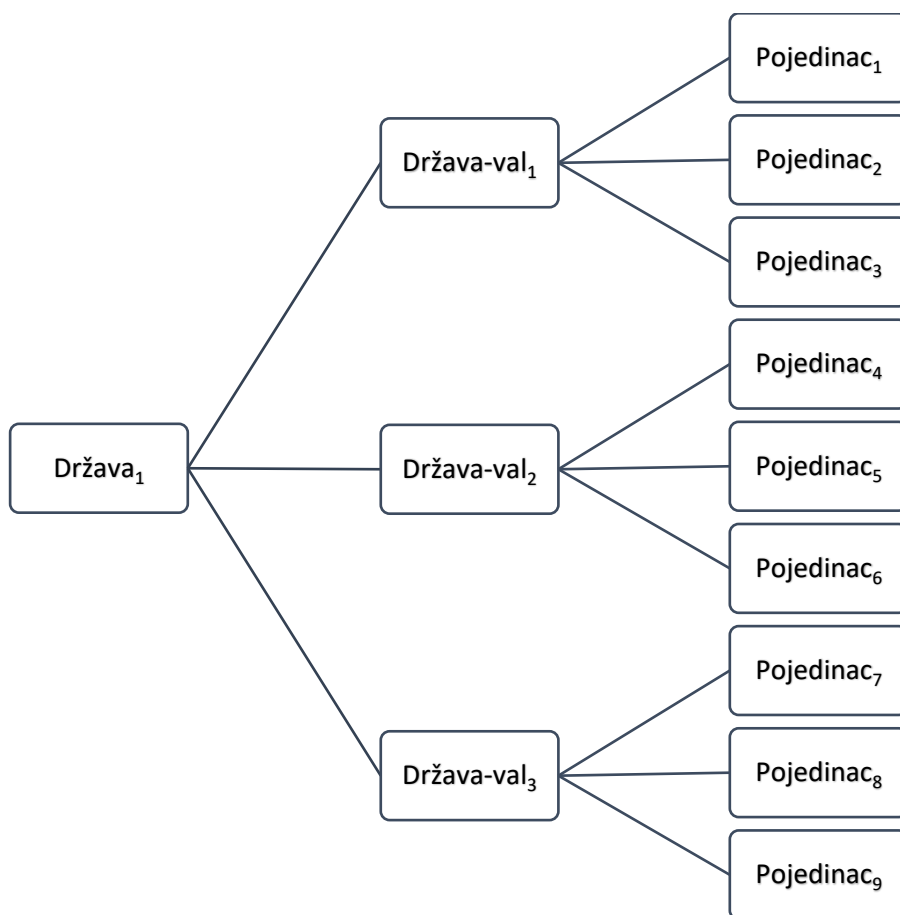
Regresijske analize provedene su na trima razinama (Slika 7):

1. *Pojedinac* (rezultati pojedinaca)
2. *Država-val* (centrirani rezultati za državu u određenoj vremenskoj točki)

3. *Država* (ukupni prosjeci države u svim trima valovima)

To znači da pojedinci pripadaju nekoj državi-valu, a ta država-val pripada nekoj državi. Svi pojedinci koji dolaze iz iste države-vala imat će jednake rezultate na svim prediktorskim varijablama razine države-vala (primjerice, prosječna sekularizacija države u nekom od valova). Jednako tako, svi će pojedinci iz iste države imati jednake rezultate na prediktorskim varijablama te razine (primjerice, prosječna sekularizacija izračunata na na svim trima valovima). Pomoću tog se modela mogu obuhvatiti razlike između pojedinaca, razlike tijekom vremena unutar država, kao i razlike između država koje su uključene u analize.

Za prediktorske su sklopove korištene varijable koje su se pojavljivale i u regresijskim analizama za hrvatsko društvo, no s nekoliko dodataka i napomena. Naime, u prediktorski su sklop dodane varijable *spol* (0 – žene; 1 – muškarci), *dob* (navršene godine života) i *obrazovanje* (*dummy* varijabla za visokoobrazovane), kao kontrolni sociodemografski pokazatelji. Varijable *detradicionalizacija obitelji* (indeks), *sekularizacija* (skala), *detradicionalizacija radne etike* (skala), *subpolitizacija* (skala) i *heterogenizacija* (koeficijenti varijabilnosti) na drugoj su razini (država-val) centrirani prema ukupnom prosjeku države (eng. *grand mean centering*). Dakle, rezultat države-vala oduzimao se od ukupnog prosjeka za državu. Navedena procedura omogućava nam da uhvatimo longitudinalnu komponentu, odnosno efekt koji promjene prediktorima tijekom vremena imaju na kriterij, i to unutar država.

Slika 7. Shema strukture podataka za višerazinske regresijske analize

Metoda kojom smo se koristili uključuje variranje intercepta (prosječnih rezultata za skupine), bez variranja koeficijenata (eng. *slopes*; nagibi regresijskih pravaca) između klastera. Uz strukturni dio, analizira se i kompozicija objašnjene varijance na svim trima razinama (*random*). U tablicama su prikazani regresijski koeficijenti i procjene objašnjene varijance na svakoj od dotičnih razina. Sve analize koje slijede uključuju četiri modela. U prvom modelu (tzv. „praznom“ modelu) nisu uključene prediktorske varijable, već se samo utvrđuje statistička značajnost variranja rezultata na svim razinama. U svakom se sukcesivnom modelu dodaju prediktorski sklopovi za višu razinu, pa tako u Modelu 2 imamo prediktorski sklop za razinu pojedinca, u Modelu 3 prediktorski sklop za razinu pojedinca i države-vala, te u Modelu 4 imamo uključene prediktore iz svih triju razina.

7.4.1. Ekonomski individualizam i pokazatelji strukturne individualizacije

Na temelju podataka iz Tablice 52 mogu se izračunati proporcije varijance za svaku razinu analize. U prvom („praznom“) modelu bez prediktorskih varijabli 74% varijance odlazi na razlike između pojedinaca, 23% na razinu država-valova, te 3% na razlike između država. Sve komponente varijance statistički su značajne. U Modelu 2 i Modelu 3 možemo vidjeti da su sve prediktorske varijable prve razine, osim dobi i obrazovanja, statistički značajno povezane s ekonomskim individualizmom, ali u tom modelu nijedan prediktor druge razine nije bio statistički značajno povezan s kriterijem. Muškarci su u prosjeku imali veći rezultat od žena za 0,095. Niža razina religioznosti pozitivno je utjecala na razinu ekonomskog individualizma, dok je u slučaju preostalih pokazatelja strukturne individualizacije taj odnos bio negativno usmjeren.

To znači da osobe koje su sklonije detradicionaliziranoj obitelji, osobe koje nisu sklone tradicionalnoj radnoj etici i osobe koje su spremnije na sudjelovanje u subpolitičkim aktivnostima nisu sklonije individualizmu u ekonomskoj domeni, već da, naprotiv, više naginju ekonomskom kolektivizmu. Nakon što smo uključili prediktore treće razine (Model 4), iznosi i značajnosti koeficijenata prve razine nisu se promijenili, no porast detradicionalizacije obitelji u određenom valu (druga razina) značajno je i negativno utjecao na razinu ekonomskog individualizma, ali ne i u slučaju apsolutnih razlika između država. Prema tome, skokovi detradicionalizacije obitelji unutar nekog društva (longitudinalna komponenta) imaju značajan i pozitivan učinak na ekonomski kolektivizam, no istovremeno postoji pravilnost da države koje su imale najviši prosječni stupanj detradicionalizacije obitelji nisu bile one s najvišim stupnjem ekonomskog kolektivizma.

Značajni prediktori treće razine bili su sekularizacija i heterogenizacija. Zanimljivo je da je, u smislu razlika između ukupnih prosjeka država, sekularizacija negativno povezana s ekonomskim individualizmom ($B=-0,314$), dok je na razini pojedinaca pozitivno povezana s kriterijem ($B=0,051$). Dakle, premda su manje religiozni pojedinci imali više rezultate na indeksu individualizma, to nije slučaj na razini društava, budući da su sekulariziranija društva imala manje prosječne rezultate na skali ekonomskog individualizma. Također, u Modelu 4 možemo vidjeti da varijanca između država više nije statistički značajna, dok su proporcije varijance na razini pojedinca i države-vala manje, ali i dalje statistički značajne.

Tablica 52. Višerazinska regresijska analiza ekonomskog individualizma i pokazatelja strukturne individualizacije

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Fixed	(B)	(B)	(B)	(B)
Razina 1 (pojedinaac)				
Intercept	0,692***	1,216***	0,684	-0,863
Spol		0,095***	0,095***	0,095***
Dob		0,000	0,000	0,000
Obrazovanje		-0,011	-0,011	-0,011
Detrad. obitelji		-0,011***	-0,011***	-0,011***
Sekularizacija		0,051***	0,051***	0,051***
Detrad. radne etike		-0,226***	-0,225***	-0,225***
Subpolitizacija		-0,077***	-0,077***	-0,076***
Razina 2 (država-val)				
Detrad. obitelji			-0,01	-0,246*
Stopa razvoda			-0,062	-0,054
Dob sklapanja braka (Ž)			-0,148	-0,069
Dob sklapanja braka (M)			0,158	0,128
Sekularizacija			0,153	0,08
Detrad. radne etike			-0,365	-0,388
Subpolitizacija			0,025	0,609
Heterogenizacija			-0,291	-0,296
Razina 3 (država)				
Detrad. obitelji				-0,168
Stopa razvoda				0,08
Dob sklapanja braka (Ž)				-0,206
Dob sklapanja braka (M)				0,186
Sekularizacija				-0,314*
Detrad. radne etike				0,331
Subpolitizacija				-0,166
Heterogenizacija				2,120*
Random				
Varijanca reziduala	1,088***	1,055***	1,055***	1,055***
Varijance intercepta (država)	0,048**	0,041*	0,033*	0,009
Varijanca intercepta (država-val)	0,342***	0,032***	0,029***	0,024***

* p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001

7.4.2. Socijalna indiferentnost i pokazatelji strukturne individualizacije

U Tablici 53 možemo vidjeti da je u Modelu 1 (praznom modelu) kompozicija varijance socijalne indiferentnosti takva da se najveća proporcija variranja odvijala na individualnoj razini (92%), na razini države-vala također su utvrđene značajne razlike (5% ukupne varijance podataka), te 3% varijance odlazi na razlike između ukupnih prosjeka država.

U Modelu 2, koji sadrži prediktore prve razine, naznačeno je da su svi prediktori, osim obrazovanja (dummy varijabla; visokoobrazovani referentna grupa), statistički značajno povezani sa socijalnom indiferentnošću. Muškarci su imali veći prosječni rezultat na skali indiferentnosti od žena ($B=0,098$; $p<0,001$). Stariji pojedinci imali su statistički značajno niže rezultate na skali socijalne indiferentnosti. Detradicionalizacija obitelji, sekularizacija i detradicionalizacija radne etike kao pokazatelji strukturne individualizacije bili su statistički značajno i pozitivno povezani sa socijalnom indiferentnošću, a subpolitizacija značajno, ali negativno.

U Model 3 uključili smo prediktorske varijable za razinu država-valova. Utvrdili smo da je od cijelog prediktorskog sklopa samo subpolitizacija značajno povezana s kriterijem ($B=-0,834$, $p<0,05$), no usmjerenost povezanosti bila je negativna. Drugim riječima, subpolitički aktivniji sudionici imali su niži rezultat na skali socijalne indiferentnosti. Iznos koeficijenta prilično je velik, što znači da subpolitičko djelovanje ima snažne pro-socijalne i altruističke konotacije.

U četvrtom modelu, koji uključuje prediktore svih razina, koeficijenti i značajnosti prediktora prve razine nisu se značajno mijenjali. Ono što je drugačije jest da subpolitizacija, koja je u Modelu 3 bila značajan prediktor, prestaje biti značajan prediktor na razini države-vala. Od prediktora treće razine (država), heterogenizacija životnih stilova bila je statistički značajno povezana sa socijalnom indiferentnošću, a usmjerenost povezanosti bila je negativna. Drugim riječima, heterogenizacija društva na makro-razini pozitivno je djelovala na socijalni altruizam. Povežemo li navedene nalaze s nekim klasičnim sociolojskim teorijama, može se braniti pozicija prema kojoj (organska) solidarnost proizlazi iz različitosti među pojedincima (vidi: Durkheim, 1972).

Tablica 53. Višerazinska regresijska analiza socijalne indiferentnosti i pokazatelja strukturne individualizacije

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Fixed	(B)	(B)	(B)	(B)
Razina 1 (pojedinač)				
Intercept	2,365***	2,387***	2,316***	4,395***
Spol		0,098***	0,098***	0,098***
Dob		-0,007***	-0,007***	-0,007***
Obrazovanje		0,001	0,001	0,001
Detrad. obitelji		0,009***	0,009***	0,009***
Sekularizacija		0,108***	0,108***	0,108***
Detrad. radne etike		0,093***	0,093***	0,093***
Subpoliticizacija		-0,159***	-0,159***	-0,159***
Razina 2 (država-val)				
Detrad. obitelji			-0,081	-0,173
Stopa razvoda			0,049	0,070
Dob sklapanja braka (Ž)			-0,082	-0,158
Dob sklapanja braka (M)			0,074	0,175
Sekularizacija			0,221	0,138
Detrad. radne etike			0,288	0,266
Subpoliticizacija			-0,834*	-0,557
Heterogenizacija			-1,195	-1,235
Razina 3 (država)				
Detrad. obitelji				0,121
Stopa razvoda				-0,154
Dob sklapanja braka (Ž)				0,139
Dob sklapanja braka (M)				-0,204
Sekularizacija				0,104
Detrad. radne etike				0,145
Subpoliticizacija				-0,344
Heterogenizacija				-1,695*
Random				
Varijanca reziduala	0,644***	0,584***	0,584***	0,584***
Varijanca intercepta (država)	0,020*	0,013	0,013	0,002
Varijanca intercepta (država-val)	0,033***	0,030***	0,025***	0,023***

* p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001

7.4.3. Identitetska indiferentnost i pokazatelji strukturne individualizacije

U Modelu 1, koji ne sadržava prediktorske varijable, možemo vidjeti da 90% varijance pripada individualnoj razini, 9% drugoj država-valova i 2% razini država (no bez statističke značajnosti) (Tablica 54).

Značajni prediktori na individualnoj razini bili su dob, obrazovanje, detradicionalizacija obitelji, sekularizacija, detradicionalizacija radne etike i subpolitizacija. Spol u ovom slučaju nije bio povezan s identitetskom indiferentnošću. Dob, obrazovanje i subpolitizacija negativno su utjecali na razinu socijalne indiferentnosti, dok su detradicionalizacija obitelji, sekularizacija i detradicionalizacija bili pozitivno povezani s dotičnim vidom strukturne individualizacije.

Na drugoj razini (Model 3) statistički značajan prediktor bila je detradicionalizacija obitelji, i to s negativno usmjerenom povezanošću. Drugim riječima, identitetski su indiferentnije one osobe koje su tradicionalnije po pitanju stavova o obitelji. Podsjetimo, za razliku od identitetske, socijalna indiferentnost nije bila značajno povezana s detradicionalizacijom obitelji. Nijedan drugi prediktor druge razine nije bio statistički značajno povezan s kriterijem.

U četvrtom modelu ponovno je indeks detradicionalizacije obitelji bio značajan prediktor identitetske indiferentnosti na drugoj razini (država-val), i to s negativnom povezanošću. Nijedan drugi prediktor druge i treće razine nije bio statistički značajno povezan s kriterijem.

Zanimljivo je uočiti da su predznaci povezanosti detradicionalizacije obitelji na mikro-razini i makro-razini različiti. Na individualnoj razini tradicionalniji su pojedinci iskazivali veći stupanj altruizma prema svojim zemljacima. No na makro-razini, stupanj prosječnog prihvaćanja tradicionalnih obiteljskih normi negativno je utjecao na stupanj altruizma. Detradicionalizacijom na najvišoj razini (prosjeci pojedinih država u tri vala, *group mean*) ne može se objasniti stupanj indiferentnosti, no promjene tijekom vremena unutar pojedinih država pokazale su se statistički značajnima. U trenutku kada je neka država imala viši stupanj detradicionalizacije obitelji, imala je i viši stupanj socijalnog altruizma.

Tablica 54. Višerazinska regresijska analiza identitetske indiferentnosti i pokazatelja strukturne individualizacije

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Fixed	(B)	(B)	(B)	(B)
Razina 1 (pojedinaac)				
Intercept	3,018***	2,882***	2,885***	2,539*
Spol		-0,004	-0,004	-0,004
Dob		-0,003***	-0,003***	-0,003***
Obrazovanje		-0,080***	-0,079***	-0,079***
Detrad. obitelji		0,006**	0,006***	0,006**
Sekularizacija		0,147***	0,147***	0,147***
Detrad. radne etike		0,076***	0,076***	0,076***
Subpoliticizacija		-0,184***	-0,184***	-0,184***
Razina 2 (država-val)				
Detrad. obitelji			-0,484***	-0,506**
Stopa razvoda			0,021	0,014
Dob sklapanja braka (Ž)			-0,029	-0,175
Dob sklapanja braka (M)			0,025	0,180
Sekularizacija			0,459	0,548
Detrad. radne etike			0,137	0,176
Subpoliticizacija			-0,163	-0,140
Heterogenizacija			-1,815	-2,026
Razina 3 (država)				
Detrad. obitelji				-0,068
Stopa razvoda				0,002
Dob sklapanja braka (Ž)				0,196
Dob sklapanja braka (M)				-0,221
Sekularizacija				-0,037
Detrad. radne etike				0,254
Subpoliticizacija				0,180
Heterogenizacija				0,705
Random				
Varijanca reziduala	0,718***	0,683***	0,683***	0,683***
Varijanca intercepta (država)	0,015	0,018	0,025*	0,020*
Varijanca intercepta (država-val)	0,069***	0,067***	0,039***	0,038***

* p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001

7.4.4. Anomijski individualizam i pokazatelji strukturne individualizacije

Kod anomijuskog individualizma kao kriterijske varijable, u praznom su modelu utvrđene statistički značajne razlike između jedinica analiza na svim trima razinama. Na individualnoj razini događa se 90% varijacija, na razini države-vala 3%, te je na razini države proporcija ukupnog variranja iznosila 6% (Tablica 55).

Na prvoj razini (Model 2) spol (referentna grupa – muškarci), detradicionalizacija obitelji i detradicionalizacija radne etike bili su statistički značajno i pozitivno povezani s anomijuskim individualizmom, dok su dob, obrazovanje i subpolitizacija bili prediktori za koje je utvrđena negativna povezanost s kriterijem. Sekularizacija na individualnoj razini nije bila značajan prediktor anomijuskog individualizma.

U Model 3 dodani su prediktori druge razine (država-val), od kojih su detradicionalizacija obitelji i stopa razvoda bili statistički značajno i pozitivno povezani s permisivnošću prema oportunističko-individualističkom ponašanju. Preostali prediktori druge razine, usprkos tome što su neki od njih bili povezani s kriterijem na individualnoj razini, nisu bili statistički značajno povezani s anomijuskim individualizmom.

U Modelu 4, osim prediktora prve i druge razine, uvršteni su i prediktori treće razine. Nijedan prediktor treće razine (država, *grand mean*) nije bio značajno povezan s kriterijem. Međutim, stopa razvoda na drugoj razini ostala je značajno i pozitivno povezana s kriterijem, a koeficijent se detradicionalizacije obitelji umanjio i prestao biti statistički značajnim.

Dakle, detradicionalizacija obitelji i radne etike pozitivno su povezane s odobravanjem oportunističko-individualističkog ponašanja. Poveznica triju konstrukata moralne su smjernice. Naime, nepoštivanje moralnih smjernica u jednoj od tih sfera dobro predviđa nepoštivanje moralnih smjernica u drugim sferama. Iako je kod detradicionalizacije obitelji i radne etike naglašen moment neformalnih tradicionalnih moralnih normi, njihovo nepoštivanje je, prema našim nalazima, povezano s nepoštivanjem formalnih društvenih normi, odnosno zakona. Premda je religija važan izvor moralnih uputa, naš nalaz pokazuje da religioznost pojedinca nema značajnu povezanost s anomijuskim individualizmom niti na jednoj razini analize.

Tablica 55. Višerazinska regresijska analiza anomijskog individualizma i pokazatelja strukturne individualizacije

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Fixed	(B)	(B)	(B)	(B)
Razina 1 (pojedinač)				
Intercept	2,116***	1,884***	3,707***	5,638**
Spol		0,226***	0,226***	0,226***
Dob		-0,012***	-0,012***	-0,012***
Obrazovanje		-0,182***	-0,181***	-0,181***
Detrad. obitelji		0,090***	0,091***	0,091***
Sekularizacija		0,010	0,010	0,010
Detrad. radne etike		0,251***	0,251***	0,251***
Subpolitizacija		-0,046***	-0,045***	-0,045***
Razina 2 (država-val)				
Detrad. obitelji			0,275*	0,127
Stopa razvoda			0,241**	0,276**
Dob sklapanja braka (Ž)			-0,117	-0,267
Dob sklapanja braka (M)			0,032	0,221
Sekularizacija			-0,174	-0,221
Detrad. radne etike			0,565	0,549
Subpolitizacija			-1,078	-0,671
Heterogenizacija			2,215	1,959
Razina 3 (država)				
Detrad. obitelji				0,027
Stopa razvoda				-0,071
Dob sklapanja braka (Ž)				0,319
Dob sklapanja braka (M)				-0,439
Sekularizacija				0,038
Detrad. radne etike				-0,270
Subpolitizacija				0,476
Heterogenizacija				1,768
Random				
Varijanca reziduala	2,147***	1,947***	1,947***	1,947***
Varijanca intercepta (država)	0,143**	0,187**	0,083**	0,063**
Varijanca intercepta (država-val)	0,083***	0,072***	0,048***	0,045***

* p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001

8. RASPRAVA

Provedenim analizama ispunjeni su ciljevi disertacije koji su uključivali analize trendova strukturne i kulturne individualizacije, utvrđivanje povezanosti strukturne i kulturne individualizacije u hrvatskom društvu te analizu dotičnih procesa u europskom kontekstu.

Nakon izloženog pregleda teorija o individualizaciji i individualizmu, u našoj smo konceptualizaciji procesu individualizacije pristupili dvojako: kao (1) procesu koji se s jedne strane odnosi na društvenu strukturu (životnu strukturu koja je sve manje uklopljena u tradicionalne društvene institucije i uloge), i kao (2) porastu individualističkih svjetonazora i stavova.

U teorijskoj osnovi rada istaknuli smo da je individualizacija proces inherentan procesu modernizacije koja predstavlja kulturne, političke, ekonomske i društvene promjene praćene sve izražajnijom strukturnom i društvenom diferencijacijom, a koje su promjene potaknute povećanjem stupnja obrazovanja, urbanizacijom i rastom životnog standarda. Teorijski okvir refleksivne modernizacije pretpostavlja da daljnji razvoj potrošačkih, postindustrijskih društava karakterizira jačanje strukturne individualizacije, procesa koji se očituje u porastu autonomije pojedinaca u razvijanju i odabiru vlastitih vrijednosti i normi te u djelovanju oslobođenom od utjecaja religije i tradicije (Beck, 2001a). S druge strane, kulturna je individualizacija proces koji se tiče univerzalnih kulturnih orijentacija, a koji se odražava u opadanju vrijednosti altruizma, zajedništva, društvene kohezije i solidarnosti. Individualni se neuspjesi i nepovoljni životni uvjeti shvaćaju kao posljedice individualnih odluka i sposobnosti, prema čemu odgovornost pada na pojedince. Ta je pojava motiv koji je prisutan u radovima kako klasičnih tako i suvremenih sociologa koji se individualizmom bave kao kulturnom orijentacijom, dovodeći ga u vezu s anomijom, alijenacijom i egoizmom (npr. Tocqueville, 1995; Durkheim, 1897; Bellah 1987; Brechon, 2021).

Neke smo postavljene hipoteze empirijski potvrdili, druge smo uvjetno prihvatili, a neke smo u nedostatku empirijskih dokaza odbacili. U nastavku raspravljamo dobivene rezultate i smještamo ih u kontekst prijašnjih teorijskih i empirijskih istraživanja koja su se bavila ovom ili srodnom tematikom.

8.1. Trendovi strukturne individualizacije

Empirijski nalazi sugeriraju prihvaćanje hipoteze o porastu strukturne individualizacije (H2: *Prisutan je rastući trend strukturne individualizacije*). Svi pokazatelji strukturne individualizacije, osim detradicionalizacije radne etike, u hrvatskom su društvu u blagom porastu od 1999. do 2018. godine (Tablica 56). U domenama detradicionalizacije obitelji, sekularizacije, subpolitizacije i heterogenizacije najveći rezultati otkriveni su u posljednjem promatranom valu istraživanja. Opadanje u prvom intervalu i zatim porast u drugom, ali do razine koja je niža od one iz prvog vala istraživanja, utvrđeno je kod detradicionalizacije radne etike. Porast detradicionalizacije obitelji, heterogenizacije i subpolitizacije u skladu je s tezama Ulricha Becka i Elizabeth Beck-Gernsheim (2002), prema kojima individualno ponašanje postaje sve manje vezano uz tradicionalne norme i izvore grupnog identiteta. Analize provedene na europskoj razini također upućuju na rastući trend detradicionalizacije obitelji i sekularizacije (izraženije kod zapadnoeuropskih zemalja u odnosu na postsocijalističke), što je u skladu s pretpostavkama teze o strukturnoj individualizaciji koju su zastupali autori poput Becka i Beck Gersheim (2002) te Giddensa (1990), kao i s tezama o slabljenju tradicionalnih funkcija religije i rastuće socijetalizaciji, poput onih Stevea Brucea (1996).

Tablica 56. Prosječni rezultati na pokazateljima strukturne individualizacije u trima valovima istraživanja (hrvatsko društvo)

	1999.	2008.	2018.
Indeks detradicionalizacije obitelji (0–5)	1,19	1,34	1,69
Skala sekularizacije (1–4)	2,16	2,31	2,55
Skala detradicionalizacije radne etike (1–5)	2,44	2,59	2,46
Skala subpolitičkog djelovanja (1–3)	1,86	1,85	1,93
Heterogenizacija (0–1)	0,343	0,346	0,356

Jačanje detradicionalizacije obitelji ukazuje na sve manju važnost braka kao institucije, eroziju patrijarhata te veću permisivnost prema razvodima, homoseksualnosti i raznim oblicima kohabitacija. Uz to, brak i tradicionalna obitelj u određenoj mjeri gube svoj društveno obavezujući karakter i postaju podložniji individualnoj intervenciji. Gotovo unisono kretanje više pokazatelja detradicionalizacije obitelji ukazuje na to da obiteljski život sve manje dolazi sa zadanim skupom obaveza i mogućnosti, te na to da ustaljeni načini percepcije obiteljskog života koji bi se jednostavno mogli preslikavati i primjenjivati postepeno nestaju (vidi: Beck i Beck-Gernsheim, 2002: 203).

Po pitanju sekularizacije, rezultati analiza pokazali su da hrvatsko društvo, u usporedbi s većinom europskih zemalja uključenih u analizu, ima izraženu religioznost u domenama crkvene religioznosti (ritualna dimenzija, povjerenje u Crkvu, važnost religije i vjerovanje u crkvene dogme). Premda u apsolutnim vrijednostima Hrvatska u promatranom periodu postaje sve više sekularizirana zemlja, u relativnom smislu rangova na europskoj ljestvici njezina se pozicija nije značajno promijenila. Sekularizacija je u Europi imala značajan porast između 2008. i 2018. godine. Otkrivene su značajne razlike između postsocijalističkih i zapadnoeuropskih zemalja. Konkretno, sekularizacija je bila izraženija u zapadnoeuropskim zemljama nego u postsocijalističkim. U tom smislu, važan je nalaz da je u postsocijalističkoj skupini zemalja, za razliku od zapadnoeuropske skupine, u prvom intervalu (1999. – 2008.) bila prisutna de-sekularizacija, no u sljedećem se intervalu (2008. – 2018.) dogodio porast, a stupanj sekularizacije u posljednjem valu 2018. vratio na razinu jednaku onoj iz prvog vala 1999. godine. Taj nalaz sukladan je s prijašnjim istraživanjima, kako izvještavaju Muller i Neundorf (2012), u nekoliko postkomunističkih zemalja može se primijetiti stabilna razina religioznosti ili čak de-sekularizacija koja se, između ostalog, može pripisati ulozi religije u izgradnji novih sociokulturnih i nacionalnih identiteta u tim društvima, budući da su ti identiteti u društvima propalih komunističkih režima bili manje konsolidirani nego što je to bio slučaj u mnogim zapadnoeuropskim društvima.

Subpoliticizacija je na razini Europe bila najniža 2008. godine, da bi se 2018. razina vratila na razinu iz 1999. godine. Caleda i Meijer (2011) političku individualizaciju definiraju kao oblik umreženog individualizma, što znači da su ljudi sve manje povezani s tradicionalnim zajednicama i doživljavaju visoko diferenciranu društvenost te prelaze sa stabilnih veza i formalnih političkih pokreta na mnogo dinamičnije veze. Korištenje novih medija, koje ogroman zalet postiže upravo kada se provodio drugi val istraživanja EVS-a, pokreće političku individualizaciju (subpolitiku),

stvarajući nove mogućnosti umrežavanja izvan postojećih zajednica, olakšavajući pritom formiranje političkih mreža. Opadanje koje je zabilježeno 2018. u odnosu na 2008. godinu može se povezati s nestalnom i privremenom naravi subpolitičke participacije, koja ima tendenciju nestalnosti i rasipanja te dolaskom mlađih generacija koje su prema mnogim istraživanjima (vidi: Matthes, 2022) sve manje zainteresirane za politiku.

U domeni rada, u hrvatskom je društvu nakon porasta detradicionalizacije radne etike u prvom intervalu (1999. – 2008.), u drugom promatranom intervalu (2008. – 2018.) utvrđen povratak na razinu početne vremenske točke (1999.). Iz perspektive teorijskog okvira procesa individualizacije predviđao se pomak u osnovnim vrijednosnim orijentacijama u domeni rada od instrumentalne prema ekspresivnoj (Halman, 1996). Ekonomska kriza, koja je nastupila upravo između drugog i trećeg vala istraživanja, zasigurno je potaknula materijalističko-preživljavačke vrijednosne orijentacije, a koje se, prema Inglehartu i Welzelu (2005), nalaze na suprotnom polu od ekspresivnih vrijednosti, te doprinijela zaustavljanju detradicionalizacije odnosa prema radu, koje je utvrđeno u našim analizama. Višerazinske analize detradicionalizacije radne etike pokazale su da su društva visokog stupnja modernizacije ona s najvišim stupnjem detradicionalizacije radne etike. To su *de facto* zemlje sjeverozapadne Europe (Finska, Velika Britanija, Švedska, Nizozemska). U uvjetima postindustrijskih društava visokog stupnja automatizacije, fleksibilizacije rada i ekonomske razvijenosti i razvijenosti socijalne države, rad se shvaća kao jedna od životnih dimenzija kroz koju se izražava osobni identitet i često nije mnogo važniji od slobodnog vremena (vidi: Inglehart i Welzel, 2005). Hrvatska je na skali detradicionalizacije radne etike imala prosječne rezultate više od ostalih postsocijalističkih zemlja, a na najvišoj je razini bila 2008. godine, kada je ukupni prosječni rezultat 24 europske države imao najnižu vrijednost.

Kod mnogih europskih zemalja prisutan je rastući trend heterogenizacije u distribucijama važnosti određenih životnih domena (obitelj, posao, religija, politika, slobodno vrijeme, prijatelji i poznanici). Hrvatsko je društvo u svim valovima istraživanja imalo najmanji stupanj heterogenizacije. Dakle, iako je prema apsolutnim vrijednostima koeficijenta heterogenizacije hrvatsko društvo imalo blagi rastući trend, u europskom je kontekstu ona bila najmanje izražena. Ti nalazi, iz perspektive strukturne individualizacije, donekle potvrđuju teze o tome da se ljudi sve manje pozivaju na tradicionalne institucije u usmjeravanju djelovanja i sve više sami biraju, što dovodi do mnoštva različitih izbora. Standardne biografije postaju osobne (eng. *do-it-yourself*) biografije, a čovjek postaje *homo optionis* (Beck i Beck Gernsheim, 2002: 5). Budući da se

standardna biografija zamjenjuje slobodnim izborom, nije se očekivalo da će te biografije postati sličnije; upravo to u određenoj mjeri potvrđuju naši rezultati.

8.2. Trendovi kulturne individualizacije

U slučaju pokazatelja kulturne individualizacije nije utvrđen rastući trend (Tablica 57). Kod anomijskog individualizma, odnosno permisivnosti prema ponašanjima koja štete zajednici, a idu na materijalnu korist pojedinca, značajno su opala u posljednjem valu (2018.) u odnosu na prvi i drugi val (1999. i 2008.). Socijalna i identitetska indiferentnost, koje ukazuju na pad solidarnosti i egoistični individualizam, na najvišoj su razini bile u srednjem valu istraživanja, no trend rasta desolidarizacije nije se nastavio u posljednjem valu, dapače, te razine nisu bile statistički značajno različite od onih iz prvog vala. Kod ekonomskog individualizma, koji ukazuje na važnost kompetitivnosti kao karakteristike individualista, također nije utvrđen rastući trend. Kompozitni indeks ekonomskog individualizma najvišu je vrijednost imao 1999. godine, da bi se 2008. dogodilo značajan pad, a 2018. godine porast, premda do razine koja je bila niža od početne. Zaključno, hipotezu H3: *Prisutan je rastući trend kulturne individualizacije* odbacujemo, budući da empirijski dokazi za jačanje tog procesa na temelju odabranih pokazatelja nisu otkriveni kako na razini hrvatskog društva tako ni na europskoj razini.

Tablica 57. Prosječni rezultati pokazatelja kulturne individualizacije u trima valovima istraživanja (hrvatsko društvo)

	1999.	2008.	2018.
Indeks ekonomskog individualizma (0–5)	1,27	0,64	1,13
Skala socijalne indiferentnosti (1–5)	2,08	2,21	2,03
Skala identitetske indiferentnosti (1–5)	2,97	3,20	3,04
Skala anomijskog individualizma (1–10)	2,02	2,03	1,79

Hrvatska je u svim valovima istraživanja bila u skupini zemalja s najvišim prosječnim rezultatima indeksa ekonomskog individualizma. Utvrdili smo značajnu razliku postsocijalističkih i zapadnoeuropskih država; postsocijalističke zemlje imale su značajno više rezultate. Ipak, postoje i sličnosti država s različitim ekonomskim tradicijama, što ukazuje na utjecaj različitih iskustava u različitim nacionalnim kontekstima. Hrvatsko se društvo nalazi u skupini zemalja s najmanjom prosječnom socijalnom indiferentnošću, odnosno s najvećom solidarnošću prema starijima, nezaposlenima i bolesnima te invalidima, ali se tijekom vremena u relativnom smislu približava zemljama s višim razinama nesolidarnosti.

U prvoj su promatranoj vremenskoj točki postsocijalističke zemlje imale niže razine socijalne indiferentnosti, no kako se krećemo prema kasnijim valovima one postaju indiferentnije prema socijalno ugroženim skupinama od zapadnoeuropskih. Modernizacija je u slučaju hrvatskog društva isprva povećala identitetsku indiferentnost, da bi se 2018. godine njezina razina vratila na onu iz 1999. godine. Razlike postsocijalističkih i zapadnoeuropskih zemalja u tom su pogledu značajne; zemlje s kapitalističkom tradicijom u prvom su valu imale viši rezultat, dok u drugom i trećem valu postsocijalističke zemlje prednjače.

Među zemljama s najvećim prosječnim vrijednostima anomijskog individualizma bile su Rusija, Bjelorusija, Slovačka, Francuska, Litva i Španjolska. Međutim, postsocijalističke zemlje ostvarile su značajno više prosječne rezultate od ostalih zemalja u svim valovima istraživanja. Osim toga, dok je opadanje anomijskog individualizma bilo konstantno za kapitalističke zemlje, u postsocijalističkim je zemljama najviša vrijednost anomijskog individualizma bila u prvom i drugom valu istraživanja, da bi tek u posljednjem valu prosječan rezultat značajno opao. Taj je rezultat značajan zato što ukazuje na pravilnost da liberalnija društva u smislu detradicionalizacije nisu tolerantnija prema antisocijalnom ponašanju, te na probleme modernizacije kroz koje su prolazile postsocijalističke zemlje, anomiju koja se stvorila tijekom tranzicije i anomijskom individualizmu koji je očigledno jedna od posljedica navedenih promjena. Hrvatska se tijekom promatranog razdoblja približavala zemljama s višim razinama anomijskog individualizma, no na koncu se našla na sredini popisa. Ponavljamo da je u apsolutnom smislu, ako u obzir uzmemo samo prosječne vrijednosti u hrvatskom društvu, trend anomijskog individualizma negativan.

Ti se rezultati mogu povezati s istraživanjem koje je proveo Swader (2013). Njegovi nalazi sugeriraju da su modernizacija i ekonomska transformacija povezane s promjenama u društvenoj kontroli. Štoviše, rezultati njegovih višerazinskih regresijskih modela pokazali su da je politička

formalnost i učinkovitost vlade na razini države značajno povezana s manjom razinom anomije na individualnoj razini. Premda i visok gospodarski rast u početnim fazama može poremetiti normativni poredak društava koji se temelji na neformalnoj interpersonalnoj normativnoj regulaciji, ekonomska razvijenost ima jak potencijal razvijanja institucija koje uravnotežuju normativne poremećaje poretkom koji se temelji na učinkovitosti političkog sustava. Upravo je to snažan izvor normative regulacije u naprednijim društvima, dok neučinkovito upravljanje i politička korupcija karakteristične za slabije razvijena društva imaju tendenciju poticanja anomije. Izvjesni mehanizam te pravilnosti jest neformalna sfera politike, nepotizam i klijentelizam, koji dovodi do neracionalnog upravljanja državom. Navedene nestabilnosti u društvu mogu potaknuti kršenje zajedničkih društvenih normi.

Tekst nastavljamo s hipotezama o povezanosti kulturne i strukturne individualizacije. U našem teorijsko-konceptualnom modelu pokazatelji strukturne individualizacije bili su u službi prediktorskih (nezavisnih) varijabli, dok su ekonomski individualizam, socijalna indiferentnost, identitetska indiferentnost (egoistični individualizam) i anomijski individualizam bile kriterijske (zavisne) varijable. Statističke metode koje smo upotrebljavali bile su multivarijatne regresijske analize. U slučaju hrvatskog društva proveden je niz multivarijatnih linearnih regresijskih analiza, a za razinu Europe proveli smo višerazinske regresijske analize. Višerazinske analize sadržavale su tri razine: individualna razina, razina države u određenom valu istraživanja, te razina države u smislu ukupnih prosjeka država. Varijable druge razine bile su centrirane prema prosjeku države (eng. *group mean-centered*) kako bismo obuhvatili longitudinalnu komponentu podataka, to jest kako bismo omogućili uvid u utjecaj variranja stupnja strukturne individualizacije države na stupanj kulturne individualizacije u državi.

8.3. Povezanost ekonomskog individualizma i strukturne individualizacije

U hrvatskom je društvu utvrđena povezanost ekonomskog individualizma i većine pokazatelja strukturne individualizacije. Sekularizacija je bila značajan prediktor ekonomskog individualizma s negativnom povezanošću u drugom valu istraživanja (2008. godine), no ta povezanost nije bila statistički značajna na ujedinenom uzorku. Zanimljivo je usporediti te nalaze s rezultatima ranijih istraživanja. Sekulić (2014) je, primjerice, pokazao da su 1985. i 1989. godine povezanosti religioznosti i prihvaćanja privatnog vlasništva bile značajne i pozitivne. No i njegove su analize

pokazale da se razlike između religioznih i nereligioznih u pogledu prihvaćanja ekonomskog liberalizma postepeno smanjuju. Nakon ratnih događanja i uspostavljanja samostalne Hrvatske, ali i loših iskustava s tranzicijom, 1999. godine se, prema našim nalazima, dogodio obrat i religioznost nije bila povezana s prihvaćanjem ekonomskog liberalizma/individualizma. Sekulićevi (2014) nalazi iz 2004. godine ukazuju na isti smjer promjene, budući da je tada bilo 29,6% nereligioznih koji odbacuju ekonomski liberalizam i značajno manjih 21,6% religioznih koji ga odbacuju. Naši rezultati za 2008. godinu pokazali su negativnu povezanost sekularizacije i ekonomskog individualizma, odnosno pozitivnu povezanost religioznosti i ekonomskog individualizma, no 2018. godine ta povezanost nije bila značajna. Izostanak povezanosti u posljednjem valu istraživanja može se pripisati činjenici da je religioznost na različite načine u različitim razdobljima povezana s prihvaćanjem liberalnih individualističkih uvjerenja (Sekulić, 2014). Na deskriptivnoj razini, iz naših smo nalaza vidjeli da je povezanost religioznosti i ekonomskog individualizma bila značajna i pozitivna u trenutku kad je prosječno prihvaćanje ekonomskog individualizma bilo najniže (2008. godine), a njihova povezanost nije bila značajna kada je prosječno prihvaćanje individualizma bilo na višoj razini (1999. i 2018. godine).

Važno je naglasiti da je usmjerenost povezanosti dvaju prediktora (detradicionalizacija radne etike i subpolitizacija) negativna, dakle suprotna od one koja je postulirana u hipotezama. Detradicionalizacija radne etike bila je negativno povezana s ekonomskim individualizmom, što znači da osobe koje radu ne pridaju inherentnu važnost i nemaju snažan osjećaj dužnosti u domeni rada te im rad nije važniji od slobodnog vremena nisu sklonije ekonomskoj kompetitivnosti kao jednoj od domena kulturne individualizacije, već su zapravo sklonije kolektivizmu u toj domeni. Drugim riječima, na temelju podataka može se zaključiti da su ekonomski individualisti skloniji izraženoj radnoj etici, što je u skladu s nekim klasičnim sociološkim radovima (vidi: Weber, 2006). Nalazi višerazinske regresijske analize u koju smo uključili 24 europske države upućuju na zaključak dana makro-razini (razlike unutar država tijekom vremena i između država), iako ta pravilnost postoji na individualnoj razini, radna etika nije značajno povezana s ekonomskim individualizmom.

Subpolitizacija je u hrvatskom društvu tijekom istraživanog razdoblja također bila negativno povezana s ekonomskim individualizmom. Dakle, osobe koje su bile spremnije na sudjelovanje u subpolitičkom djelovanju (potpisivanje peticija, prosvjedi, bojkoti, neslužbeni štrajkovi) manje su sklone svjetonazoru ekonomskog individualizma, odnosno sklonije su kolektivističkim

vrijednostima i državnom intervencionizmu u sferi ekonomije. Taj se nalaz može objasniti kroz perspektivu prema kojoj subpolitičko djelovanje pretpostavlja određeni oblik kolektivne akcije, to jest udruživanje građana koji zajednički žele rješavati probleme koji zahvaćaju njihovu zajednicu. Modernizacijski procesi i strukturalna individualizacija mijenjaju odnos građana prema politici i njihovu političku participaciju. Autori poput Becka (2001a) tvrde da država-nacija više nije dominantan okvir politike koja se uzdiže na internacionalnu, globalnu razinu i spušta na razinu lokalnih zajednica i pojedinca. Društvene klase sve su više fragmentirane, diferencijacija i heterogenizacija također su u porastu, pa je sve teže pronaći zajedničke, kolektivne interese. Uz to, izlaznost na izborima sve više opada, kao i stranačke opredijeljenosti, a građani se sve više uključuju u subpolitičke akcije kojima žele utjecati na promjene. Premda takvo djelovanje ne uključuje vjernost i prisnost određenoj skupini, ono putem premošćujućeg socijalnog kapitala pozitivno utječe na solidarnost, što se negativno odražava na stav prema ekonomskom individualizmu (usp. Beilmann i sur., 2018). Na individualnoj je razini negativna povezanost subpolitizacije i ekonomskog individualizma potvrđena, no kad smo u višerazinskoj regresijskoj analizi uključili razinu države, utvrdili smo da na njoj povezanost nije statistički značajna.

Detradicionalizacija obitelji jedini je pokazatelj strukturalne individualizacije koji se pokazao povezanim s ekonomskim individualizmom na način kako je to postulirano u radnoj hipotezi. U hrvatskom su društvu osobe koje su manje sklone tradicionalnoj obitelji postizale više rezultate na indeksu ekonomskog individualizma. Gross (2005) smatra da su promjene u intimnim odnosima usko povezane s procesima podređivanja kapitalističkom sistemu i potrošačkoj kulturi, što je u skladu s načelima ekonomskog individualizma. Dakle, tu se također mogu vidjeti obrisi opće teze o individualizaciji koja tvrdi da osobni identiteti postaju sve važniji te da pojedinci sve manje prihvaćaju odnose koji se temelje na društvenim identitetima. Značajna pozitivna povezanost detradicionalizacije obitelji i ekonomskog individualizma utvrđena je i na individualnoj razini uzorka pojedinaca iz 24 europske države iz triju valova EVS-a, a povezanost je značajna i na razini države. Međutim, porast detradicionalizacije u nekoj državi u određenoj vremenskoj točki negativno je povezan s ekonomskim individualizmom. Drugim riječima, što je veće prosječno prihvaćanje netradicionalnih obiteljskih formi, uloga i ponašanja, manje je prihvaćanje ekonomskog individualizma, odnosno veće je prihvaćanje državnog intervencionizma.

Na temelju provedenih analiza i dobivenih rezultata, odbacujemo hipotezu H4: *Ekonomski individualizam pozitivno je povezan sa strukturalnom individualizacijom*. U hrvatskom društvu

jedino je detradicionalizacija obitelji bila statistički značajan prediktor na ujedinenom uzorku, ali povezanost je zapravo bila značajna samo u posljednjem od triju valova istraživanja. Sekularizacija nije bila značajno povezana s kriterijem, dok su detradicionalizacija radne etike i subpolitizacija imale negativnu povezanost s kriterijem, dakle bile su suprotnog predznaka od onog koji je postuliran u hipotezi. Nalazi višerazinskih regresijskih analiza također idu u prilog odbacivanju četvrte hipoteze. Naime, jedino je sekularizacija na individualnoj razini bila pozitivno povezana s kriterijem, dok su preostali prediktori imali negativnu povezanost. Na drugoj razini (država-val), detradicionalizacija obitelji bila je negativno povezana s kriterijem, dok su na trećoj razini (države) sekularizacija i heterogenizacija bile negativno povezane s ekonomskim individualizmom.

8.4. Povezanost socijalne indiferentnosti i strukturne individualizacije

Regresijskim analizama utvrđena je statistički značajna povezanost socijalne indiferentnosti i svih odabranih pokazatelja strukturne individualizacije. Detradicionalizacija obitelji, sekularizacija i detradicionalizacija radne etike pozitivno su povezane, dok je subpolitizacija negativno povezana sa socijalnom indiferentnošću. Ulrich Beck, jedan od najvažnijih autora teze o strukturnoj individualizaciji, inzistirao je na razlikovanju strukturne individualizacije i egoizma. Egoizam, koji je bliži našoj konceptualizaciji kulturne individualizacije, Beck shvaća kao osobni stav ili preferenciju, a (strukturnu) individualizaciju makro-društvenim procesom koji se može, ali i ne mora, odražavati u egoističnim stavovima. Tvrdio je da upravo zbog nepredvidljivih okolnosti koje stvara proces strukturne individualizacije nije izvjesno kako će se pojedinci s njima nositi (Beck, 2010). Naša analiza daje barem djelomičan odgovor na to pitanje. Kao što smo već napomenuli, svi pokazatelji strukturne individualizacije, osim subpolitizacije, pozitivno su povezani sa socijalnom indiferentnošću (egoističnim individualizmom).

Pozitivna povezanost socijalne indiferentnosti i detradicionalizacije obitelji može se objasniti pomoću perspektive prema kojoj manja važnost tradicionalnih obiteljskih formi i uloga opadaju zajedno s osjećajem dužnosti pomaganja drugima, karakterističnim za tradicionalne sustave kolektivne podrške. Veća podrška slobodi osobnog izbora životnog stila te načina formiranja i održavanja obitelji negativno utječe na solidarnost prema socijalno osjetljivim skupinama. Ta pravilnost na individualnoj razini hrvatskog društva prisutna je i na individualnoj razini odabranih europskih zemalja, no nije prisutna na razini razlika između država. Naše rezultate možemo

povezati s nalazima de Beera i Kostera iz 2009. godine, koji također izvještavaju da detradicionalizacija u nekim domenama negativno utječe na solidarnost, posebice u vidu manje spremnosti na pomaganje drugima, sudjelovanja u volontiranju i naklonjenosti državno organiziranoj solidarnosti. To sugerira da se ljudi koji su manje privrženi tradicionalnim institucijama više oslanjaju na privatno osiguranje i zaštitu od rizika (de Beer i Koster, 2009). U prilog tom objašnjenju ide i naš nalaz da je subpoliticizacija (individualizirana participacija poput volontiranja) značajan prediktor socijalne indiferentnosti na razini države-vala, odnosno da je porast subpolitičke aktivnosti građana pozitivno povezan s razinom solidarnosti prema socijalno osjetljivim skupinama.

Sekularizacija je još jedan statistički značajan prediktor socijalne indiferentnosti. Naime, u hrvatskom su društvu manje religiozne osobe, to jest osobe koje su manje sklone institucionalnoj ili crkvenoj religioznosti, iskazivale više razine socijalne indiferentnosti. U kontekstu hrvatskog društva, u kojem se većina građana identificira vjericima, religioznost predstavlja snažan dio nacionalnog identiteta (Nikodem, 2004; Sekulić, 2014) te tako potiče integraciju i solidarnost. No višerazinskim regresijskim analizama utvrdili smo da na razini Europe, odnosno na razini na kojoj su nam jedinice analize cijela društva, a ne pojedinci, stupanj prosječne socijalne indiferentnosti neke države nije povezan sa stupnjem sekularizacije. Drugim riječima, sekulariziranija društva nisu i manje solidarna društva, barem u pogledu socijalnog altruizma. Pozitivna povezanost religioznosti i altruizma na individualnoj razini u skladu je s nekim prijašnjim istraživanjima (vidi: Day, 2017; Saroglou, 2013) koja su utvrdila povezanost religioznosti i različitih oblika prosocijalnog ponašanja i solidarnosti. Funkcionalističke teorije kao jednu od glavnih funkcija religije navode društvenu integraciju i solidarnost. Podsjetimo, ključni pokazatelj religijske individualizacije (koja odgovara širem procesu sekularizacije) jest opadanje ritualne dimenzije religioznosti, odnosno opadanje odlazaka u Crkvu i pad povjerenja u Crkvu kao instituciju. Prema tome, nalazi upućuju na zaključak da osobe koje su religioznije, posebice u institucionalnoj domeni, osjećaju snažniju povezanost s osobama koje žive u nepovoljnim uvjetima i više su za njih zabrinuti. Opadanja solidarnosti tipične za tradicionalnije zajednice Steve Bruce (1996) povezuje s opadanjem tradicionalne religije. Religija je svoju snagu crpila iz tih zajednica i mnogi su događaji važni za zajednicu u prošlosti bili vezani uz Crkvu (rođenja, vjenčanja, smrti itd.). Međutim, uslijed modernizacije i prateće systemske diferencijacije njezina uloga biva sve više marginaliziranom, a druge institucije, koje nisu u tolikoj mjeri povezane s vrijednostima

zajedništva, preuzimaju njezine funkcije. Dakle, bez osjećaja zajednice, Crkve ne mogu biti žarišna mjesta zajednice, no ako prihvatimo recipročnost tog odnosa, taj se proces može negativno odraziti na osjećaj zajedništva.

Na makro-razini samo su subpolitizacija i heterogenizacija bile povezane sa socijalnom indiferentnošću, no povezanost je bila negativno usmjerena. Subpolitizacija je bila značajan prediktor u modelu u kojem su bile uključene varijable prve (individualne) i druge (država-val) razine. Dakle, netradicionalna politička participacija pozitivno utječe na socijalni altruizam. Taj je nalaz u skladu s nekim prijašnjim istraživanjima vrijednosnih promjena u Europi i svijetu. Welzel i sur. (2005) ističu da su nekonvencionalni i individualizirani oblici političke participacije novi načini uključivanja u zajednice i stjecanja socijalnog kapitala, a koji povoljno djeluje na socijalni altruizam. Tu pravilnost utvrdili smo na individualnoj razini hrvatskog društva, te na individualnoj razini ujedinjenog uzorka odabranih europskih zemalja. Stoga subpolitika predstavlja jednu od ključnih pretpostavki procesa strukturne individualizacije, koja kaže da tradicionalni oblici integracije nestaju, ali ih zamjenjuju novi, temeljeni na osobnom izboru. Točnije zamjenjuje ih individualizirani oblik političke participacije, no vrijednosti koje se nalaze u pozadini više su kolektivističke, nego individualističke.

Ostanimo na makro-razini i istaknimo da je od svih prediktora treće razine (*grand mean* države) samo heterogenizacija bila statistički značajno povezana sa socijalnom indiferentnošću. Podsjetimo, heterogenizacija životnih stilova pretpostavlja da ljudi, budući da uslijed modernizacijskih procesa imaju veću mogućnost izbora, postaju sve različitiji u postavljanju životnih ciljeva i životnih putovima. Koeficijent varijabilnosti na varijablama koje su mjerile važnost nekoliko životnih domena (obitelj, religija, politika, posao, slobodno vrijeme, prijatelji i poznanici) korišten je kao *proxy* tog procesa. Veći ukupni koeficijent varijabilnosti ukazivao je na veću heterogenizaciju u nekoj državi. Značajnost tog prediktora znači da veći stupanj heterogenizacije negativno djeluje na socijalnu indiferentnost, odnosno da djeluje pozitivno na socijalni altruizam. Dotični nalaz ilustrira Durkheimovu (1972) tezu o organskoj solidarnosti. On je smatrao da je, uz mehaničku solidarnost koja se zasniva na sličnosti, u modernim diferenciranim društvima na snazi takozvana organska solidarnost koja se temelji upravo na različitosti i međuovisnosti. Pluralizacija i diferencijacija sistema karakteristična za suvremena društva čini nas sve više međusobno ovisnima. Često se oslanjamo na usluge i očekivano društveno djelovanje drugih ljudi s kojima ne dijelimo mnogo toga zajedničkog, ali veže nas ono što Durkheim naziva

kultom pojedinca. Naime, prema tom shvaćanju, moralni individualizam slavi različitost i autentičnost, ali i humanost koju dijele svi pojedinci (Durkheim, 2008), a empirijski su podaci pokazali da je upravo to jedan od faktora socijalnog altruizma.

Socijalna indiferentnost imala je još jedan značajan prediktor, a to je bila detradicionalizacija radne etike. U prethodnim smo dijelovima rada na više mjesta ponudili definicije tog fenomena, a ovdje ćemo raspraviti njegov odnos sa socijalnom indiferentnošću. Na makro-razini detradicionalizacija radne etike nije značajno utjecala na radnu etiku pojedinca, što znači da i u tom slučaju karakteristike pojedinaca, a ne grupe, prednjače kao varijable koje mogu objasniti kulturnu individualizaciju pojedinca. No, u hrvatskom društvu, ali i u uzorku pojedinaca iz odabranih europskih zemalja, na individualnoj je razini utvrđena pozitivna povezanost detradicionalizacije radne etike i socijalne indiferentnosti. Naime, osobe koje su manje zabrinute za životne uvjete i dobrobit socijalno ugroženih skupina postizale su više rezultate na skali detradicionalizacije radne etike. Manji osjećaj dužnosti i obaveze prema radu povezan je s manjim osjećajem dužnosti i nebrigom za druge ljude. Morgan i Puligano (2020) raspravljaju o padu radne solidarnosti koji se bilježi od sedamdesetih godina, posebice u vidu opadanja članstava u sindikatima. Povezuju ga sa širim promjenama koje, između ostalog, proizlaze iz deregulacije tržišta, privatizacije i jačanja globalnih multinacionalnih tvrtki. Te su promjene često praćene zakonodavstvom koje potkopava sposobnost radnikā da se uključe u kolektivnu akciju na radnim mjestima. Udaljavanje od naglaska na održavanju društvene solidarnosti i približavanje prilagodbi tržišno vođenom organizacijom rada ukazuju na to da oblici radnih odnosa postaju individualiziraniji, a rezultat toga je da izgradnja solidarnosti postaje sve većim izazovom.

8.5. Povezanost identitetske indiferentnosti i strukturne individualizacije

Osim putem socijalne indiferentnosti, desolidarizacija je mjerena i pomoću skale identitetske indiferentnosti. Nebriga za uvjete u kojima žive susjedi, ljudi iz regije i zemljaci čine taj kompozitni pokazatelj. Značajni prediktori identitetske indiferentnosti u hrvatskom su društvu bili: sekularizacija (+), detradicionalizacija radne etike (+) i subpolitizacija (-). Detradicionalizacija obitelji nije bila značajno povezana s kriterijem na razini hrvatskog društva.

Kao i kod socijalne indiferentnosti, pozitivna veza sekularizacije i identitetske indiferentnosti može se objasniti integrativnom funkcijom religije. Budući da se radi o skupinama koje su različito

udaljene od pojedinca, ali su sve dio države-nacije kao zamišljene zajednice, nacionalni identitet hrvatskog društva i njegova povezanost s religioznošću u ovom je slučaju zasigurno veoma važan faktor. Prijašnja istraživanja ukazuju na povezanost altruizma i konstituirajućih elemenata religijskog identiteta u Hrvatskoj (vidi: Nikodem, 2004; Sekulić, 2014). Religioznijim osobama više je stalo do svojih sugrađana, no u kontekstu u kojem je većina sugrađana religiozna. U ranije izloženim analizama moglo se vidjeti da sekularizacija na makro-razini nema statistički značajan učinak na stupanj altruizma pojedinca. Većina se variranja, dakle, može objasniti varijablama mikro-razine.

Jedino je detradicionalizacija obitelji bila značajan prediktor altruizma na makro-razini, i to negativno povezan s identitetskom indiferentnošću. Drugačije sročeno, ukoliko je unutar nekog društva veće prihvaćanje detradicionalizacije obitelji, utoliko je u njemu veća razina identitetskog altruizma. Prihvaćanje različitosti i progresivnijih stavova u toj domeni ide ruku pod ruku s altruizmom. Ta je povezanost statistički značajna i na individualnoj razini odabranih europskih zemalja, ali obrnutog je predznaka. Točnije, pojedinci koji imaju tradicionalnije stavove u domeni obitelji iskazuju manji stupanj identitetskog altruizma. Ti se nalazi mogu povezati s teorijom koju iznose Beck i Beck Gernsheim (2002), a koja tvrdi da odmak od subordinacije tradicionalnim formama kolektivnosti i prihvaćanje življenja kao osobnog projekta stvara nove „mi“ orijentacije i ono što autori nazivaju kooperativnim altruističkim individualizmom. No, spomenuti se nalaz može povezati čak i s klasičnom teorijom Émilea Durkheima, prema kojoj su kult pojedinca, moralni individualizam i posvećenost individualnim pravima i dostojanstvu pojedinca osnova solidarnosti i kohezije različitih građana u društvima modernih demokracija (usp. Lukes, 1969).

Nadalje, detradicionalizacija radne etike u hrvatskom je društvu statistički značajan prediktor identitetske indiferentnosti, ali i drugog pokazatelja desolidarizacije – socijalne indiferentnosti. Osobe koje radu pridaju manju inherentnu važnost i kojima rad ne zauzima centralno mjesto u životu iskazuju manji stupanj solidarnosti prema svojim sugrađanima i zemljacima. Rad je društvena aktivnost i mehanizam putem kojeg sebi, ali najčešće i svojoj primarnoj grupi, osiguravamo osnovna sredstva za život. Prema tome, pojedinci koji imaju manji osjećaj takve dužnosti i skloniji su svjetonazoru prema kojem svatko može raditi što želi smatraju da se svatko treba sam pobrinuti za nošenje s posljedicama svojih odluka. U tom je slučaju strukturna individualizacija povezana s kulturnom individualizacijom. Taj je nalaz zanimljivo povezati s rezultatima istraživanja koje su 2013. godine proveli Stam i suradnici. Njihovi rezultati ukazuju

na to da je vjersko nasljeđe jedan od najvažnijih čimbenika u objašnjenju razlika u radnoj etici. Unatoč jačanju sekularizacije, religijsko nasljeđe još uvijek značajno utječe na naše norme i vrijednosti o radu (Stam i sur., 2013). Naši su nalazi u skladu s tim objašnjenjem, budući da je u analizama utvrđena statistički značajna pozitivna povezanost između religioznosti i radne etike kao dimenzija strukturne individualizacije, a religioznost je također bila značajan prediktor identitetske indiferentnosti.

Subpoliticizacija i identitetska indiferentnost u hrvatskom su društvu negativno povezane. Analogni nalaz bio je prisutan i kod analiza povezanosti subpolitike i socijalne indiferentnosti. Uključivanje u građanske inicijative, poput prosvjeda, potpisivanja peticija i slično, očito povoljno djeluje na identitetski altruizam. tendencije odgovaraju konceptu civilnoga društva, a koje se može shvatiti vrijednošću samo po sebi, i povezano je s razinom socijalnog kapitala u pojedinom društvu (vidi: Bežovan, 2003). Na temelju naših empirijskih nalaza može se tvrditi da se u pozadini tih djelovanja nalaze kolektivističke i humanističke vrijednosti, što nije toliko iznenađujuće s obzirom na to da su najzastupljenije građanske inicijative one koje se odnose na ljudska prava, humanitarni rad i ekologiju, a sve ih povezuje nastojanje poboljšanja uvjeta života određenih skupina (vidi: Bežovan i Zrinščak, 2007). Individualizirana politička akcija stoga ne znači istovremeno i individualističko djelovanje.

Uzevši u obzir navedene povezanosti, hipotezu H5: *Egoistični individualizam je pozitivno povezan sa strukturnom individualizacijom* uvjetno prihvaćamo. U slučaju socijalne indiferentnosti/altruizma hipoteza je prihvaćena jer je bila značajno i pozitivno povezana s tri od četiri indikatora strukturne individualizacije, kao što je to i postulirano u hipotezi H5 (detradicionalizacija obitelji, sekularizacija i detradicionalizacija radne etike bili su pozitivno povezani prediktori, dok je subpoliticizacija bila negativno povezana sa socijalnom indiferentnošću). No, u slučaju identitetske indiferentnosti/altruizma dva su prediktora, indikatora strukturne individualizacije, bila značajno i pozitivno povezana s tim kriterijem (sekularizacija i detradicionalizacija radne etike), jedan nije bio značajno povezan (detradicionalizacija obitelji), a jedan je bio značajno, ali negativno povezan (subpoliticizacija).

Prema tome, ne smatramo da je kod socijalne indiferentnosti kao dimenzije kulturne individualizacije utvrđena pravilnost dovoljna za prihvaćanje hipoteze o njezinoj pozitivnoj povezanosti s pokazateljima strukturne individualizacije. Prediktori makro-razine, a koji se odnose na odabrane europske države, nisu bili značajno povezani s razinama indiferentnosti osim u slučaju

negativne povezanosti heterogenizacije i socijalne indiferentnosti na trećoj razini (razlike između država) i negativne povezanosti detradicionalizacije obitelji i identitetske indiferentnosti na drugoj razini (razlike unutar država). Naime, velika većina prediktora viših razina nije bila statistički značajno povezana s razinama kriterija, dok su svi prediktori individualne razine bili značajno povezani sa socijalnom i identitetskom indiferentnošću. Dakle, u kontekstu Europe, hipotezu valja prihvatiti na individualnoj razini, međutim ne i na makro razini.

8.6. Povezanost anomijskog individualizma i strukturne individualizacije

Posljednja kriterijska varijabla i pokazatelj kulturne individualizacije u ekstremnijem obliku bio je anomijski individualizam iliti građanski nemoral. To je individualizam u smislu permisivnosti prema djelovanju koje u obzir uzima samo osobnu dobit bez obzira na to što može škoditi društvu u cjelini. Tipična nelegalna oportunistička ponašanja koja su tvorila skalu anomijskog individualizma bila su: uzimanje državne naknade na koju se nema pravo, primanje mita i izbjegavanje plaćanja poreza. Iako je permisivnost prema tim ponašanjima izrazito niska, kako u hrvatskom društvu, tako i u odabranim europskim državama koje smo analizirali, utvrđeni su značajni prediktori koji konceptualno odgovara strukturnoj individualizaciji.

Osobe čiji su stavovi pozitivni prema detradicionaliziranoj obitelji imale su statistički značajno viši rezultat na skali anomijskog individualizma, odnosno permisivnosti prema nelegalnim oportunističkim ponašanjima. Dakle, tradicionalniji pojedinci skloniji su poštivanju formalnih društvenih normi koje zabranjuju dotična ponašanja. Negativnu povezanost tradicionalizma i oportunizma, doduše u domeni ekonomije, Štulhofer i Rimac (2000: 221) interpretiraju kroz prizmu socijalizacije u bivšem gospodarskom sustavu i naslijeđenom ideološkom odbijanju egoizma bogaćenja (najprisutnijem kod starije populacije). Naime, u kolektivističkoj ideologiji individualno bogaćenje shvaćeno je kao uspjeh na račun drugih, postignut prijevarom ili iskorištavanjem. U našim analizama utvrdili smo pozitivnu povezanost tradicionalizma u sferi obitelji i maloprije spomenutoj domeni ekonomije, te također povezanost dobi i manjeg prihvaćanja oportunizma, to jest anomijskog individualizma. Detradicionalizacija obitelji na makro-razini država-valova, dakle komponenta koja u obzir uzima razinu prediktora u jednom od tri vala odnosu na ukupan prosjek države, bila je značajna u slučaju indeksa detradicionalizacije obitelji i stopa razvoda. Što su države imale veći rezultat na dotična dva prediktora, veći su bili

rezultati na skali anomijskog individualizma. Što se tiče razlika između ukupnih prosjeka država (treća razina), države s većom prosječnom stopom razvoda imale su veće prosječno prihvaćanje oportunističko-individualističkog ponašanja.

Sekularizacija je u hrvatskom društvu jedino 2018. bila značajno i pozitivno povezana s anomijskim individualizmom. U prvom i drugom valu istraživanja religiozne osobe nisu se razlikovale od nereligioznih po pitanju odnosa prema građanskom moralu. Zanimljivo je da na individualnoj razini europskih država, ali i razini država-valova i država, sekularizacija nije bila značajni prediktor permisivnosti prema nelegalnom oportunizmu. Premda bi gotovo sve religije (s naglaskom na kršćanstvo koje je u hrvatskom društvu najzastupljenije) oportunistička ponašanja poput primanja mita, utaje poreza i uzimanje državnih naknada na koje se nema pravo okarakterizirale kao nemoralne ili kao grijeh, religioznost se empirijski nije pokazala izrazito važnim faktorom prihvaćanja ili osuđivanja tog anomijskog individualizma. To bi se moglo pripisati činjenici da čak i praktični vjernici koji pohađaju religijske rituale, često odlaze u Crkvu i vjeruju u crkvene dogme mogu imati konformistički tip religioznosti, koji ne odražava isključivo izraz aktivne odluke i jake unutarnje religioznosti (Pavić, 2016: 92).

Opadanje radne etike u hrvatskom je društvu povezano s anomijskim individualizmom. Na individualnoj je razini u sva tri vala istraživanja detradicionalizacija radne etike imala statistički značajnu i pozitivnu povezanost s permisivnošću prema oportunističkom ponašanju. To je bio slučaj i na individualnoj razini ostalih europskih država koje su uključene u analize. No, prosječna razina radne etike unutar države i u odnosu na druge države nije se pokazala značajnim čimbenikom razlika u razini anomijskog individualizma na makro-razini. Dotični empirijski nalazi sugeriraju da su osobe koje su manje sklone radu pridavati inherentnu vrijednosti sklonije ostvarivanju materijalnih ciljeva kroz kršenje formalnih društvenih normi, te ih se na temelju toga može okarakterizirati kao kulturne individualiste. Individualizam koji se odražava u bezobzirnom materijalnom okorištavanju je prema tome značajno manje prisutan kod osoba koje rad vide kao dužnost i kojima je rad uvijek na prvom mjestu, pa čak i ispred slobodnog vremena. Primjetno je da su sveobuhvatne društvene promjene koje su u proteklih 20 godina zahvatile hrvatsko društvo te sučeljavanje postojećih tradicionalnih obrazaca i novijih društvenih pojava koje su potaknute modernizacijskim procesima povezane s destabilizacijom moralnog poretka društva (Nikodem, 2008: 113). Anomija koja nastaje napuštanjem vrijednosno-normativnih obrazaca bivšeg sustava

koji se oslanjao na radničku klasu u situaciji u kojoj novi sustav nije dovoljno čvrsto uspostavljen, prema našim nalazima povezan je s odobravanjem individualističko-oportunističkog ponašanja. Analize su pokazale da je i subpoliticizacija značajan prediktor permisivnosti prema oportunističkom ponašanju. Iznenadujuće, povezanost je bila pozitivna. Dakle, osobe spremnije na subpolitičko djelovanje sklonije su anomijijskom individualizmu, donosno permisivnosti prema individualističko-oportunističkom ponašanju. Prisjetimo se, subpoliticizacija je u slučaju preostalih pokazatelja individualizma/kolektivizma bila povezana s kolektivističkim vrijednostima. Subpolitički aktivni građani iskazivali su veću razinu brige za druge ljude i pridavali su veću podršku državnom intervencionizmu u domeni ekonomije. Međutim, u slučaju anomijijskog individualizma subpolitički aktivni građani postizali su više rezultate na skali anomijijskog individualizma. Za razliku od hrvatskog društva, agregirani podaci za odabrane europske države iz tri vala istraživanja pokazali su da postoji negativna povezanost subpolitike i anomijijskog individualizma na individualnoj razini, dok povezanost na makro-razini nije bila statistički značajna. Taj nalaz ima snažnije teorijsko utemeljenje, budući da subpolitička participacija građana generira premošćujući socijalni kapital (vidi: Arts i sur., 2003: 275). Stanje socijalne države moglo bi biti ključno u objašnjavanju pozitivne povezanosti anomijijskog individualizma i subpolitike. Osobe koje participiraju u građanskim akcijama izražavanja nezadovoljstva fiskalnom politikom i mehanizmima socijalnog osiguranja mogle bi biti sklonije nepoštivanju formalnih normi koje propisuje država. Nelegalno oportunističko ponašanje u takvim bi situacijama moglo predstavljati otpor korumpiranoj državi i izraz nezadovoljstva funkcioniranjem socijalne države. Prijašnja istraživanja (vidi: Štulhofer i Rimac, 2001) ukazala su na pozitivnu povezanost oportunizma i nepovjerenja u institucije, njihovu efikasnost, moralnost i pravednost, a koje se konstantno povećava. Štulhofer (1997) tu vezu objašnjava ne kao iracionalni bunt, već kao racionalnu strategiju.

U hrvatskom društvu postoji statistički značajna i pozitivna povezanost između anomijijskog individualizma i svih odabranih pokazatelja strukturne individualizacije (detradicionalizacija obitelji, sekularizacija, detradicionalizacija radne etike i subpoliticizacija), na temelju čega hipotezu H6: *Anomijijski individualizam pozitivno je povezan sa strukturnom individualizacijom* prihvaćamo. Višerazinske regresijske analize donekle su potvrdile nalaze individualne razine uzorka hrvatskog društva na uzorku pojedinaca iz odabranih europskih zemalja. Detradicionalizacija obitelji i radne

etike bile su pozitivno povezana na individualnoj razini, s tim da je stopa razvoda kao indikator detradicionalizacije bila značajan prediktor i na razini države-vala.

8.7. Glavna hipoteza

Iz glavne hipoteze H1: *Kulturna individualizacija povezana je sa strukturnom individualizacijom* izvedeno je nekoliko radnih hipoteza koje su testirane i njihovo prihvatanje/odbijanje je raspravljeno u prethodnim potpoglavljima. U svrhu empirijski utemeljenog prihvatanja ili odbacivanja naše glavne hipoteze proveli smo niz multivarijantnih regresijskih analiza na uzorcima sudionika iz hrvatskog društva, ali i višerazinske analize na uzorcima sudionika iz europskih zemalja koje su sudjelovale u tri vala istraživanja EVS-a (1999., 2008. i 2018. godine).

U Tablici 58 vidljivo je da smo kod tri od četiri pokazatelja kulturne individualizacije utvrdili pozitivnu povezanost s dovoljno pokazatelja strukturne individualizacije da bismo mogli prihvatiti postulirane istraživačke hipoteze. Ekonomski individualizam bio je značajno povezan samo s jednim od četiri pokazatelja strukturne individualizacije, identitetska indiferentnost s dva, socijalna indiferentnost s tri i anomijski individualizam sa svim pokazateljima strukturne individualizacije.

Od šesnaest mogućih kombinacija pokazatelja, u slučaju njih deset utvrđena je značajna i pozitivna povezanost i kod četiri značajna i negativna povezanost. Prema tome, glavnu hipotezu H1: *Kulturna individualizacija povezana je sa strukturnom individualizacijom* prihvaćamo. Razine individualizma (kulturne individualizacije) koje su iskazivali pojedinci u hrvatskom društvu povezane su s razinom njihove strukturne individualizacije; i to najizraženije u domeni anomijskog individualizma i socijalne indiferentnosti.

Tablica 58. Pregled povezanosti pokazatelja kulturne i strukturne individualizacije na ujedinenom uzorku hrvatskog društva ²²

		Kulturna individualizacija			
		Ekonomski individualizam	Socijalna indiferentnost	Identitetska indiferentnost	Anomijski individualizam
Strukturna individualizacija	Detradicionalizacija obitelji	+	+		+
	Sekularizacija		+	+	+
	Detradicionalizacija radne etike	-	+	+	+
	Subpolitizacija	-	-	-	+

Ako se pak usredotočimo na rezultate na razini Europe, u Tablici 59 možemo vidjeti da su odnosi kulturne i strukturne individualizacije na individualnoj razini vrlo slični onima u hrvatskom društvu. No, značajan je nalaz da je većina razlika u stupnju individualizma (kulturne individualizacije) povezana s karakteristikama pojedinaca, a ne s različitim obilježjima država, u smislu ukupnih prosjeka strukturne individualizacije ili različitih razina strukturne individualizacije tijekom vremena unutar iste države.

Nezavisne varijable mikro-razne mnogo su značajnije u predikciji kulturne individualizacije od varijabli makro-razine. Što je zapravo u skladu s nekim osnovnim tezama najpoznatijih teoretičara individualizacije (npr. Beck, i Beck-Gernsheim, 2002).

²² „+“ predstavlja značajnu pozitivnu povezanost, „-“ predstavlja značajnu negativnu povezanost, prazna ćelija znači da nema značajne povezanosti.

Tablica 59. Pregled povezanosti kulturne i strukturne individualizacije na temelju višerazinskih regresijskih analiza (odabrane Europske zemlje)²³

		Kulturna individualizacija											
		Ekonomski individualizam			Socijalna indiferentnost			Identitetska indiferentnost			Anomijski individualizam		
Razina analize ²⁴		1.	2.	3.	1.	2.	3.	1.	2.	3.	1.	2.	3.
Strukturna individualizacija	Detradicionalizacija obitelji	-	-		+			+	-		+	+	
	Sekularizacija	+		-	+			+					
	Detradicionalizacija radne etike	-			+			+			+		
	Subpolitizacija	-			-			-			-		
	Heterogenizacija			+			-						

Izrazito zanimljiv nalaz pojavljuje se kao rezultat analize kompozitnih indeksa strukturne i kulturne individualizacije. Premda ovi indeksi nisu pouzdani iz perspektive multidimenzionalnosti konstrukta, vrlo su korisni u svrhu sažimanja rezultata i nalaza o razinama strukturne i kulturne individualizacije u Europi. Naime, rezultate pojedinih pokazatelja strukturne individualizacije (detradicionalizacija obitelji, sekularizacija, detradicionalizacija radne etike i subpolitizacija) i kulturne individualizacije (ekonomski individualizam, egoistični individualizam i anomijski individualizam) pretvorili smo u z-vrijednosti koje smo zatim zbrojili, dobivši tako *proxy*

²³ „+“ predstavlja značajnu pozitivnu povezanost, „-“ predstavlja značajnu negativnu povezanost, prazna ćelija znači da nema značajne povezanosti.

²⁴ 1. razina = pojedinac; 2. razina = država-val; 3. razina = država

sveukupnog stupnja strukturne i kulturne individualizacije u 24 europske države (Tablica 60 i Tablica 61).

Analiza pokazuje da mnoge postsocijalističke zemlje istočne Europe u relativnom smislu imaju manje rezultate na indeksu strukturne individualizacije, ali visoke rezultate na indeksu kulturne individualizacije. Obrnuto, zapadnoeuropske zemlje imale su visoke rezultate na indeksu strukturne individualizacije, dok su na indeksu kulturne individualizacije imale niže rezultate²⁵. Drugim riječima, većina zemalja koja ima izraženiju strukturnu individualizaciju ima manje izraženu kulturnu individualizaciju i *vice versa*.

Ti se rezultati mogu tumačiti iz perspektive prema kojoj su nakon pada komunizma i odbacivanja službenih kolektivističkih ideologija ljudi bili zaneseni osjećajem slobode, te se u gotovo svim postsocijalističkim zemljama sve više težilo raznolikosti i demokraciji. Nedugo nakon takvih razvoja postsocijalističke zemlje morale su se suočiti sa sve dubljim ekonomskim krizama, a koje su bile dodatno ubrzane i otežane različitim neuspjelim tržišnim reformama. Stope nezaposlenosti zbog toga su često rasle, dok su dostupne socijalne naknade gubile svoju vrijednost zbog rastuće inflacije. Sredinom devedesetih godina prosječni dohodak i razina životnih uvjeta u postsocijalističkim državama bila je znatno niža nego prije 1989., što se odrazilo na stope bruto domaćeg proizvoda i rastuću socijalnu nejednakost. Činjenica je da implementacija liberalnog modela socijalne politike u univerzalističkom kontekstu zahtijeva opsežno i pažljivo upravljanje. U protivnom, socijalna politika ljude može učiniti više društveno isključivima nego inkluzivnima (Veen, 2008). Pod takvim uvjetima individualizacija rizika raste, a pojedinci sve više preuzimaju odgovornost za sebe, što u konačnici rezultira slabljenjem društvene kohezije i padom socijalnog kapitala (Saint Arnaud i Bernard, 2003).

Taj je nalaz jednim dijelom u skladu i s istraživanjem koje proveo 2017. godine proveo Pierre Brechon, koji takvu konstelaciju povezuje s religijskim nasljeđem. Tvrdi da su protestantske zemlje one s izraženijom strukturnom individualizacijom jer su bile među prvim društvima koja su u većoj mjeri prihvatila individualne slobode i toleranciju prema osobnom odabiru načina života i naglašavala vrijednosti autonomije. S druge strane, zemlje u kojima je prisutnije pravoslavlje i

²⁵ Zanimljivo je uočiti da je Francuska i u slučaju strukturne i u slučaju kulturne individualizacije među zemljama s najvišim rezultatima. Posebnost Francuske po tom pitanju otkrio je i Tournier (2014) utvrdivši povezanost onoga što naziva kulturnim liberalizmom i tolerancijom prema antisocijalnom ponašanju.

katolicizam, smatra Brechon, društvene su norme u velikoj mjeri bile nametnute pojedincima i vrijednosti su bile mnogo više determinirane državnim ili religijskim autoritetima (Brechon, 2017).

Tablica 60. Indeks kulturne individualizacije (Europa; ujedinen uzorak)

1	Njemačka	-1,08
2	Danska	-0,88
3	Portugal	-0,61
4	Švedska	-0,41
5	Španjolska	-0,38
6	Bugarska	-0,34
7	Island	-0,23
8	Italija	-0,21
9	Velika Britanija	-0,17
10	Nizozemska	-0,08
11	Hrvatska	0,00
12	Austrija	0,02
13	Slovenija	0,12
14	Finska	0,13
15	Slovačka	0,18
16	Poljska	0,20
17	Estonija	0,39
18	Litva	0,41
19	Mađarska	0,41
20	Češka	0,43
21	Francuska	0,44
22	Rusija	0,67
23	Rumunjska	0,80
24	Bjelorusija	0,96

Tablica 61. Indeks strukturne individualizacije (Europa, ujedinen uzorak)

1	Rumunjska	-2,62
2	Poljska	-1,87
3	Portugal	-1,58
4	Bugarska	-1,41
5	Bjelorusija	-1,28
6	Mađarska	-1,24
7	Slovačka	-1,21
8	Litva	-1,16
9	Rusija	-1,08
10	Italija	-0,58
11	Estonija	-0,42
12	Hrvatska	-0,40
13	Slovenija	0,19
14	Austrija	0,29
15	Češka	0,54
16	Španjolska	0,55
17	Njemačka	0,93
18	Finska	1,18
19	Velika Britanija	1,21
20	Francuska	1,38
21	Danska	1,75
22	Nizozemska	1,82
23	Island	2,09
24	Švedska	2,52

9. ZAKLJUČAK

U teorijskom dijelu disertacije izložen je pregled različitih značenja individualizacije i individualizma kod klasičnih i suvremenih društvenih teoretičara. Kako navodi Lukes (1971), početak bavljenja individualizmom na način relevantan i za suvremena shvaćanja seže u devetnaesto stoljeće. Kod engleskih političkih filozofa devetnaestog stoljeća individualizam je imao značenje vrlo blisko liberalizmu i odnosio se na ideje maksimalne slobode pojedinca (Triandis, 1995). Međutim, individualizam je nerijetko bio povezivan i s antisocijalnim ponašanjem (anomijski individualizam). Francuski filozof Tocqueville u individualizmu je vidio učinke demokratizacije, definirajući ga kao rastuću atomizaciju i izolaciju pojedinca te povlačenje iz javnog života u privatnu sferu. Durkheim individualizam izjednačava s egoizmom slomom društvene solidarnosti (egoistični individualizam). U Americi se, za razliku od europske tradicije, individualizam najčešće povezivao sa slobodnim tržištem i konkurencijom (ekonomski individualizam).

U suvremenim sociologijskim radovima na temu individualizacije i individualizma razvidan je utjecaj klasičnih sociologijskih teorija. Političke, društvene i tehnološke revolucije bile su motiv mnogih teorija koje su nastojale objasniti korjenite društvene promjene rane, ali i kasne modernosti povezane s individualizacijom (Ritzer i Stepnisky, 2018). Teorijski okvir refleksivne modernizacije i inherentni proces individualizacije primjenjuje se kako bi se objasnile promjene tradicionalnih institucija i uloga koje u suvremenim društvima bivaju redefinirane. Ulrich Beck i Elizabeth Beck-Gernsheim (2002) tvrde da smo osuđeni na individualiziran život. I drugi autori poput Anthonya Giddensa (1991) i Zygmunta Baumana (2001) smatraju da je identitet postao refleksivan projekt. Identiteti se sve više temelje na individualnoj slobodi odlučivanja i rastvaranju tradicionalnih oslonaca ontološke sigurnosti. Takva dinamika moderniteta otežava procese identifikacije te otvara mogućnosti radikalne individualizacije i subjektivizacije (Nikodem, 2006). U teorijskom smislu koncept strukturne individualizacije proizlazi iz okvira modernizacijskih teorija druge polovine dvadesetog stoljeća. Prema tim teorijama, modernizacija se odvija paralelno s društvenim procesima poput individualizacije, širenja potrošačke kulture, povećanja političke participacije, birokratizacije i demokratizacije (vidi: Ester, Halman i de Moor, 1994). U disertaciji je isticano da modernizacija potiče proces strukturne individualizacije u vidu isklapanja iz povijesno propisanih socijalnih formi i tradicionalnih odnosa te gubitka tradicionalnih sigurnosti i

stvaranja novih oblika društvene integracije (Beck, 2001b). Struja teoretičara i istraživača koji se iz ove perspektive bave procesom modernizacije individualizam i individualizaciju shvaćaju kao emancipaciju pojedinaca od tradicije i različitih izvanjskih autoriteta. Inglehart i Welzel (2005), primjerice, emancipatorne vrijednosti smatraju individualističkima u smislu orijentacije koja svako ljudsko biće vidi kao autonomnu jedinku, a ne kao članom neke grupe. Budući da sve ljude smješta u jednaku poziciju, pretpostavka je da taj individualizam dopušta univerzalni oblik humanizma koji rastvara društvene granice i čini ljude otvorenijima i brižnijima za potrebe drugih, bili oni njima slični ili se razlikovali. Beck i Beck Gernsheim (2002) iznose stajalište da je u tradicionalnom poretku identitet bio podređen obrascima zajednice, ali i da noviji oblici integracije stvaraju neku vrstu altruističnog individualizma, odnosno da „vlastiti život“ nije istovjetan s društvenom izolacijom. Jedan od naših osnovnih ciljeva bio je empirijski ispitati i istražiti takve tvrdnje pomoću koncepta strukturne individualizacije koji upravo podrazumijeva emancipaciju, detradicionalizaciju, heterogenizaciju, sekularizaciju i ekspresivne individualističke vrijednosti. Na temelju druge struje teoretičara i istraživača (vidi: Triandis, 1995; Hofstede, 1980), kulturnu individualizaciju konceptualizirali smo i postavili u vezu s egotizmom, samo-interesom i ostvarivanjem osobnih ciljeva bez osjećaja za zajedničko dobro. Glavno značenje individualizma u tom smislu odnosi se na prioritet osobnih ciljeva nauštrb ciljeva grupe. Individualističke kulture naglašavaju vrijednosti koje pojedinca čine neovisnim, dok kolektivističke kulture prioritet pridaju kolektivnim ciljevima i naglašavaju vrijednosti koje služe grupi, subordinirajući osobne ciljeve održavanju integriteta grupe i međuovisnosti njezinih članova (Triandis, 1995). Prijašnja istraživanja ukazuju na višedimenzionalnost individualizma; Halman (1996) tvrdi da individualizam nije dominantna orijentacija modernih društava te da individualizam u jednoj životnoj domeni ne znači da su slični svjetonazori prisutni u svim drugim domenama. Budući da individualizam i individualizacija mogu poprimati različita partikularna značenja, definirati smo i konkretizirali koncepte koji su bili upotrebljavani u našim empirijskim analizama i raspravi. Konstatirali smo da se kulturološke odrednice individualizacije najčešće odnose na posljedice suvremene potrošačke kulture i višestrukosti identiteta u vidu i moralnog relativizma i porasta društvene indiferentnosti te opadanja unutar-grupnih solidarnosti (Bauman, 1997; Bellah i sur., 1985; Lasch, 1979; Putnam, 2000, Elliott i Lemert, 2006), a strukturna je perspektiva usmjerena na modernizacijske procese koji umanjuju ukotvljenost pojedinaca u tradicionalne

društvene institucije i koji ih čine reflektivnim upravljačima svojih života (vidi: Beck, 2001a; Beck, 2001b; Beck i Beck-Gernsheim, 2002, Giddens, 1991).

Dakle, individualizacija je u ovoj disertaciji istraživana kao dvojak proces. S jedne strane ona znači isklapanje iz tradicionalnih struktura, opadanje rutinizacije životnog puta i napuštanje institucionaliziranih obrazaca društvenog djelovanja, a s druge strane ona je opadanje vrijednosti zajedničkog dobra, altruizma, društvene odgovornosti kao kulturnih orijentacija. *Strukturnom individualizacijom* smo nazvali prvu komponentu jer se najvećim dijelom tiče umanjenog utjecaja društvenih struktura poput tradicionalnih društvenih institucija (deinstitucionalizacija i detradicionalizacija), a *kulturnom individualizacijom* smo nazvali drugu komponentu, zbog njezinog nadilaženja konteksta pojedinih društvenih institucija i utemeljenosti na vrijednostima i značaju koji se pridaje osobnom interesu, nauštrb kolektivističkih vrijednosti. Opasnost modernizacije i strukturne individualizacije po kolektivističke vrijednosti, društveni altruizam, solidarnost i koheziju u sociologiji je motiv koji se može pronaći još od klasičnih socioloških radova, poput onih Émilea Durkheima i Alexisa de Tocquevillea. Iz te perspektive detradicionalizacija (strukturna individualizacija) potiče porast individualizma kao svjetonazora i kulturne orijentacije (kulturna individualizacija). Nizom statističkih analiza ispitali smo trendove strukturne i kulturne individualizacije i istražili njihovu povezanost.

U okviru empirijskih pokazatelja zabilježen je rastući trend strukturne individualizacije u hrvatskom društvu od 1999. do 2018. godine: detradicionalizacija obitelji, sekularizacija, subpolitizacija i heterogenizacija najveće su prosječne vrijednosti imale u posljednjem promatranom valu istraživanja, i to s konstantnim porastom. Jedino je u slučaju detradicionalizacije radne etike u posljednjem valu zabilježen povratak na razinu iz prvog promatranog vala, a najviša vrijednost bila je u srednjem valu istraživanja. Niti jedan pokazatelj strukturne individualizacije nije imao najveću prosječnu vrijednost u prvom valu istraživanja. Međutim, u odnosu na ekonomski razvijenija zapadnoeuropska društva, hrvatsko društvo je i dalje prilično tradicionalno, poglavito u pogledu izražene religioznosti i tradicionalnih svjetonazora u domeni obitelji. Ranije istraživanja također pokazuju da u suvremenom hrvatskom društvu prevladavaju tradicionalni oblici religioznosti vezani uz religijske institucije, a to podupire i tradicionalnu obitelj i stavove vezane uz moralna pitanja u toj domeni (vidi: Nikodem, 2008; Baloban i sur., 2014).

Trendovi su potpuno drugačiji u slučaju kulturne individualizacije. Naime, najveći prosječni rezultati ekonomskog individualizma i anomijskog individualizma bili su 1999. godine, a najveći prosječni rezultati identitetske i socijalne indiferentnosti bili su 2008. godine. Dakle, niti jedan od pokazatelja kulturne individualizacije nije bio na najvišoj razini u zadnjem valu istraživanja, 2018. godine. Ti nalazi dovode u pitanje nastavak tendencija povezanih sa značajnim vrijednosnim promjenama koje su u hrvatskom društvu počele devedesetih godina, odnosno u tranzicijskom razdoblju. Kao što ističe Cifrić (2013: 30), tranzicijom se u osnovi mijenjao sustav vrijednosti od egalitarno-kolektivističkog modela u liberalno-individualistički model. U prvom dominiraju kolektivi (jedinstvo, bratstvo, materijalna jednakost, uspjeh kolektiva, državno planiranje) i kategorije koje su pojedincu nadređene. Uslijed tranzicije te vrijednosti bivaju delegitimirane i nastupa jedva drugačiji model u sklopu kojeg se ističu vrijednosti pojedinca, osobnog uspjeha, kompeticije i tržišta. Naši podaci ukazuju na točnost ovih teza u prvom intervalu istraživanja (1999. – 2008.), budući da je zabilježen porast egoističnog individualizma. Međutim, u drugom intervalu, pa čak i u prvom u slučaju ekonomskog i anomijskog individualizma, te su tendencije suprotne predviđanjima. Rezultati istraživanja iz 2018. godine upućuju na zaključak da se hrvatsko društvo ne kreće prema sve izraženijem individualizmu (nasuprot kolektivismu), odnosno kulturnoj individualizaciji.

Osim analize trendova kulturne i strukturne individualizacije, analizirali smo njihovu povezanost koja je postulirana u nekoliko hipoteza:

H4: Ekonomski individualizam pozitivno je povezan sa strukturnom individualizacijom;

H5: Egoistični individualizam negativno je povezan sa strukturnom individualizacijom;

H6: Anomijski individualizam pozitivno je povezan sa strukturnom individualizacijom.

U hrvatskom su društvu u promatranom razdoblju više razine socijalne i identitetske indiferentnosti (egoističnog individualizma) utvrđene kod osoba koje su strukturno individualizirane u domenama religije, obitelji i rada. Sociodemografske varijable koje su se pokazale značajnim prediktorima bili su spol i dob. Muškarci su skloniji socijalnoj indiferentnosti od žena, dok su mlađe osobe sklonije socijalnoj i identitetskoj indiferentnosti od starijih osoba. Veća razina permisivnost prema oportunističko-individualističkom ponašanju (anomijski individualizam) utvrđena je kod onih osoba koje su individualizirane u svim istraženim

domenama strukturne individualizacije (obitelj, religija, rad, politika). Osim toga, utvrđeno je da su žene, visokoobrazovane i starije osobe manje sklone anomijskom individualizmu (oportunističkom kršenju zakona). U slučaju ekonomskog individualizma pozitivna povezanost sa strukturnom individualizacijom utvrđena je samo u slučaju detradicionalizacije obitelji. No, za domene rada i politike, rezultati impliciraju da su zapravo tradicionalniji pojedinci u hrvatskom društvu oni koji su skloniji ekonomskom individualizmu. U prilog tome također govori i nalaz da su starije osobe sklonije ekonomskom individualizmu, dakle osobe koje su barem dio života provele u bivšem socijalističkom sistemu.

Rezultati višerazinskih regresijskih analiza u koje smo uključili 24 europske zemlje pokazali su da na stupanj kulturne individualizacije najvećim dijelom utječu pokazatelji individualne razine. Makro-pokazatelji objašnjavali su značajno manju proporciju variranja kulturne individualizacije. Takve su postavke u skladu s osnovnim pretpostavkama teze o individualizaciji o kojoj su pisali Beck i Beck-Gernsheim (2002) i Bauman (2011), a koje tvrde da društvene strukture igraju sve manju ulogu u objašnjavanju stavova i ponašanja pojedinaca.

Osim toga, izrazito su zanimljivi nalazi koji ukazuju na različitu usmjerenost povezanosti strukturne i kulturne individualizacije na različitim razinama analize. Detradicionalizacija obitelji na mikro-razini pozitivno je povezana s identitetskom indiferentnošću, no na makro-razini (razina detradicionalizacije obitelji u određenoj državi u određenom trenutku) detradicionalizacija obitelji negativno je povezana s identitetskom indiferentnošću. To sugerira da su osobe liberalnijih stavova u domeni obitelji manje zainteresirane za dobrobit svoje društvene okoline, no povećanje broja liberalnijih osoba po pitanju obitelji na razini društva potiče identitetski altruizam. Drugim riječima, rezultati sugeriraju da liberalnije okruženje, barem što se tiče stavova prema obitelji, ima pozitivan učinak na zainteresiranost za zajedničku dobrobit društva. Nalaz je smislen iz perspektive postmaterijalističkih vrijednosti (vidi: Inglehart i Welzel, 2005) i pretpostavki o humanističkoj naravi stavova koji su povezani s ekspresivnim vrijednostima i samoizražavanjem. Nastavno na te nalaze, sekularizacija je u višerazinskoj analizi također polučila različite predznake povezanosti sekularizacije i ekonomskog individualizma na različitim razinama analize. Konkretno, na individualnoj su razini religioznije osobe manje sklone ekonomskom individualizmu, no izraženija agregirana religioznost društva pozitivno je povezana s ekonomskim individualizmom. Dakle, pojedinci iz društava s izraženom religioznošću bili su skloniji

ekonomskom individualizmu, odnosno, društva koja su sekulariziranija imaju niže razine ekonomskog individualizma.

Ograničenje disertacije predstavljali su sekundarni podaci. Indikatori su bili operacionalizirani na temelju skupa postojećih varijabli koje su bile upotrebljavane u istraživanjima *Europske studije vrijednosti*. Neke varijable nažalost nisu bile upotrijebljene u svim dotičnim valovima, niti se sve države sudionice pojavljuju u svakom od tri vala istraživanja, što je suzilo mogućnosti upotrebe nekih indikatora i longitudinalnih komparacija rezultata. Prema tome, neki kompozitni pokazatelji nisu idealni, no, smatramo da jedinstvenost i konceptualna pogodnosti korištenih podataka nadilaze njihove nedostatke. Pridruživanje budućih rezultata EVS-a omogućilo bi pouzdaniji uvid u trendove kulturne i strukturne individualizacije, budući da se rezultati naših analiza temelje na razdoblju od devetnaest godina, no samo tri vremenske točke. Stoga, dakako, mogućnosti opovrgavanja ili potvrđivanja pravilnosti koje smo utvrdili ostaju otvorene. Međutim, u slučaju strukturne individualizacije izgledniji je nastavak rastućeg trenda, dok je kod kulturne individualizacije situacija mnogo manje predvidljivija. Naravno, nalazi koji vrijede za Hrvatsku i odabranu skupinu europskih zemalja ne mogu se generalizirati na promjene u drugim državama, budući da se u obzir moraju uzeti različiti modernizacijski putevi i kulturne specifičnosti. Nadalje, neki od regresijskih koeficijenata koji su se pokazali statistički značajnima nisu bili osobito veliki pa postoji mogućnost da je njihova statistička značajnost uzrokovana velikim uzorkom. U tom smislu, količina varijance koja je protumačena našim prediktorima u provedenim regresijskim analizama nije bila izrazito velika, to jest, kretala se između 5% i 11%, što nalaže da postoje i neki drugi faktori kojima se razine kulturne individualizacije mogu dodatno objasniti.

Ciljeve disertacije, koji su bili analizirati trendove strukturne i kulturne individualizacije, istražiti povezanosti strukturne i kulturne individualizacije na mikro-razini i na više razina implementacijom višerazinskog regresijskog modela, provedenim smo analizama ispunili. Empirijski smo potvrdili teorijske teze o porastu strukturne individualizacije u hrvatskom društvu i Europi, no odbacili smo hipotezu o porastu kulturne individualizacije (porastu individualizma nauštrb kolektivizma). Premda strukturna i kulturna individualizacija imaju različite trendove, u disertaciji su utvrđene značajne i pozitivne povezanosti strukturne individualizacije s anomijskim individualizmom te socijalnom i identitetskom indiferentnošću (egoistični individualizam), dok je povezanost strukturne individualizacije i ekonomskog individualizma najvećim dijelom negativna. Strukturno individualizirana politička participacija (subpolitika) u svim je slučajevima bila

negativno povezana s kulturnom individualizacijom i ukazuje na prosocijalne i solidarne stavove, implicirajući pozitivan učinak subpolitičke građanske participacije na društvenu koheziju.

Znanstveni doprinos ove disertacije ogleda se u tome da su analitičkim teorijsko-empirijskim pristupom i primjenom inovativnog konceptualnog okvira, korištenjem empirijskim pokazateljima iz više domena i upotrebom statističkih metoda za utvrđivanje povezanosti na više razina strukturna i kulturna individualizacija opsežno i iscrpno istražene. Izloženi rezultati predstavljaju stanovit pomak u razumijevanju vrijednosnih promjena potaknutih individualizacijom i sustavnom poimanju složenog međudnosa vrednovanja slobode izbora pojedinca i važnosti pojedinca spram kolektiva.

10. POPIS KORIŠTENE LITERATURE

1. Abercrombie, N., Hill, S., i Turner, B. S. (2006). *The Penguin Dictionary of Sociology*. London: Penguin Books.
2. Achterberg, P. i Raven, J. (2012). Individualisation: A Double-edged Sword. Does Individualisation Undermine Welfare State Support?. U: R. van der Veen, M. Yerkes i P. Achterberg (Ur.), *The Transformation of Solidarity. Changing Risks and the Future of the Welfare State* (str. 49–98). Amsterdam: Amsterdam University Press.
3. Alexander, J. (1987). The Dialectic of Individuation and Domination: Weber's Rationalization Theory and Beyond. U: S. Whimster i S. Lash (Ur.), *Max Weber, Rationality and Modernity* (str. 185–207). Grad: Routledge Library Editions.
4. Amato, P. i James, S. (2010). Divorce in Europe and the United States: Commonalities and differences across nations. *Family Science*, 1(1), 2–13. doi:10.1080/19424620903381583
5. Anderson, B. (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
6. Arendt, H. (1958). *The Human Condition*. Chicago: University Press.
7. Arts, W. A., Halman, L., i van Oorschot, W. J. H. (2003). The welfare state: Villain or hero of the piece?. U: W. A. Arts, L. C. J. M. Halman i J. A. P. Hagenaars (Ur.), *The Cultural Diversity of European Unity. Findings, Explanations and Reflections from the European Values Study* (str. 275–310). Grad: Brill.
8. Atkinson, W. (2007). Beck, individualization and the death of class: a critique. *The British Journal of Sociology*, 58(3), 349–366. doi:10.1111/j.1468-4446.2007.00155.x
9. Baloban, J., Nikodem, K. i Zrinščak, S. (2014). Predgovor. U: J. Baloban, K. Nikodem i S. Zrinščak (Ur.), *Vrednote u Hrvatskoj i Europi. Komparativna analiza* (str. 5–12). Zagreb: Kršćanska sadašnjost; Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
10. Bauman, Z. (1997). *Postmodernity and Its Discontents*. Oxford: Blackwell.
11. Bauman, Z. (2001). *The Individualized Society*. Cambridge: Polity Press.
12. Bauman, Z. (2011). *Tekuća modernost*. Zagreb: Naklada Pelago.
13. Beck, U. (2000). *Brave new world of work*. Cambridge: Polity Press.
14. Beck, U. (2001a). *Pronalaženje političkoga. Prilog teoriji refleksivne modernizacije*. Zagreb: Jesenski i Turk.

15. Beck, U. (2001b). *Rizično društvo. U susret novoj moderni*. Beograd: Filip Višnjić.
16. Beck, U. (2010). *A God of One's Own*. Cambridge: Polity Press.
17. Beck, U. (2012). Individualism. U: G. Ritzer (Ur.), *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Globalization*. doi:10.1002/9780470670590.wbeog292
18. Beck, U. i Beck-Gernsheim, E. (1996). Individualization and 'Precarious Freedoms': Perspectives and Controversies of a Subject-Oriented Sociology. U: P. Heelas, S. Lash, P. Morris (Ur.), *Detraditionalization* (str. 23–48). Oxford: Blackwell.
19. Beck, U. i Beck-Gernsheim, E. (2002). *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London: Sage.
20. Beer, P. de i Koster, F. (2009). *Sticking together or falling apart? Solidarity in a n Era of Individualization and Globalization*. Amsterdam: University Press.
21. Beilmann, M., Kööts-Ausmees, L. i Realo, A. (2018). The Relationship Between Social Capital and Individualism–Collectivism in Europe. *Social Indicators Research* 137, 641–664. doi:10.1007/s11205-017-1614-4
22. Bell, D. (1973). *The Coming Crisis of Post-industrial Society*. New York: Basic Books.
23. Bellah, N. R., Madsen, R, Sullivan, W., M., Swidler, A., Tipton, S., M, Sullivan i W. M. (1985). *Habbits of the Heart*. Los Angeles: University of California Press.
24. Berger, P. i Luckmann, T. (1967). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City, NY: Doubleday.
25. Bežovan, G. (2003). Zakonski, politički i kulturni okvir za razvoj civilnog društva u Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku*, 10(1), 23–44. doi:10.3935/rsp.v10i1.138
26. Bežovan, G. (2004). Amoralni familizam kao prepreka ostvarenju načela supsidijarnosti u hrvatskom društvu. U: S. Baloban, G. Črpić (Ur.), *O solidarnosti i supsidijarnosti u Hrvatskoj* (str. 59–84). Zagreb: Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve;, Kršćanska sadašnjost.
27. Bežovan, G. i Zrinščak, S. (2007). *Civilno društvo u Hrvatskoj*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk; /Hrvatsko sociološko društvo.
28. Boudon, R. (2012). *Sociologija kao znanost*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
29. Brechon, P. (2017). Individualization and Individualism in European Societies. U: P. Brechon i F. Gonthier (Ur.), *European Values* (str. 232–253). Leiden, Boston: Brill.

30. Brechon, P. (2021). Individualisation rising and individualism declining in France: How can this be explained?. *French Politics*, 19, 114–138. doi:10.1057/s41253-020-00139-1
31. Bruce, S. (1996). *Religion in the Modern World: From Cathedrals to Cults*. Oxford: Oxford University Press.
32. Burić, I. i Štulhofer, A. (2020). *Egalitarni sindrom. Sučeljenost kulture i društvenog razvoja?*. Zagreb: Naklada Jesenski i turk; Hrvatsko sociološko društvo.
33. Buss, A. (2000). The Evolution of Western Individualism. *Religion*, 30(1), 1–25. doi:10.1006/reli.1999.0227
34. Caetano, A. (2014). Defining personal reflexivity: A critical reading of Archer's approach. *European Journal of Social Theory*, 18(1), 60–75. doi:10.1177/1368431014549684.
35. Calenda, D. i Meijer, A. (2011). Political Individualization. *Information, Communication & Society*, 14(5), 660–683. doi:10.1080/1369118X.2010.516365
36. Cifrić, I. (2003). *Ruralni razvoj i modernizacija, prilozi istraživanju ruralnog identiteta*. Zagreb: IDIZ.
37. Cifrić, I. (2013). Dimenzije sociokulturnog identiteta. U: I. Cifrić, T. T. Poljak, K. Klasnić (Ur.), *Hrvatski identitet u promjeni? Relacijski identiteti 2* (str. 23–61). Zagreb: Biblioteka SE Razvoj i okoliš.
38. Cifrić, I. i Nikodem, K. (2006). Socijalni identitet u Hrvatskoj: Koncept i dimenzije socijalnog identiteta. *Socijalna ekologija*, 15(3), 173–202.
39. Coleman, J. (2007). The sociology of religion. U: C. D. Bryant, D. L. Peck, *21st century sociology* (str. 1297–1304). London: Publications Ltd.
40. Črpić, G. (2011). Mogućnosti i poteškoće modernizacije hrvatskog društva u perspektivi Mardešića, Rogića i Županova. *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 5(2), 375–389.
41. Črpić, G. i Zrinščak, S. (2005). Između identiteta i svakodnevnog života: Religioznost u hrvatskom društvu iz europske komparativne perspektive. U: J. Baloban (Ur.), *U potrazi za identitetom: Komparativna studija vrednota: Hrvatska i Europa* (str. 45–83). Zagreb: Golden marketing; Tehnička knjiga.
42. Davie, G. (1994). *Religion in Britain since 1945 believing without belonging*. Oxford: Blackwell.

43. Dawson, M. (2012). Reviewing the critique of individualization: The disembedded and embedded theses. *Acta Sociologica*, 55(4), 305–319. doi:10.1177/000169931244763
44. Day, J. M. (2017). Religion and human development in adulthood: Well-being, prosocial behavior, and religious and spiritual development. *Behavioral Development Bulletin*, 22(2), 298-313. doi:10.1037/bdb0000031
45. De Keere, K. (2014). From a self-made to an already-made man: A historical content analysis of professional advice literature. *Acta Sociologica*, 57(4), 311–324. doi:10.1177/0001699314552737
46. Dolenc, D. (2014). Preispitivanje 'egalitarnog sindroma' Josipa Županova, *Politička misao: časopis za politologiju*, 51(4), 41–64.
47. Dülmen, R. van (2005). *Otkriće individuuma 1500. – 1800.* Zagreb: Golden marketing.
48. Dumont, L. (1991). *Ogledi o individualizmu. Antropološki pristup modernoj ideologiji.* Zagreb: Agora.
49. Durkheim, E. (1972). *O podeli društvenog rada.* Beograd: Prosveta.
50. Durkheim, E. (1997). *Samoubistvo.* Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
51. Durkheim, E. (2007). *Društvo je čoveku bog.* Beograd: ISI; Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
52. Durkheim, E. (2008). *Elementarni oblici religijskog života. Totemistički sustavi u Australiji.* Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
53. Đurić, M. (1964). *Sociologija Maksa Vebera.* Zagreb: Matica hrvatska.
54. Eisenstadt, S. N. (2000). Multiple Modernities. *Daedalus*, 129(1), 1–29.
55. Elliott, A. i Lemert, C. (2006). *The New Individualism; The Emotional Costs of Globalization.* London: Routledge.
56. Ester, P., Halman, L. i de Moor, R. (1994). *The Individualizing Society; Value Change in Europe and North America.* Tilburg: University Press.
57. Etzioni, A. (1993). *The Spirit of Community: The Reinvention of American Society.* New York: Touchstone.
58. European Values Study (2011). European Values Study 1999: Integrated Dataset. GESIS Data Archive, Cologne. ZA3811 Data file Version 3.0.0. <https://doi.org/10.4232/1.10789>

59. European Values Study (2022). European Values Study 2008: Integrated Dataset (EVS 2008). GESIS Data Archive, Cologne. ZA4800 Data file Version 5.0.0. <https://doi.org/10.4232/1.13841>.
60. European Values Study (2022). European Values Study 2017: Integrated Dataset (EVS 2017). GESIS Data Archive, Cologne. ZA7500 Data file Version 5.0.0. <https://doi.org/10.4232/1.13897>
61. European Values Study (2022, lipanj) *Work*. <https://europeanvaluesstudy.eu/about-evs/research-topics/work/>
62. Eurostat (2022, svibanj). Marriage and divorce. [statisticshttps://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php?title=Marriage_and_divorce_statistic](https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php?title=Marriage_and_divorce_statistic)
63. Fairbrother, M. (2014). Two Multilevel Modeling Techniques for Analyzing Comparative Longitudinal Survey Datasets. *Political Science Research and Methods*, 2(1), 119-140. doi: 10.1017/psrm.2013.24
64. Giddens, A. (1971). The 'Individual' in the Writings of Émile Durkheim. *European Journal of Sociology*, 12, 210–228. doi:10.1017/S0003975600002307
65. Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
66. Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity; Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
67. Giddens, A. (1992). *The Transformation of Intimacy*. Stanford: University Press.
68. Giddens, A. (2005). *Odbjegli svijet, kako globalizacija oblikuje naše živote*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
69. Giddens, A. (2007). *Sociologija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
70. Gonthier, F. (2017). More State Intervention, More Equality. Changing Economic Attitudes in the European Union. U: P. Brechon i F. Gonthier (Ur.), *European Values* (str. 137–152). Boston: Brill.
71. Gross, N. (2005). The Detraditionalization of Intimacy Reconsidered. *Sociological Theory*, 23(3), 286–311. doi:10.1111/j.0735-2751.2005.00255.x
72. Hall, E.T. i Hall, M.R. (1990). *Understanding Cultural Differences: Germans, French and Americans*. Boston: Intercultural Press.

73. Halman, L. (1996). Individualization and individualism investigated; Results from the European Values Study. *International Journal of Comparative Sociology*, 37(3–4), 195–214.
74. Halman, L. i Sieben, I. (2014). Public good morality in Europe: An impact of communist rule?. U: W. A. Arts i L. Halman (Ur.), *Value contrasts and consensus in present-day Europe: Painting Europe's moral landscapes* (str. 277–309). Leiden: Brill.
75. Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
76. Heelas P., Woodhead, L., Seel, B., Szerszynski, B. i Tusting, K. (2005). *The Spiritual Revolution: Why Religion is Giving Way to Spirituality*. Oxford: Blackwell.
77. Held, D. i McGrew, A. (2002). *Globalization and Anti-Globalization*. Oxford: Blackwell.
78. Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences: International differences in work-related values*. Beverly Hills: Sage.
79. Hofstede, G. (2011). Dimensionalizing cultures: The Hofstede model in context. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1). doi:10.9707/2307-0919.1014
80. Holzer, B. i Sørensen, M. P. (2003). Rethinking Subpolitics. Beyond the 'Iron Cage' of Modern Politics?. *Theory, Culture & Society*, 20(2): 29–102. doi: 10.1177/026327640302000200
81. Honneth, A. (2004). Organized Self-Realization. Some Paradoxes of Individualization. *European Journal of Social Theory*, 7 (4): 463–478. doi: <https://doi.org/10.1177/13684310040467>
82. Houtman, D. (2011). *Paradoxes of Individualization*. London & New York: Routledge.
83. Howard C. (2007). *Contested Individualization: Debates About Contemporary Personhood*. New York: Palgrave Macmillan.
84. *Hrvatska enciklopedija*, natuknica „oportunizam“, mrežno izdanje (2021). Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Pristupljeno 19. 10. 2022. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=45289>>.
85. Inglehart, R. i Wezel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change, and Democracy. The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
86. Ingram, P. i Clay, K. (2000). The Choice-Within-Constraints New Institutionalism and Implications for Sociology. *Annual Review of Sociology*, 26(1), 525–546.

87. Jones, T. (Director). (1979). *Monty Python's Life of Brian* [Film]. HandMade Films; Python (Monty) Pictures.
88. Kaase, M. i Barnes, S. H. (1979). *Political Action*. Beverly Hills: Sage Publications.
89. Kalanj, R. (2003). Zov identiteta kao prijeporno znanstveno pitanje. *Socijalna ekologija*, 12(1–2), 47–68.
90. Kalanj, R. (2007). Dimenzije modernizacije i mjesto identiteta. *Socijalna ekologija*, 16(2–3), 113–156.
91. Karajić, N. (2000). *Politička modernizacija. Prilozi sociologiji hrvatskog društva*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo; Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
92. Lasch, C. (1979). *The Culture of Narcissism: American Life in an Age of Diminishing Expectations*. New York: W.W. Norton.
93. Lasch, C. (1985). *The Minimal Self. Psychic Survival in Troubled Time*. London: Pan Books.
94. Lash, S. (1990). *Sociology of Postmodernism*. London: Routledge.
95. Letki, N. (2006). Investigating the roots of civic morality: Trust, social capital, and institutional performance. *Political Behavior*, 28(4), 305–325. doi:10.1007/s11109-006-9013-6
96. Lipovetsky, G. (2008). *Paradoksalna sreća: Oglеди o potrošačkom društvu*. Zagreb: Antibarbarus.
97. Listhaug, O. i Ringdal, K. (2004). Civic Morality in Stable, New and Half-Hearted Democracies. U: W. Arts i L. Halman (Ur.), *European Values at the Turn of the Millennium* (str. 341–362). Leiden: Brill.
98. Luckmann, T. (1967). *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*. New York: The Macmillan Company.
99. Lukes, S. (1971). The Meanings of 'Individualism'. *Journal of the History of Ideas*, 32(1), 45–66. doi:10.2307/2708324
100. Lukes, S. (1969). Durkheim's 'Individualism and the Intellectuals'. *Political Studies*, 17(1), 14–30. doi:10.1111/j.1467-9248.1969.tb0062
101. Malešević, S. (2017). *Države-nacije i nacionalizmi. Organizacija, ideologija i solidarnost*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

102. Matthes, J. (2022). Social Media and the Political Engagement of Young Adults: Between Mobilization and Distraction, *Online Media and Global Communication*, 1(1), 6–22. doi:10.1515/omgc-2022-0006
103. Mendras, H. (2004). *Europa i Europljani – Sociologija zapadne Europe*. Zagreb: Masmmedia.
104. Merton, R. K. (1964). Anomie, anomia, and social interaction: Contexts of deviant behavior. U: M. B. Clinard (Ur.), *Anomie and deviant behavior* (str. 213–242). New York: The Free Press.
105. Merton, R. K. (1968). *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press.
106. Morgan, G. i Pulignano, V. (2020). Solidarity at Work: Concepts, Levels and Challenges. *Work, Employment and Society*, 34(1), 18–34. doi: 10.1177/0950017019866626
107. Muller, T. i Neundorf, A. (2012). The Role of the State in the Repression and Revival of Religiosity in Central Eastern Europe. *Social Forces*, 91(2), 559–582.
108. Neyer, J. (1979). Individualism and Socialism in Durkheim. U: K. Wolff (Ur.), *Émile Durkheim 1858–1917* (str. 32–76). New York: Arno Press.
109. Nikodem, K. (2004). Religijski identitet u Hrvatskoj. Dimenzije religijskog identiteta i socio-ekološke orijentacije. *Socijalna ekologija*, 13(3–4), 257–286.
110. Nikodem, K. (2006). *Modernizacija i religijske promjene u hrvatskom društvu: sociološki aspekti religijskog identiteta u tranzicijskom razdoblju*. Doktorska disertacija. Mentor Ivan Cifrić. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
111. Nikodem, K. (2008). Odnos prema Bogu (transcendentnom) u suvremenom hrvatskom društvu. U: I. Cifrić (Ur.), *Relacijski identiteti. Prilozi istraživanju identiteta hrvatskog društva* (str. 113–152). Zagreb: Zavod za sociologiju Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
112. Nikodem, K. (2019). ‘Važno je imati moćnog vođu!’ Analiza autoritarnosti u hrvatskom društvu od 1999. do 2018. godine. *Društvena istraživanja*, 28(3), 391–410. doi:10.5559/di.28.3.02
113. Nisbet, R. A. (2007). *Sociološka tradicija*. Zagreb: Golden marketing; Tehnička knjiga.
114. Our World In Data (2022, travanj) https://ourworldindata.org/grapher/gdp-per-capita-worldbank?tab=chart&time=1999..2018&country=HRV~Europe+and+Central+Asia~European+Union~OWID_WRL,)

115. Parsons, T. (1954). *Essays in sociological theory*. Glancoe, Illinois: The Free Press.
116. Pavić, Ž. (2016). *Postmoderno društvo i nevidljiva religioznost*. Osijek: Odjel za kulturologiju Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku; Matica hrvatska Osijek; Svjetla grada.
117. Plant, R. (2002). *Suvremena politička misao*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
118. Podoksik, E. (2010). Georg Simmel: Three Forms of Individualism and Historical Understanding. *New German Critique*, 109, 119–145.
119. Pollack, D. i Pickel, G. (2007). Religious individualization or secularization? Testing hypotheses of religious change – the case of Eastern and Western Germany. *The British Journal of Sociology*, 58, 603–632. doi:10.1111/j.1468-4446.2007.00168.x
120. Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Touchstone Books; Simon & Schuster.
121. Riesman, D., Glazer, N., Denney, R. i Sennett, R. (2020). *The Lonely Crowd: A Study of the Changing American Character*. New Haven & London: Yale University Press. doi:10.2307/j.ctvxkn7c9
122. Rimac, I. (2000). Neke determinante povjerenja u institucije političkog sustava u Hrvatskoj. *Bogoslovska smotra*, 70(2), 471–484.
123. Rimac, I. (2016). Vrijednosti u hrvatskom društvu i mogućnost političkog konsenzusa. U: Sekulić, D. (Ur.), *Vrijednosti u hrvatskom društvu* (str. 109–135). Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo.
124. Rimac, I., Zorec, L. i Ogresta, J. (2010). Analiza determinanti odaziva u anketnom istraživanju Europska studija vrijednosti. *Društvena istraživanja*, 19(1–2), 47–68.
125. Ritzer, G. i Stepnisky, J. (2018). *Classical Sociological Theory*. Los Angeles: Sage.
126. Roberts, K. A. (2004). *Religion in sociological perspective*. Belmont: Thomson Wadsworth.
127. Rogić, I. (1998) Tranzicija i modernizacija u Hrvatskoj: likovi i kontekst. U: I. Rogić i Z. Zeman (Ur.), *Privatizacija i modernizacija* (str. 35–74). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
128. Rogić, I. (2000). *Tehnika i samostalnost. Okvir za sliku treće hrvatske modernizacije*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naknada.

129. Rogić, I. (2001). Tri hrvatske modernizacije i uloga elita. U: D. Čengić i I. Rogić (Ur.), *Upravljačke elite i modernizacija* (str. 39–78). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
130. Rosseel, E. (1991). Relations between images of the future and work orientations of university graduates. *Social Indicators Research*, 25, 51–61. doi:10.1007/BF00727651
131. Ruiz-Quintanilla, S. A. (1992). Attitudes Towards Work and the Market Economy in Poland. *CAHRS Working Paper Series*. Dostupno na <https://ecommons.cornell.edu/handle/1813/77177>
132. Saint-Arnaud, S. i Bernard, P. (2003). Convergence or Resilience? A Hierarchical Cluster Analysis of the Welfare Regimes in Advanced Countries. *Current Sociology*, 51(5), 499–527. doi:10.1177/00113921030515004
133. Saroglou, V. (2013). Religion, spirituality, and altruism. U: K.I. Pargament, J.J. Exline i J.W. Jones (Ur.), *APA Handbook of psychology, religion and spirituality: Volume 1* (str. 439–457). Washington, DC: American Psychological Association. doi:10.1037/14045-024
134. Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. U: M. P. Zanna (Ur.), *Advances in experimental social psychology* (str. 1–65). Boston: Academic Press.
135. Schwartz, S. H. (2012). An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1). doi:10.9707/2307-0919.1116
136. Schwartz, S. H. (2014). Rethinking the Concept and Measurement of Societal Culture in Light of Empirical Findings. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 45(1), 5–13. doi:10.1177/00220221134908
137. Schwartz, S. H. i Boehnke, K. (2004). Evaluating the Structure of Human Values with Confirmatory Factor Analysis. *Journal of Research in Personality*, 38, 230–255. doi:10.1016/S0092-6566(03)00069-2
138. Schwartz, S. H. i Sagie, G. (2000). Value consensus and importance: A cross-national study. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 31(4), 465–497. doi:10.1016/S0092-6566(03)00069-2
139. Sekulić, D. (2012). Društveni okvir i vrijednosni sustav. *Revija za sociologiju*, 42(3), 231–275. doi:10.5613/rzs.42.3.1

140. Sekulić, D. (2014). *Identitet i vrijednosti*. Zagreb: Politička kultura.
141. Sekulić, D. (Ur.) (2016). *Vrijednosti u hrvatskom društvu*. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo.
142. Sekulić, D. i Šporer, Ž. (2008). European and Croatian identity: Cognitive mobilization or latent conflict. *Journal for spatial and socio-cultural development studies*, 46(179), 3–22.
143. Simmel, G. (2004). *Filozofija novca*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
144. Simmel, G. (2014). *Kontrapunkti kulture*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
145. Stam, K., Verbakel, E. i De Graaf, P. M. (2013). Explaining variation in work ethic in Europe. *European Societies*, 15(2), 268–289. doi:10.1080/14616696.2012.726734
146. Stark, R. i Bainbridge, W. S. (1985). *The Future of Religion: Secularization, Revival and Cult Formation*. Berkeley: University of California Press.
147. Supek, R. (1966). *Sociologija i socijalizam*. Zagreb: Znanje.
148. Swader, C. S. (2017). Modernization, formal social control, and anomie: A 45-society multilevel analysis. *International Journal of Comparative Sociology*, 58(6), 494–514. doi:10.1177/0020715217736556
149. Sztompka, P. (1999). *The Sociology of Social Change*. Cambridge: Blackwell.
150. Štulhofer, A. (1997). Sociokulturni aspekti neslužbenog gospodarstva – između oportunitizma i nepovjerenja. *Financijska praksa*, 21(1–2), 125–140.
151. Štulhofer, A. (2000). Govoriti jedno, činiti drugo? Spol, stavovi o spolnosti i heteroseksualno ponašanje u urbanoj Hrvatskoj. *Revija za sociologiju*, 31(1–2), 63–79.
152. Štulhofer, A. i Rimac, I. (2001). Oportunitizam, institucije i moralni troškovi: sociokulturna dimenzija neslužbenog gospodarstva u Hrvatskoj 1995–1999. *Financijska teorija i praksa*, 26 (1), 213–228.
153. Šverko, D. (2009). Emocije u kontekstu dimenzija individualizma i kolektivizma. *Društvena istraživanja*, 18(6), 1089–1105.
154. Tocqueville, A. de (1994). *Stari režim i revolucija*. Zagreb: Politička kultura.
155. Tocqueville, A. de (1995). *O demokraciji u Americi*. Zagreb: Informator.
156. Tomić-Koludrović, I. i Leburčić, A. (2002). *Sociologija životnog stila: prema novoj metodološkoj strategiji*. Zagreb: Jesenski i Turk.

157. Tournier, V. (2017). Cultural Liberalism, Anti-Social Conducts and Authority. The Dynamic of Values and their Effects. U: P. Brechon i F. Gonthier (Ur.), *European Values*. (str. 29-50). Leiden, Boston: Brill.
158. Triandis, H. C. (1995). *Individualism and collectivism*. New York & London: Westview Press.
159. Turner, B. S. i Rojek, C. (2001). *Society and culture: Scarcity and solidarity*. London: Sage.
160. Turner, S. B. (2001). Outline of a General Theory of Cultural Citizenship. U: N. Stevenson (Ur.), *Culture and Citizenship* (str. 11-32). London: Sage.
161. United Nations Statistics Division. (2022, svibanj). Marriage and divorce. https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/sconcerns/mar_divorce/
162. Urbinati, N. i Thom, M. (2015). *The Tyranny of the Moderns*. New Haven & London: Yale University Press.
163. Van Veen, K. i Elbertsen, J. (2008). Governance Regimes and Nationality Diversity in Corporate Boards: A Comparative Study of Germany, the Netherlands and the United Kingdom. *Corporate Governance: An International Review*, 16, 386–399. doi:10.1111/j.1467-8683.2008.00698.x
164. Weber, M. (2006). *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Zagreb: MISL.
165. Welzel, C., Inglehart, R. i Deutsch, F. (2005). Social capital, voluntary associations and collective action: Which aspects of social capital have the greatest ‘civic’ payoff?. *Journal of Civil Society*, 1(2), 121–146. doi:10.1080/17448680500337475
166. Wilson, B. (1982). *Religion in sociological perspective*. Oxford: Oxford University Press.
167. Wilson, B. (1982). *Religion in Sociological Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
168. Zeman, Z. (2004). *Autonomija i odgođena apokalipsa. Sociologijske teorije modernosti i modernizacije*. Zagreb. Hrvatska sveučilišna naknada.
169. Zrinščak, S., Kregar, J., Sekulić, D., Ravlić, S., Grubišić, K., Čepo, D., Petričušić, A. i Čehulić, M. (2020). *Opća sociologija s uvodom u sociologiju prava*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
170. Županov, J. (1995). *Poslije potopa*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.

11. BIOGRAFIJA

Juraj Jurlina rođen je 28. prosinca 1992. godine u Našicama. Osnovnu školu završio je u Belišću, a srednju školu (opću gimnaziju) u Valpovu. Sociologiju je diplomirao 2016. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. U listopadu 2017. godine zapošljava se na Filozofskom fakultetu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku u suradničkom zvanju asistenta. Izvodi seminarsku nastavu i vježbe na nekoliko teorijskih i metodoloških kolegija. Doktorski studij na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu upisao je 2018. godine. Područje njegovog istraživačkog interesa obuhvaća proces individualizacije i srodne modernizacijske procese te društvene implikacije novih medija i internetskih društvenih mreža. Član je istraživačke skupine na projektu *Utjecaj interneta i internetskih društvenih mreža na stavove i odluke o cijepljenju* (HRZZ IP-2019-04-7902), član je Hrvatskog sociološkog društva, član je uredništva časopisa *Nove teorije*, te član stručnih povjerenstava Centra za interdisciplinarna istraživanja te Centra za Internet i društvo pri Filozofskom fakultetu u Osijeku.

12. BIBLIOGRAFIJA

- Pavić, Ž., Šuljok, A. i Jurlina, J. (2022). Balanced Reporting and Boomerang Effect: An Analysis of Croatian Online News Sites Vaccination Coverage and User Comments during the COVID-19 Pandemic. *Vaccines*, 10(12), 2085. doi:10.3390/vaccines10122085
- Dremel, A., Lesinger, G. i Jurlina J. (2022). Infodemic in the first and second wave of the pandemic: comparative media content analysis of Croatian portals. *Communication today*, 13(2), 91–105.
- Jurlina, J., Papo, D. i Potlimbrzović, H. (2022). University of Osijek Students' Attitudes Towards Online Learning During and After Lockdown Due to COVID-19 Pandemic: Analysis and Comparison.. U: D. Balić, D. Papo i H. Potlimbrzović (Ur.), *Interdisciplinarnost u teoriji i praksi* (str. 91–105). Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.
- Jurlina, J., Papo, D. i Potlimbrzović, H. (2022). Stavovi studenata Sveučilišta u Osijeku prema online učenju tijekom potpunog zatvaranja uslijed pandemije COVID-19. *Metodički ogleđi*, 29(1), 263-283. doi:10.21464/mo.29.1.2
- Pavić, Ž., Jurlina, J. i Pintarić, Lj. (2021). The Impact of Educational and Media Cultural Capital on Ethnocentrism. U: D. Oraić Tolić i sur. (Ur.), *Movements. European Realities. New Developing Trends* (str. 241-254). Osijek: Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku.
- Dremel, A., Lesinger, G. i Jurlina, J. (2021). Vaccination discourse on social media: preliminary notes on theory, method and ethical challenges. U: H. Prostináková i M. J. Radošinská (Ur.), *Megatrends and media. Home officetainment* (str. 41–55). Trnava: FMK.
- Dremel, A., Jurlina, J. i Pintarić, Lj. (2021). Gender equality as smart economics: A critical view. U: Ž. Pavić, A. Šundalić, K. Zmaić, T. Sudarić; C. Stefani, M. Białous i D. Janković (Ur.), *Global challenges and regional specificities* (str. 112–126). Osijek: Filozofski fakultet Osijek.
- Pavić, Ž. i Jurlina, J. (2021). Indicators of socialization and religiosity in Europe: multi-level analysis, Scientific result. *Sociology and management*, (7)3, 70–81. doi:10.18413/2408-9338-2021-7-3-0-7

- Pavić, Ž., Šuljok, A. i Jurlina, J. (2021). (Obvezno) cijepljenje i njegovi paradoksi: lažna autonomija?. U: D. Šimleša i sur. (Ur.), 8. *Nacionalni kongres Hrvatskog sociološkog društva – Hrvatsko društvo i COVID-19 pandemija: Kriza kao prilika?* (str. 36). Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Jurlina, J. (2019). Komore jeke na internetu. U: V. Piližota, I. Bestvina Bukvić i sur. (Ur.), *Mediji i medijska kultura – europski realiteti* (str. 176–184). Osijek: Akademija za umjetnost i kulturu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.
- Nikodem, K. i Jurlina, J. (2018). U očekivanju opadanja religioznosti? Komparativna analiza religioznosti zagrebačkih studenata. *Sociologija i prostor*, 56(3), 273–298. doi:10.5673/sip.56.3.4
- Jurlina, J. (2018). Facebook kao platforma za traženje posla. U: A. Šundalić, K. Zmaić i sur. (Ur.), *Sudbina otvorenih granica. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Globalizacija i regionalni identitet* (str. 265–278). Osijek: Filozofski fakultet u Osijeku; Poljoprivredni fakultet u Osijeku; Poljoprivredni fakultet u Novom Sadu; Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore.